

АРХЕОЛОГІЯ

XIV

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XIV

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1962

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології Академії наук УРСР

Збірник складається з окремих статей теоретичного та науково-методичного профілю, в яких розглядаються проблеми первісної, скіфо-античної та слов'яно-руської археології.

Книга розрахована на археологів, істориків стародавнього світу, музейних працівників та краєзнавців, викладачів та студентів.

Редакційна колегія:

*С. М. Бібіков (відповідальний редактор), В. Й. Довженко, Ю. М. Захарук,
Є. В. Максимов, Л. М. Славін, О. І. Тереножкін*

АРХЕОЛОГИЯ

Том XIV

(На українском языке)

Літературний редактор *І. С. Радченко*

Технічний редактор *О. О. Кадашевич*

Коректор *М. Ф. Іконникова*

БФ 03173. Зам. № 9. Вид. № 467. Тираж 460. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 12.75.
Умовн.-друк. аркушів 17.46. Обліково-видавн. аркушів 16,546. Підписано до друку 29/IV 1962.
Ціна 1 крб. 19 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, Репіна, 4.

ЗА ТВОРЧЕ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ

XXII з'їзд КПРС накреслив найневідкладніші завдання побудови комунізму. Серед них найголовнішим є виховання нової людини — будівника комуністичного суспільства. У цій справі важливе місце відводиться суспільним наукам, зокрема історії.

Археологам добре відомо про той живий і постійний інтерес, який виявляли класики марксизму-ленінізму до історії стародавнього суспільства.

«До середини минулого століття передісторія суспільства, суспільна організація, що передувала усякій писаній історії, була ще майже зовсім невідома»¹. З появою праці Маркса «Німецька ідеологія» історична наука одержала перше коротко викладене вчення про первісний лад в діалектико-матеріалістичному дусі.

В «Німецькій ідеології» Маркс і Енгельс на основі глибокого вивчення історичних фактів дали струнку періодизацію історії первісного суспільства. В основу періодизації Маркс і Енгельс поклали розвиток форм власності, визначивши три основних її форми — племінну, античну і державну та феодальну або сословну.

Пізніше написані праці з історії економічних категорій («До критики політичної економії»), з'являється безсмертний «Капітал», в якому Маркс немало уваги відводить розгляду економічного стану стародавнього суспільства, в тому числі визначає суть положення про тиск надлишку населення на виробничі сили при низькому рівні їх розвитку. Цим положенням пояснюється багато суспільних явищ — виникнення відтворюючих форм господарства, міграція, колонізація, причини стародавніх воєн тощо. Тільки з дуже глибокого і всебічного знання закономірностей розвитку виробництва Маркс зробив геніальний висновок: «Таку саму вагу, як будова останків кісток має для вивчення організації зниклих тваринних видів, останки засобів праці мають для вивчення зниклих суспільно-економічних формацій. Економічні епохи різняться не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці»².

Неоціненний вклад внесли Маркс і Енгельс також в розробку питання про розвиток форм власності, проблему внутрібщинних відносин на ґрунті земельних прав і форм землекористування. Працю Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави», присвячену історії первісного суспільства, високо оцінив Володимир Ілліч Ленін.

Неоцінимим є значення праць Леніна для історії стародавнього суспільства. В них можна знайти багато прикладів того, як, торкаючись різних проблем, вже, здавалося б, історіографічно забутих, він умів вдих-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. V, стор. 410.

² К. Маркс, Капітал, т. I, 1952, стор. 182.

нути в них нове життя, залучити їх для розв'язання злободених питань різних історичних періодів, взяти їх в нових зв'язках, з нового боку і в новій перспективі. Ленінська розробка питань історії докласового суспільства торкалася багатьох актуальних проблем. Насамперед Ленін дав струнке і точне визначення суті докласового суспільства як первісно-комуністичної формації. Саме В. І. Ленін виявив основний закон розвитку і розкладу докласового суспільства, уточнив періодизацію докласового суспільства (епоха становлення — первісне стадо, епоха розвинутих первісно-комуністичних відносин — первісна комуна).

В. І. Ленін у лекції «Про державу» визначив істотні риси первісної сім'ї, процес утворення і розвитку племен, виникнення класів, розкрив риси первісної ідеології, в тому числі і релігії.

Марксизм-ленінізм розглядає первісну формацію як одну з ланок загального історичного процесу, як найраніший етап в історії суспільства. Саме тому, що первісно-комуністична формація є органічною частиною загального історичного процесу, ця галузь знань завжди входила до кола пильної наукової уваги до неї з боку класиків марксизму-ленінізму.

Проте можна взяти приклад не тільки з ранньої історії суспільства. Відомо також, з яким глибоким інтересом і розумінням ставилися класики марксизму-ленінізму до пізніших історичних етапів — рабовласницької і феодальної формації.

Проте, досліджуючи загальні закономірності історичного процесу, класики марксизму-ленінізму завжди лишалися великими знавцями окремих історичних питань, численних фактів, які, власне, і становили основне джерело для їх узагальнень. Класики марксизму-ленінізму широко і проникливо штудують часто вузько спеціальні дослідження з найрізноманітніших галузевих знань, які не тільки прямо стосуються розроблюваних ними проблем, а й суміжних за своїм значенням. Археологія, етнологія, лінгвістика, геологія, статистика постійно беруть участь у творчому науковому процесі класиків марксизму-ленінізму. В пізнанні окремих закономірностей, у вивченні фактів великих і зовсім малих класики марксизму-ленінізму вбачали головне джерело для виявлення загальних закономірностей. Саме в цьому було джерело їх творчого натхнення, животворне значення якого відчули на собі покоління дослідників. Велике значення в розвитку історичної науки відіграли праці Маркса «До критики політичної економії» або «Змушені міграції», Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину», лекція Леніна «Про державу».

За час, що пройшов від Великої Жовтневої соціалістичної революції і до наших днів, радянська археологічна наука, спираючись на теорію марксизму-ленінізму та широкі матеріальні можливості, завоювала почесне місце серед гуманітарних наук. Ці досягнення були б ще більш значними, коли б не серйозні перешкоди, які виникли у зв'язку з поширенням культу особи Сталіна, догматизмом і начотництвом як породженням культу особи. Можна навести чимало прикладів про некритичне і догматичне сприймання висловлювань Сталіна з питань стародавньої історії, про насаджування його ненаукових поглядів, які гальмували розвиток історичної науки. В роботі «Анархізм і соціалізм» Сталін намагався дати періодизацію суспільного розвитку. В результаті, всупереч стрункій марксистсько-ленінській періодизації, Сталін запропонував плутану схему розвитку людського суспільства. За «періодизацією» Сталіна, первісний комунізм змінюється матріархатом з його землеробським господарством. Насправді ж матріархат є тільки одним з інститутів первісно-комуністичного ладу, а не якимсь особливим шаблоном розвитку людського суспільства. Так само неправильно висвітлював Сталін питання про перехід від первісно-комуністичного ладу до рабовласниць-

кого. Він вказував на зміну патріархату рабовласницьким ладом, тобто соціально-правового інституту суспільно-історичною формацією.

Чимало плутанини внесли висловлювання Сталіна з питань про родові і племінні мови. Вбачаючи в них різні історичні категорії, Сталін не врахував, що родова організація є найчастіше складовою частиною племінної організації. Рід без племені в умовах первісно-комуністичної формації існувати не може, оскільки в суспільстві діє обов'язковий закон екзогамії, тобто заборона шлюбів всередині одного роду.

На XX з'їзді КПРС партія розвіяла ореол наукової непогрішимості Сталіна і разом з відновленням ленінських норм в житті нашого суспільства відкрила шляхи для колективних та індивідуальних творчих пошуків, в тому числі і в галузі історії стародавнього суспільства. Було вироблено новий курс і для історичних наук, в якому велика увага приділялася справі зміцнення і розробки джерелознавчої бази, як основи для узагальнюючих досліджень.

Міцною основою для історичних досліджень є настанови, що випливають з рішень XX і XXI з'їздів КПРС. Вінцем теоретичних творчих розробок марксизму-ленінізму є матеріали XXII з'їзду КПРС, в яких також велика увага приділяється ідеологічним питанням, в тому числі й історичній проблематиці.

У світлі рішень XXII з'їзду КПРС в грудні 1961 р. і в січні 1962 р. відбулися всесоюзні наради, присвячені ідеологічним проблемам. На Всесоюзній нараді з питань ідеологічної роботи (грудень 1961 р.) багато уваги було приділено завданням суспільствознавчих дисциплін, особливо розвитку історико-партійної, філософської і правової наук. Такою ж важливою і програмною була Всесоюзна нарада завідуючих кафедрами суспільних наук вищих учбових закладів (січень 1962 р.). На обох нарадах були визначені завдання дальшого розвитку суспільних наук, розроблені заходи для корінного поліпшення викладання гуманітарних наук у вузах, вироблені шляхи і напрями, по яких повинні йти наукові дослідження.

У світлі рішень XXII з'їзду КПРС та інших партійних документів особливо чітко виділяються завдання суспільних наук, в тому числі і археології. Насамперед необхідно відзначити деяке відставання теоретичних розроблень ряду найважливіших, актуальних проблем. В археологічній науці багато уваги приділяється етногенетичним питанням, утворенню культур, родових, племінних об'єднань, народностей та ін. Проте через нерозробленість загальних положень теорії етногенезу виявлення відповідних ознак для окремих етнічних утворень є ще важким. Неясними лишаються ще самі внутрієтнічні закономірності, які відбуваються в суспільстві і ведуть до переходу від одного соціально-економічного стану до іншого. Теорія етногенезу, безумовно, повинна повернутися до себе значно більше уваги. Певне місце мають зайняти дослідження в галузі абсолютної та відносної хронології. Проблема ця має не часткове значення вже тому, що збагачує науку знаннями про закони нерівномірності розвитку людського суспільства, про конкретні форми складання суспільних і господарських утворень в часі і просторі.

Той великий переворот, який здійснюється в природничих науках, захопив і суспільні науки, і в першу чергу — археологію. Археологія вже не може задовольнятися тільки тісним співробітництвом з антропологією, етнографією, геологією, палеозоологією, палеоботанікою, хоч співробітництво це корисне і повинно всімірною зміцнюватися. Тепер застосовуються нові методи досліджень археологічних залишків, які значно збагачують науку знаннями першочергового значення. Наприклад, вже зарекомендували себе спектрографічні дослідження стародавніх металів, спорово-пилковий аналіз, який дає можливість відтворити історію рослинності майже в усій її багатогранності та ін.

Знаходить своє застосування і аерофотозйомка, яка дозволяє не тільки вести розшукові роботи, а й досліджувати археологічні об'єкти в їх оточенні та узагальненому стані. До речі, в розшукових роботах, особливо при виявленні стін, кам'яних закладок, підземних порожнин та ін., значні результати дає і метод електророзвідки.

Надзвичайно важливого значення набувають тепер радіоактивні методи, які застосовуються в археології, зокрема радіокарбонний метод (C_{14}). Він набув значного поширення за рубежем і знайшов своє практичне розроблення в спеціальній лабораторії в Інституті археології АН СРСР в Ленінграді. Результати дослідження розпаду ізотопу C_{14} дають можливість проводити абсолютні обчислення віку археологічних об'єктів, особливо для палеоліту в межах поправок ± 50 —100 років. Ведеться підготовка до випробовування й іншого методу абсолютного датування — методу виявлення залишкових явищ земного магнетизму, який зберігається в глиняних виробах, що були випалені в давнину. Цікаві результати дав і так званий колагеновий метод, який дістав велике поширення на Україні.

Серйозне значення для встановлення меж стародавніх поселень і виявлення площ, які знаходилися під посівами, має метод визначення фторових сполук на місцях досліджень.

Для порівняно пізніших епох важливе значення набуває дендрологічний метод дослідження. Вивчення характеру річних кілець на спорудах з дерева дає вказівки на відносні дати, особливо в межах будівельних комплексів, не дуже далеких у часі.

Отже, археологічна наука знаходиться тепер на порозі великого технічного переозброєння. Впровадження цих прийомів досліджень археологічних об'єктів розширить порівняно з минулим у багато разів історичні горизонти археологічної науки не тільки у напрямі практичного виявлення і вивчення нових фактів й теоретичних побудов.

Бурхливий розвиток будівництва зобов'язує археологів вивчати пам'ятки в зонах великих будівництв, особливо в районах гідробудов. Досвід у цій справі, одержаний на Дніпробуді при спорудженні Каховської, Кременчуцької, Дніпродзержинської, Канівської та інших ГЕС, показує, як збагачується радянська археологічна наука багатограними історичними джерелами.

Чи значить це, що технічне переозброєння археологічної науки поглине її соціальну суть? Навпаки, все те нове, що вводиться у методіку досліджень, повинно сприяти розширенню і поглибленню дослідження історії суспільства в усіх його багатогранних проявах.

Перед археологічною наукою в усій широті постає необхідність координації роботи із зарубіжними дослідниками історії стародавнього суспільства, в першу чергу з країн народної демократії. Радянська археологічна наука може і повинна розвивати міжнародне співробітництво. Саме археологія може показати інтернаціональні риси в докапіталістичних суспільних утвореннях, риси, властиві природі людини. Археологія і антропологія можуть і повинні спрямувати свою увагу проти людиноненависних расової та інших «теорій», що принижують гідність людини в капіталістичних країнах. Нам здається безглуздом пов'язувати расовий тип з рівнем розвитку культури. Проте це має місце в капіталістичних країнах, де здійснюються всякого роду расові дискримінації.

Археологія мусить більше уваги приділяти антирелігійним темам, науково розробляти історичні корені походження релігійних вірувань, показувати шкідливість релігійних пережитків.

Вивчення історії стародавнього суспільства повинно бути однією з важливих ланок в ланцюгу дослідження закономірностей в розвитку людського суспільства, воно сприятиме виробленню матеріалістичного світогляду.

В. П. ПЕТРОВ

**РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ
КОРЧАЦЬКОГО ТИПУ
(до постановки проблеми)**

Правобережне Полісся—земля древлян—в археологічній літературі розглядається як особлива племінна й культурно-типологічна єдність.

Спираючись на широкий документальний матеріал, зібраний у капітальній праці «Розкопки в землі древлян», В. Б. Антонович дійшов до висновку, що в північній смузі Волині та Київщини майже всі кургани належать до одного поховального типу¹. На його думку, цей обрядовий тип поширений на території «від Ірпеня й Роставиці на півдні до Прип'яті на півночі та від Дніпра на сході до горішніх течій Тетерева й Ужа на заході й далі в цьому напрямку до Случі»². В місцевості, окресленій згаданими границями, за підрахунками автора, налічувалось 307 могильників з принаймні 7400 курганами. З них розкопано було 289 курганів.

Оскільки майже в усіх курганах, за дуже незначними винятками, були виявлені переважно трупопокладення, В. Б. Антонович висунув твердження, що трупопокладення з курганными насипами становлять собою окремий племінний обрядовий тип, специфічно пов'язаний з древлянами й Древлянською землею, датований «кінцем доісторичного залізного віку», «часом, ще передував запровадженню християнства»³.

Стверджуючи, що для древлянського поховального обряду цього часу характерні виключно трупопокладення, В. Б. Антонович вважав спалення чужим, невластивим для правобережного Полісся. За його спостереженнями, з усіх курганів, розкопаних в землі древлян, лише три були з трупоспаленням, нагадували сіверянський поховальний тип і належали чужинцям⁴.

Провідна думка В. Б. Антоновича цілком ясна: за досліджуваної доби, в період VII—IX ст., на землі древлян існує лише один поховаль-

¹ В. Б. Антонович, Раскопки в земле древлян, МАР, № 11, СПб., 1893, стор. 1.

² Там же, стор. 2—3.

³ В. Б. Антонович, вказ. праця, стор. 2—3. Про кургани Житомирського могильника С. С. Гамченко писав: «Кургани насипано, певне, приблизно між VII та IX ст. н. е.» (С. Гамченко, Житомирский могильник, Археологическое исследование житомирской группы курганов, Житомир, 1888, стор. 113, прим. 1). Такої ж думки дотримується й В. Б. Антонович, див. «Волинь», 1886, № 87.

⁴ В. Б. Антонович, вказ. праця, стор. 9—10. Подібно до В. Б. Антоновича, В. З. Завитневич теж приписував трупоспалення в Поліссі «іноплеменним пришельцям, які не захотіли змішуватися з тубільцями ні в обряді, ані в місці поховання» (В. З. Завитневич, Археологическая экскурсия в Полесье, Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца, кн. 4, К., 1890, стор. 10, 23).

ний обряд — трупопокладення; що ж до відмінного способу поховання — трупоспалення, то цей обрядовий тип не має відношення до древлян. Це — сіверянський поховальний обряд, свідчення тимчасового перебування чужинців на даній території, не більше як випадок і виняток.

Через три роки після виходу книги В. Б. Антоновича «Розкопки в землі древлян», в 1896 р., С. С. Гамченко за дорученням Археологічної комісії провів розкопки на р. Случі. В 1901 р. він опублікував в «Трудах XI АС» результати своїх польових досліджень⁵. З 32 курганів, розкопаних ним на р. Случі, 15 було з трупоспаленням.

Цілком погоджуючись, що курганні поховання з трупопокладенням припадають на час між VII та IX ст., і повністю поділяючи погляд

Рис. 1. Корчак — 1, 2, 4, 5, 6; Селець — 3.

В. Б. Антоновича щодо трупопокладень та їх датування, С. С. Гамченко розійшовся з своїм попередником в погляді на трупоспалення. На підставі матеріалів власних розкопок 1896 р. він висунув твердження, що «давніше» в землі древлян були загально поширені трупоспалення. За Гамченком, ці трупоспалення не мають відношення до сіверян. Вони не були принесені сюди із-

зовні. Це такий же тубільний обрядовий тип, як і трупопокладення, але більш давній в порівнянні з ним⁶.

В 1901 р. С. С. Гамченко ще не міг більш точно назвати пам'ятки цієї «давнішої» доби, визначити їх спільні культурно-типологічні ознаки та певніше окреслити часові межі їх поширення. Наступний крок було здійснено лише через 20 років, коли С. С. Гамченко виявив на Тетереві пам'ятки, які він визначив як пам'ятки типу Корчака. У 1921 р., при обслідуванні тетерівського Лівобережжя, проводячи розкопки в с. Корчак, за 12 км на захід від м. Житомира, він розкопав два могильники, один курганний, другий безкурганний, обидва з трупоспаленням і з то- жомним інвентарем.

Аналогічні могильники С. С. Гамченко знайшов у суміжних місцевостях на річках Перлівка, Лісова Кам'янка, Бобрівка й Коденка, при- тоці р. Гуйви та в ряді інших місць⁷.

Дослідження С. С. Гамченка продовжив І. Ф. Левицький. У 1925 р. він розкопав кургани з трупоспаленням та з посудом корчацького типу на р. Ужї біля с. Селець та в інших суміжних пунктах⁸.

Відкриття пам'яток типу Корчака було значним досягненням в ар-

⁵ С. С. Гамченко, Розкопки в басейні р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха), Труды XI АС, т. I, М., 1901, стор. 355—403.

⁶ Якщо В. Б. Антонович дотримувався погляду, що зміна обряду — свідчення про зміну населення, то С. С. Гамченко виступив проти цього положення. Він писав: «Значна ідейна різниця між звичаями трупоспалення та похованнями в трунах очевидна; але це, на мій погляд, лише констатує великий злам у поглядах тодішнього жителя Древлянської землі, а ніяк не може правити за вказівку на іншу народність» (С. С. Гамченко, Розкопки в басейні р. Случи, стор. 388).

⁷ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических исследований на Волыни (1919—1923.), Науковий архів ІА АН УРСР.

⁸ І. Ф. Левицький, Археологічні дослідження в районі с. Народичі, ст. Шарно, Уманці, Булев, Селець, Болотниця року 1925, Науковий архів ІА АН УРСР.

хеологічному вивченні Полісся, що дозволило виділити пам'ятки корчацького типу в окрему культурно-типологічну групу (рис. 1, 1—6; рис. 2, 1—2).

Як згадано вище, С. С. Гамченко виявив в с. Корчак два могильники. В курганному могильнику з 27 уцілілих курганів він розкопав вісім; всі вони були з трупоспаленнями. Два поховання виявилися з кострищем, інші шість без кострища, з спаленням на стороні. Усі без винятку трупоспалення були урнові: в п'яťох з них урни були покриті (в трьох випадках — посудиною, в інших — глиняною покришкою та каменем); в трьох похованнях урни не були покриті. Додаткові посудини трапилися ще двічі. Одне з курганних трупоспалень було в прямокутній ямі, обставленій плитами та камінням, перекритій зверху і знизу дерев'яним настилем. Урну з рештками спалення встановлювали в верхній частині насипу (3 могили), на рівні давнього горизонту (2 могили), в ямі нижче горизонту (2 могили).

Інвентар поховань незначний. Крім посуду, в п'яти похованнях знайдено крем'яні відщепи з слідами перебування у вогні, глиняне біконічне пряслице та кістки тварин (бика й кабана). Два поховання були без інвентаря⁹.

Безкурганний могильник, розкопаний С. С. Гамченком вище по течії р. Тетерева на захід від курганного могильника, мав 11 поховань. Усі вони являля собою трупоспалення в ямах, обставлених плитами та камінням. Десять з них були урнові і лише одне — безурнове. У дев'яти випадках поховання були без кострища, спалення було виконано поза похованням, в двох — з кострищем, отже, — з похованням на місці спалення. У п'яти випадках урна лишилася непокритою; в трьох була покрита глиняною покришкою, в двох — кам'яною плиткою.

В інвентарі поховань безкурганного могильника, крім урн з рештками спалення, подекуди трапилися зайві посудини, одна або дві. Крем'яні відщепи становили невід'ємну ознаку інвентаря десятих поховань. Глиняне пряслице знайдено в одному похованні (як і глиняний круглий «хлібець»). Без інвентарних знахідок було одне поховання.

Розкопки 1948 р. В. К. Гончарова в урочищі Лука на р. Гнилоп'яті, поблизу с. Райки, та розкопки І. П. Русанової в с. Корчак в 1959—1960 рр. показали, що могильникам з трупоспаленнями корчацького типу відповідають поселення з житлами типу напівземлянок, які опалювалися печами-кам'янками, складеними з булижників.

До складу інвентаря селищ, розкопаних поблизу с. Корчак, входили речі, які зустрічалися в похованнях: ліпний посуд тих же форм, глиняні сковорідки, біконічні пряслиця, круглі «хлібці».

В урочищі Лука були виявлені аналогічні житла — напівземлянки, прямокутної форми, стовпової конструкції, розміром 3,8×3,4 м, з печами кам'янками. Фрагменти кераміки, знайдені в цих житлах, не відрізнялися від звичайних корчацьких посудин.

Як уже згадувалося, кургани Житомирського могильника, для якого — на відміну від корчацьких поховань з трупоспаленням — характерні трупопокладення під курганными насипами в дерев'яних трунах, збитих залізними цвяхами, зроблений на гончарському крузі посуд, шиферні пряслиця, вискові кільця, браслети, відра з залізними обручами,

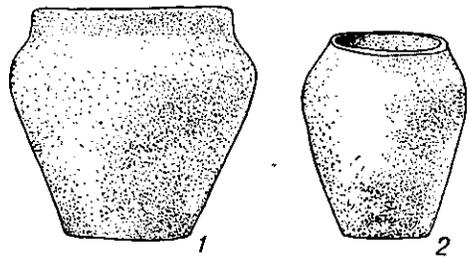

Рис. 2. Селець — 1, 2.

⁹ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических исследований на Волини, стор. 52—66.

залізні ножі, серпи, кресала тощо¹⁰, датуються часом десь між VII та XI ст. Для нас важлива тут не стільки точність датування, скільки можливість розмежування двох етапів: одного, більш давнього, репрезентованого Корчаком, та пізнішого, до якого належать могильники з курганами похованнями та інвентарем, подібним до знайденого в Житомирському могильнику.

Таке зіставлення дозволяє не тільки розмежувати корчацькі трупоспалення та пізніші курганні могильники з трупопокладенням, але й визнати, що в Древлянській землі протягом другої половини I тисячоліття відбувся процес переходу від «звичаю трупоспалення» до «поховань в трунах», як це відзначає С. С. Гамченко, говорячи про «великий злам у поглядах тодішнього жителя Древлянської землі» й заперечуючи при цьому можливість зміни населення¹¹.

Це явище переходу від одного обряду до іншого, від трупоспалення до трупопокладення, тим більше заслуговує на увагу з нашого боку, що подібний процес спостерігається не тільки в Подніпров'ї на правобережному Поліссі, в межах Древлянської землі, а й на інших суміжних територіях, де засвідчені типологічно споріднені пам'ятки.

Чітке типологічно-хронологічне протиставлення пам'яток корчацького типу з трупоспаленням і ліпним посудом та курганних могильників з трупопокладенням і гончарним посудом кінця I тисячоліття примушує поставити питання про форми переходу від одного періоду до другого, від одного типу пам'яток до другого.

С. С. Гамченко висунув це питання ще під час своїх розкопок на Случі, коментуючи їх результати. На Случі йому трапилися могильники, в яких поєднувалися кургани з трупопокладенням та з трупоспаленням. Він писав з цього приводу: «Сумісне в одній курганній групі... розташування поховального типу трупоспалення та поховального типу поховання в дубовій труні цілком, на мою думку, стверджує моє припущення, що в древлян давніше існував звичай трупоспалення»¹².

За свідченням С. С. Гамченка, в деяких розкопаних ним могильниках цього перехідного етапу кургани з трупоспаленням та з трупопокладенням розміщувалися поруч в окремих групах. Він згадує також про трупоспалення, в яких замість ліпного посуду вже траплявся посуд, зроблений на гончарському крузі, та інші речі, властиві трупопокладенням, але не властиві корчацьким трупоспаленням.

Наявність подібних перехідних форм поховань з поєднанням елементів відмінних типологічних категорій свідчить, що перехід стався не відразу, не раптово, а поступово, в процесі взаємопроникнення та змішування. На жаль, на сьогодні могильники цих проміжних груп ще надто мало досліджені на Поліссі й взагалі на Подніпров'ї.

* * *

*

При всій чіткості розмежування пам'яток корчацького типу і пам'яток типу й часу Житомирського могильника, далеко менш ясним лишається питання про відношення Корчака до інших археологічних культур Подніпров'я, насамперед до черняхівської культури.

Щоправда, для вирішення цього питання у нас нема інших підстав і матеріалів крім черняхівських знахідок в корчацьких пам'ятках. Власне, справа йде лише про дві знахідки, виявлені свого часу С. С. Гамченком в 1921 р. В Корчаку в одному з курганних поховань трапилася характерна черняхівська миска. В безкурганному могильнику біля с. Катеринівки на р. Перлівці поруч з звичайними корчацькими похо-

¹⁰ В. Б. Антонович, вказ. праця, стор. 67—73.

¹¹ С. С. Гамченко, Раскопки в бассейне р. Случи..., стор. 388.

¹² Там же, стор. 384.

ваннями було знайдено черняхівське поховання з багатим і різноманітним інвентарем¹³.

На карті, доданій до статті М. О. Тиханової «Про локальні варіанти черняхівської культури», на Тетереві, в районі Житомира, черняхівські пам'ятки взагалі не позначені. Нижче Тетерева, на південь від Житомира, під № 185 значиться лише Пряжів та під № 186 — Слободище. Відповідно до цього М. О. Тиханова зазначає: «Пам'ятки черняхівської культури на правобережжі Дніпра розташовуються в межах лісостепової смуги та пограниччя з степом; до смуги лісів вони не заходять. На північ від верхів'я р. Ірпеня й течії р. Стугни не виявлено досі жодної пам'ятки черняхівської культури»¹⁴. Отже, територія Древлянської землі вилучається, таким чином, з області поширення черняхівської культури.

З цим твердженням можна погодитися, але тут потрібні деякі уточнення. На території Древлянської землі, в межиріччі Ірпінь — Тетерів — Прип'ять, доводиться відрізнати дві смуги: одну на південь та другу на північ від Тетерева. Тетерівське правобережжя становить область черняхівської периферії, де пам'ятки черняхівського типу чертуються з корчацькими.

Тетерівське Лівобережжя, територія на північ від Тетерева, в свою чергу, становить собою область суцільного поширення корчацьких пам'яток. Пам'ятки черняхівського типу тут поки що не виявлені, але сюди проникають деякі окремі речі, епізодичні поховання, поодинокі черняхівські посудини тощо.

Що можна сказати в цьому зв'язку про хронологічний та типологічний стик Корчака з Черняховим? Дехто з дослідників ладен датувати Корчак і Черняхів одним часом — III—IV ст. н. е.¹⁵ і пов'язувати появу корчацьких урн саме з черняхівським часом¹⁶.

Знахідки черняхівського посуду в Корчаку та в Катеринівці, про які згадувалося вище, дають підставу говорити про стик двох культур, але нічого не додають до питання про тривалість цього стику. Корчак досягає черняхівської доби, стикається з нею, але як довго тривало це співіснування, нам поки що не відомо.

Значно менше підстав пов'язувати появу корчацьких урн з черняхівським етапом, оскільки ці урни та гончарський черняхівський посуд ні генетично, ні типологічно не мають між собою нічого спільного¹⁷. Черняхівські знахідки спостерігаються подекуди на корчацькій території, але це проникнення не має культурно-типологічного впливу на Корчак. Корчак зберігає свою самобутність не тільки в кераміці, а й в складі інвентарних комплексів, типі жител, обрядовому ритуалі тощо.

* * *

*

Не менш важливим є питання про взаємини між Корчаком та пам'ятками зарубинецько-корчуватівського й чаплинського типу в районі Середнього Подніпров'я та нижньої Прип'яті.

¹³ С. С. Гамченко, Пятилетие археологических раскопок на Волини, стор. 82.

¹⁴ М. А. Тиханова, О локальных вариантах черняховской культуры, СА, 1957, кн. IV, стор. 171, рис. 1.

¹⁵ Такої думки дотримується І. С. Винокур: «Корчацька група пам'яток на території Східної Волині в цілому є одночасною матеріалам черняхівської культури. Корчацькі поселення існували тут уже в III—IV віках н. е. (І. С. Винокур, Старожитності Східної Волині, Чернівці, 1960, стор. 71).

¹⁶ «На час появи цієї кераміки (типу Корчака.— В. П.) вказують знахідки чорних лощених мисок, характерних для полів поховань черняхівського типу в кургані біля Корчака та безкурганному похованні біля Катеринівки» (И. П. Русанова, СА, 1958, № 4, стор. 38).

¹⁷ «Черняхівська кераміка не має нічого спільного з керамікою житомирського типу (тобто Корчака.— В. П.)» — И. П. Русанова, Археологические памятники древлян. Автореферат диссертации, М., 1960, стор. 10.

Дослідники так або інакше пов'язували Корчак і Зарубинці, розглядаючи Корчак або як пізню видозміну зарубинецької культури, або як проміжний етап між зарубинецькою культурою та добою Київської Русі. Так, В. М. Даниленко до числа пам'яток зарубинецької культури середини I тисячоліття відносить Бортничі, Нові Безрадиці, Клепче на Дніпрі, Корчак на Волині, Волинцево (урочище Трифон) та ін.¹⁸ Ю. В. Кухаренко обстоював думку, що Корчак на правобережному Поліссі заступив пам'ятки зарубинецької культури¹⁹. За визначенням І. П. Русанової, Корчак становить собою «посередню ланку між культурою полів поховань зарубинецького типу та древлянською середньовічною культурою»²⁰. М. Ю. Брайчевський бачить в корчацьких пам'ятках «особливий тип пам'яток, які є пережитком традицій зарубинецько-корчуватівської культури в більш пізній час»²¹.

Що слід сказати з цього приводу: чи справді Корчак заступає безпосередньо Зарубинці — Чаплино, становить їх пізніший деформований пережиток, елемент їх розвитку, чи, може, Корчак — це продукт зовсім інших зв'язків і взаємин? Чи справа йде про вузьку локальну, суто місцеву лінію розвитку від Зарубинців — Чаплина до Корчака, що відбувався в замкнених рамках правобережного Полісся, чи, навпаки, треба говорити про процес, значно ширший за своїм обсягом і значенням?

Пам'ятки зарубинецького й чаплинського типу належать, як відомо, до часів середнього або середнього й пізнього латену. Вони датуються в основному II ст. до н. е. — I ст. н. е. Що ж до Корчака, то, хоч ми досі й не знаємо його нижньої часової границі, загальна його належність до пам'яток середини I тисячоліття н. е. навряд чи підлягає сумніву.

Між Корчаком й Зарубинцями — Чаплиним в їх культурно-типологічній структурі є виразні елементи зв'язку, насамперед, найголовніше — їх обрядова тотожність. Для пам'яток обох груп однаково характерне трупоспалення. Але існують між ними й істотні відміни. Для зарубинецького часу характерні виключно безкурганні могильники, поля поховань. На відміну від цього на етапі Корчака поруч співіснують могильники курганні й безкурганні.

Певна різниця може бути відзначена також й щодо співвідношення урнових та безурнових поховань. Так, приміром, в Чаплинському могильнику на тій же території Полісся всі трупоспалення виключно безурнові, в Корчаку вони переважно урнові, хоч подекуди зрідка трапляються й безурнові.

Заслуговує на увагу ще одна обставина. В Корчуватому й Чаплині не відзначено трупоспалень в кистах — ямах, обставлених каменями. В корчацьких похованнях вони трапляються раз у раз — явище або успадковане від дозарубинецьких часів, або ж обрядова норма, яка відповідає аналогічним явищам в синхронних пам'ятках Нижньої Наддунайщини, про що йтиме мова далі.

Звичайну ознаку обрядового поховального інвентаря в Корчаку становлять знахідки крем'яних відщепів; їх зовсім немає ні в Чаплині, ні в Корчуватому.

В інвентарі зарубинецько-корчуватівських пам'яток Середнього Подніпров'я та в чаплинських пам'ятках Полісся, як пам'ятках доби середнього й пізнього латену, постійно трапляються знахідки металевих

¹⁸ В. Н. Даниленко, Славянские памятники н. э. в бассейне Днепра, КСИА, в. 4, К., 1955, стор. 28.

¹⁹ Ю. В. Кухаренко, О памятниках раннеславянского времени на Полесье УССР, КСИА, в. 4, К., 1955, стор. 48; його ж, Славянские древности V—IX веков на территории Припятского Полесья, КСИИМК, в. 57, М., 1955, стор. 37.

²⁰ І. П. Русанова, Археологические памятники древлян, стор. 6.

²¹ М. Ю. Брайчевський, Стародавні східні слов'яни, Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 330.

речей, різноманітних бронзових прикрас та інших виробів, в тому числі фібул середньо- та пізньолатенської схем. Для корчацьких пам'яток, як пам'яток іншої доби, цей речовий комплекс не властивий.

Це стосується і керамічних комплексів. До складу керамічного комплексу в інвентарі Корчуватівського могильника входить посуд найрізноманітніших форм і груп, кухлики з вушком, глеки й миски різного типу, посудини з наліпними дужками, великі корчаги тощо. Все це відсутнє в Корчаку. Проте між керамікою зарубинецько-чаплинських пам'яток та Корчаком є певний виразний зв'язок. Корчацькі урни з витягненим, довгастим тулубом, позбавлені шийки або з дуже короткою, не відігнутою назовні шийкою, знаходять собі характерні аналогії у відповідних посудинах зарубинецьких і чаплинських пам'яток Середнього Подніпров'я та нижньої Прип'яті. Так, приміром, корчацька урна з фондів Житомирського музею має велику схожість з посудиною № 176 з Корчуватівського могильника (рис. 3) ²².

Рис. 3. Посудина з Корчуватівського могильника.

Пам'ятки зарубинецько-корчуватівського й чаплинського типів поширені в Середньому Подніпров'ї та на нижній Прип'яті. На жаль, область, на якій поширений Корчак, ще не досить обслідувана, щоб говорити щось певне про зарубинецькі пам'ятки на тетерівському Лівобережжі — основній території корчацьких пам'яток. Лише дальші польові дослідження дозволять внести ясність в це питання.

У 1955 р. Ю. В. Кухаренко вказав на подібність корчацького посуду до посуду празького типу, датованого на Заході V—VII ст. н. е. ²³ Згодом він виступив з твердженням, що пам'ятки корчацького типу слід визначати як пам'ятки празького типу ²⁴. Якою ж мірою можна ототожнювати або зближувати Корчак та пам'ятки Поморав'я, Карпатської улоговини й взагалі Наддунайщини? Як досі ставилося питання про взаємини древлянської племінної культури та західних слов'ян? І. П. Русанова включає матеріальну культуру Древлянської землі в коло західно-слов'янських старожитностей. «Вивчення археологічних пам'яток другої половини I тисячоліття, поширених на території древлян, — пише І. П. Русанова, — дозволяє зробити поки що попередній висновок про характер культури древлян цього часу. Певно, їх культура була дуже близька роменсько-боршівській, але мала свої відміни й була щільніше пов'язана з культурами західних слов'янських областей. Західні зв'язки якнайдуше відчуваються на матеріалі середини I тисячоліття й простежуються аж до початку II тисячоліття (за матеріалами курганів з трупопокладенням)» ²⁵.

²² Вперше на цю типологічну схожість звернула увагу Є. В. Махно в своїй кандидатській дисертації «Пам'ятки культури полів поховань в межиріччі Рось—Тетерів», К., 1949, стор. 328. Ю. В. Кухаренко відзначив подібний посуд на території прип'ятського Полісся в Велимичах, Воронні, Отвержичах та ін.

²³ Ю. В. Кухаренко, *Славянские древности...*, стор. 37.

²⁴ Ю. В. Кухаренко, *Памятники пражского типа на территории Поднепровья, Slavica antiqua*, т. VII, 1960, стор. 112.

²⁵ И. П. Русанова, *СА*, 1958, № 4, стор. 46.

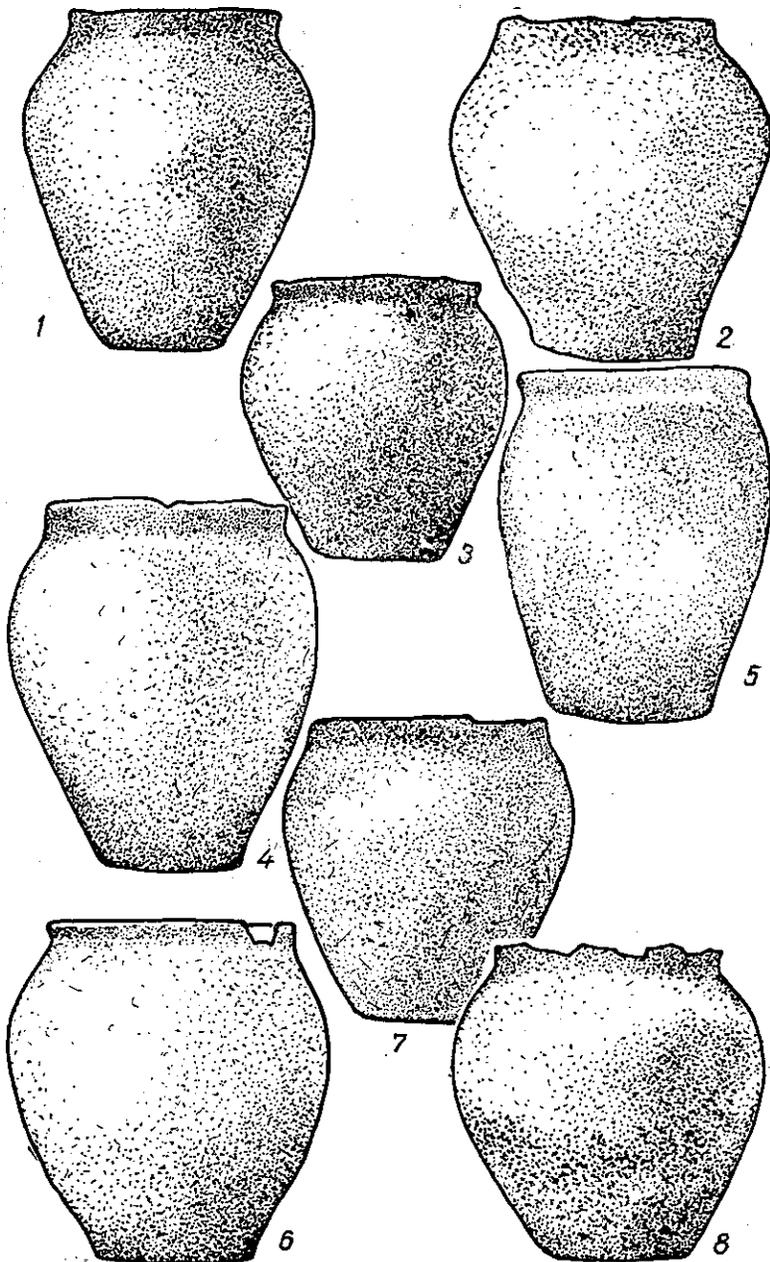

Рис. 4. Посуд празького типу з Поморав'я (Девинська нова весь — 1—8, за Я. Ейсером).

Треба визнати, що корчацька кераміка знаходить собі одночасно аналогії, з одного боку, з зарубинецькою керамікою, а з другого — з посудом празького типу (рис. 4—6).

І. Борковський, який вперше відокремив тип кераміки, визначений ним як «празький», додержувався думки, що кераміка празького типу генетично сходить до кераміки латенського типу. Виділивши кераміку празького типу в особливу типологічно-хронологічну групу, він вважав,

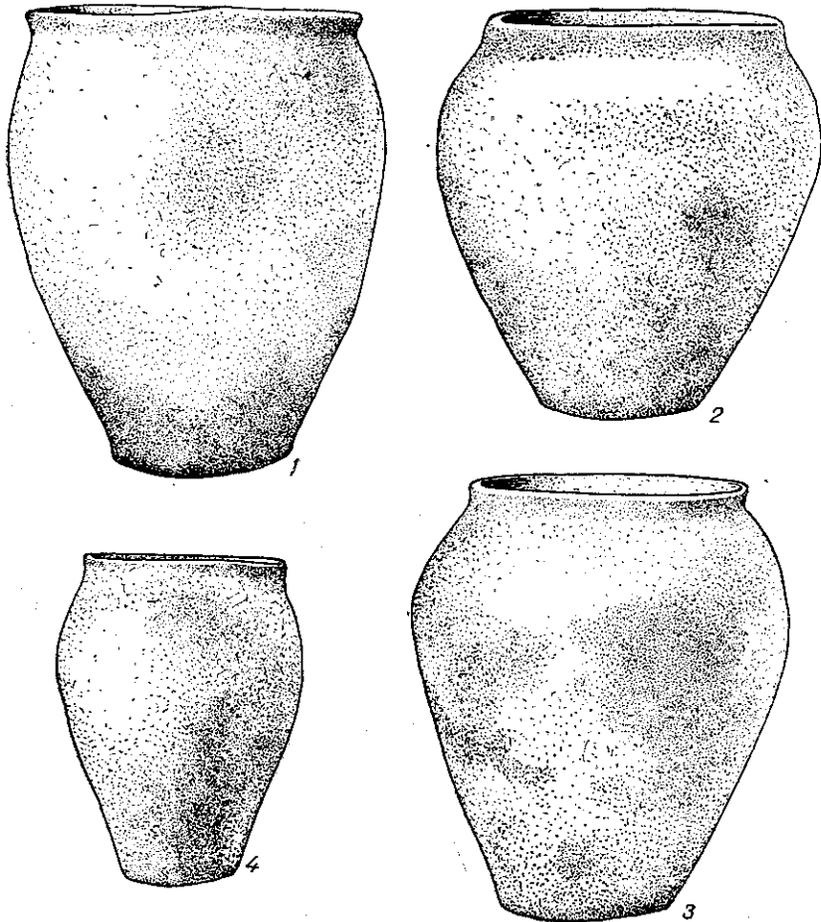

Рис. 5. Посуд празького типу з Поморав'я (Пжитлуки — 1, Велатице — 2, 3, 4, за Й. Поуліком).

що це була характерна місцева кераміка. На його думку, вона існувала поруч з групами римсько-провінціальної культури і, відповідно до цього, становить посередню ланку між пізньолатенською і так званою «городищенською» керамікою²⁶.

Я. Ейснер в основному приєднується до І. Борковського. Подібно останньому, він називає празьким типом «горшок з низьким прямовисним, або майже прямовисним, горлом». Датуючи урнові поховання з посудом празького типу V—VIII ст., Ян Ейснер стверджував, що «празький тип та деякі орнаментовані зразки походять з культур, розташованих на північ від Дунаю». «Виникнення горшка празького типу треба шукати швидше за все за римських часів на польській території». На

²⁶ I. Borkovský, *Staroslovánská keramika ve střední Evropě*, Прага, 1940, стор. 38.

його погляд, посуд з типологічними ознаками празького типу — «північний елемент, який через поморав'я поширився аж до Братиславських воріт. На південь від Братиславських воріт кераміка празького типу досі не була знайдена»²⁷.

Аналогічних поглядів додержується Й. Поулік. На відміну від Я. Ейснера, який вживав термін «догородищенська кераміка», Й. Поулік ліпший неорнаментований посуд з невідігнутим назовні краєм називає «слов'янською керамікою першої стадії»²⁸. В свою чергу, орнаментований посуд з відігнутим назовні краєм, зроблений на ручному крузі, він відносить до другого наступного ступеня («городищенська кераміка», за Ейснером). «Цю кераміку ми знаємо на всій слов'янській території. В Моравії й взагалі в Чехословаччині вона знаходиться в похованнях з трупоспаленням та в більш давніх похованнях з кістяками»²⁹. «В південній Моравії слов'яни не розвинулись як народ з колишніх різнорідних етнічних елементів, а, як видно з археологічних джерел IV та V ст. н. е., з'являються як цілком нова, отже зайшла, етнічна група».

Ось стисло викладена схема концепції, з якою наприкінці 40-х — на початку 50-х років виступили досить одноставно чеські вчені. Спираючись на матеріали розкопок, вони висунули твердження, що в Карпатській улоговині, «в залізних районах нижньої течії річок Дії та Морави», десь в V ст. н. е. з'являються пам'ятки нового типу, поселення з житлами-напівземлянками й печами, складеними з великих булижників, та трупоспальні могильники з урнами празького типу³⁰. Щодо питання про генетичні коріння посуду, властивого цим пам'яткам V—VII ст., то, на думку І. Борковського, Я. Ейснера та ін., кераміка празького типу сходить до типологічних груп пізньолатенської кераміки.

Не важко бачити, що це спостереження збігається з згаданою вище вказівкою на типологічну подібність корчацьких та корчуватівських урн. В обох випадках мова йде про археологічні пам'ятки латенської доби, про первісну латенську основу як корчацької кераміки в Подніпров'ї, так і кераміки празького типу в Поморав'ї.

Для нас поки що лишається неясним, чи сходять корчацькі урни безпосередньо до місцевих зарубинецько-корчуватівських пам'яток Подніпров'я, чи, може, незалежно від останніх, вони, разом з керамікою празького типу, мають якесь інше джерело, спільне як для Подніпров'я, так і для Поморав'я.

Нещодавно, в 50-х роках, тотожні празьким пам'ятки були виявлені на нижньому Дунаї в Румунії. З тамтешніх пам'яток на увагу заслуговують такі, як, приміром, могильник з трупоспаленням в Серата-Монтеору (район Бузеу, область Плоешті) (рис. 6)³¹. Тут було розкопано понад 1500 поховань. Серед них зустрічаються урнові й безурнові трупоспалення, окремі поховання з урною, оберненою дотори дном, яка прикривала собою рештки спалення, поховання в ямах, вимазаних глиною або обставлених саманними плитами. До складу керамічного ком-

²⁷ Jan Eisner, *Devinská nova vjes*, Братіслава, 1952, стор. 250—251, 366.

²⁸ Про посудини першої стадії Й. Поулік пише: «Високі й стрункі посудини празького типу... досить масивні, а їх грубе дно іноді трохи відокремлене. Вони робилися від руки. Для них характерний коричневий, червонувато- та сіро-коричневий колір, у домашні пісок» (J. Poulik, *Staroslovanská Morava*, Прага, 1948, стор. 15, 181, табл. 4, 1—7, 5, 1, 2).

²⁹ J. Poulik, вказ. праця, стор. 17, 181—182. Трупоспалення з урнами празького типу Й. Поулік, так само як і Я. Ейснер, датує часом з V ст. до кінця VIII ст.

³⁰ J. Poulik, *Jižní Morava země dávných Slovanů*, Брно, 1948—1950, стор. 127.

³¹ Про розкопки могильника в Серата-Монтеору див.: SCIV, т. IV, 1—2, 1953, стор. 83—86, рис. 15; там же, т. VI, 3—4, 1955, стор. 497—512, рис. 11, 2—3; *Materiale*, т. IV, 1957, стор. 187—194, рис. 516, 2; там же, т. VI, 1959, стор. 509—512; там же, т. VII, 1961, стор. 513—517. *Pop. Dacia*, т. I, н. с., 1957, стор. 289—295, табл. I, 4, 7.

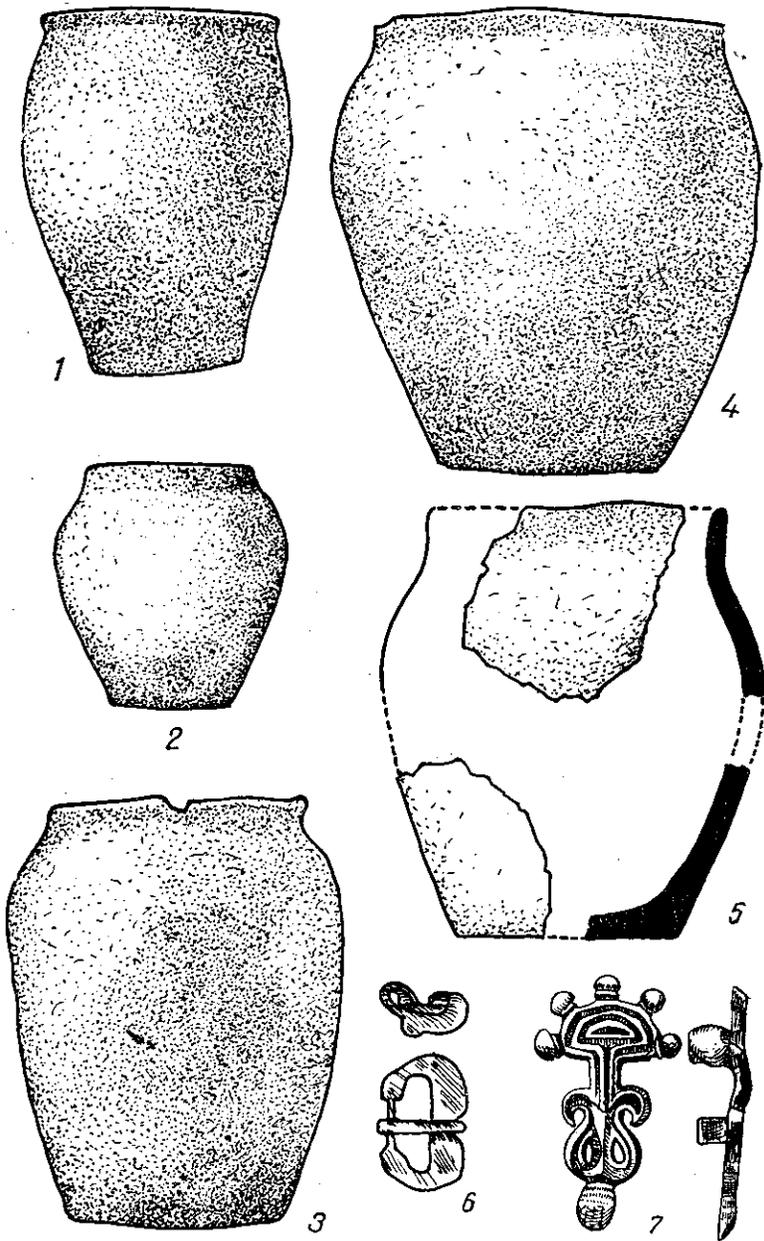

Рис. 6. Посуд з Нижньої Наддунайщини (Серата-Монтеору — 1—7, за Й. Нестером).

плексу могильника в Серата-Монтеору входили ліпні урни, аналогічні посуду празького типу, та фрагменти посуду, зробленого на гончарському крузі. З окремих знахідок треба відзначити срібні позолочені пальчасті фібули. Ці фібули, як і могильник в цілому, датуються VII ст. н. е.³²

Знахідка разом посуду, зробленого на гончарському крузі, та посуду, аналогічного кераміці празького типу, свідчить, що могильник в Серата-Монтеору належить до дещо пізнішої доби, що він становить ознаку не стільки першої, початкової, скільки наступної фази, коли в пам'ятках досліджуваної доби поряд з ліпним неорнаментованим посудом починає з'являтися вже й гончарний посуд, спочатку зроблений на повільному, а згодом і на прискореному крузі³³.

До пізнішої доби належать два могильники в Сата Ноу, Адамклійського району, Констанцької області, розкопувані в 1948, 1956 та в 1957 р.³⁴ Серед розкопаних поховань переважали урнові трупоспалення, але траплялися й безурнові, а також поховання в ямі, вистеленій та обставленій кам'яними плитами, подібно до того, як це спостерігалось в корчацьких похованнях на Тетереві. В Сата Ноу були знайдені ліпні урни «типу Праги або Монтеору» і, поряд з цим, як це характерно для подібних пам'яток даного етапу, гончарний посуд, в тому числі з пролощеним орнаментом по вертикалі та у вигляді ромбічної сітки.

Крім Серата-Монтеору та Сата Ноу, посуд, аналогічний кераміці празького типу та Корчака, зустрінутий на Нижній Наддунайщині і серед інших пам'яток — в Балта Верде (кінець VII ст.), в Бухаресті та його околицях (Куртя Веке, Міхай Воде), в Сучаві, Тиргул, Секуеск тощо³⁵.

Урнові поховання в кам'яних ящиках трапляються в Нижній Наддунайщині не тільки в пам'ятках другої половини I тисячоліття н. е., як Сата Ноу (VIII ст.), а й за попереднього часу, наприклад в дакійському могильнику римських часів в Сопоруле де Кимпіє³⁶.

Житла Нижньої Наддунайщини в досліджувану добу мали вигляд напівземлянок з печами-кам'янками, складеними з булижників³⁷.

Отже, на підставі археологічних матеріалів Нижньої Наддунайщини можна накреслити таке ж чергування етапів і ту ж схему розвитку кераміки, як і для Поморав'я³⁸. Це спостереження має істотне значення; воно свідчить, що типологічний розвиток кераміки становив собою процес позарайонового масштабу.

³² М. Кишваси-Комша, Некоторые исторические выводы в связи с археологическими памятниками VI—XII вв. н. э. на территории РНР, Дасія, т. I, н. с., 1957, стор. 310.

³³ «За металевими виробами, що супроводять покійників (пальчасті фібули, пряжки та ін.), проф. Й. Нестор датує могильник VII ст., але не виключено, що частина поховань може бути датована другою половиною VI ст. За поховальним обрядом (поховання покійника після спалення в ґрунтових ямах та рідше в урнах) монтеорський могильник має подібність з деякими ранньослов'янськими могильниками Прип'ятського Полісся, з трупоспаленнями в Старому Місті (Чехословаччина) та в Медзіборові поблизу Варшави» (М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стор. 309—310).

³⁴ Розкопки Б. Митря, див. SCIV, т. II, 1, 1949, стор. 146—151; Materiale, т. V, 1959, стор. 535—542, рис. 2; там же, т. VI, 1959, стор. 511, рис. 1, 9—11.

³⁵ Materiale, т. II, 1949—1950, стор. 402, рис. 132, 5; SCIV, т. V, 1—2, 1954, стор. 299, рис. 3; там же, т. II, 1951, табл. VIII, 2; пор. М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стор. 310, 327, прим. 9—11.

³⁶ Materiale, т. VI, 1959, стор. 394.

³⁷ М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стр. 312, прим. 21.

³⁸ «Щодо кераміки могильників в селах Монтеору, Балта Верде та Сата Ноу, то на її підставі можна простежити еволюцію слов'янської кераміки від урн празького типу (друга половина VI ст.) до IX ст.; спочатку існували ліпні неприкрашені горшки празького типу (Серата-Монтеору, Балта Верде, Бухарест, Сучава, Тиргул-Секуеск). Пізніше з'являється кераміка, що, нагадуючи горшки празького типу, вже вироблена на примітивному гончарському крузі й прикрашена лінійно-хвилястим орнаментом лише на плічку (Монтеору, Балта Верде)... На кераміці могильника з с. Сата

На сьогодні, завдяки розширенню джерелознавчої бази, ми маємо можливість говорити не тільки про племінне, а й про надплемінне, загальноетнічне членування поховальних обрядів, інвентаря, форм житлобудівництва тощо.

Твердження, згідно з яким «найдавніші племена, в кожному разі багато з них уже з моменту їх виникнення, мали свої сталі культурноетнічні ознаки»³⁹, вимагає істотних поправок, особливо якщо справа йде про племена другої половини I тисячоліття н. е.

Згадуючи про племінне членування для даного часу, ми повинні говорити про племінне розгалуження в межах єдиної етнічної особливості. Примат повинен належати елементам етнічної спільності, а не факторам племінної розчленованості, хоч остання, як уже сказано, ще зберігала своє дійове значення. На жаль, цьому досі не надавалося ваги, і надплемінні, загальноетнічні ознаки раз у раз приймалися за племінні, або ж навпаки.

У світлі археологічних матеріалів, здобутих за останні роки в країнах народної демократії — Польщі, Чехословаччині, Румунії, Болгарії — ми маємо підстави досліджувати процеси і явища не лише племінного, а й загальноетнічного масштабу в їх послідовній зміні за окремими етапами. Так, для пам'яток корчацького типу в Подніпров'ї, празького типу в Поморав'ї та в Нижній Наддунайщині однаково характерні могильники з трупоспаленнями та з ліпним посудом без прикрас з невідігнутою шийкою. Для пам'яток наступного етапу властивий ліпний посуд більш розвинених типологічних груп в сполученні з гончарним посудом, трупоспалення в поєднанні з трупопокладенням, більш багатий і різноманітний інвентар, не властивий пам'яткам корчацького або празького типів. Завершують чергування етапів за досліджуваної доби пам'ятки, в яких панують курганні трупопокладення та гончарний посуд.

Процес розвитку від трупоспалень до трупопокладень, етапи змін, поява тієї або іншої групи речей в інвентарі пам'яток тощо становлять невід'ємну ознаку не одного окремого району, а великих територіальних просторів, як це було показано вище.

Усе зазначене має найближче відношення до постановки питання про Корчак. Корчак — давня культура древлян — має схожість з археологічними пам'ятками празького типу Карпатської улоговини й типу Серата-Монтеору та інших в Нижній Наддунайщині. Якщо досі ми оцінювали Корчак як вузьколокальну культурно-типологічну групу, територіально пов'язану виключно з тетерівським Поліссям, і шукали для нього виключно місцевих генетичних основ, то тепер наявність подібних типологічно й хронологічно споріднених пам'яток примушує змінити постановку питання і, не знімаючи питання про місцеві генетичні зв'язки, визнати, що пам'ятки спільного культурного типу охоплюють найширшу територію від верхнього Дніпра до Морави та від Полісся до нижнього Дунаю.

На сьогодні досить ясно, що в другій половині I тисячоліття н. е. на всій території від Подніпров'я до Дунаю набувають поширення однотипні археологічні пам'ятки, саме курганні й безкурганні могильники

Нова спостерігаються елементи слов'янської кераміки кінця IX—X ст.» (М. Кишваси-Комша, вказ. праця, стор. 311—312).

Пам'ятки з території Польщі дозволяють відтворити подібну картину розвитку, «починаючи з кінця доби переселення народів до середини X ст.». «Поселення в м. Любич зосереджує еквіваленти посудин басейну нижньої Вісли, Варти й Одера до X ст.» (B. Zielenka, Zabiti z osady wczesnosrednjo-wiecznej w m. Lubicz, pow. Toruń, Wiadomości Archeologiczne, т. XXVI, 3—4, 1959—1960, Варшава, стор. 243—250, табл. 58, 4, 6; 59, 1, 2).

³⁹ П. Н. Третьяков, Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинцевская культура, СА, 1960, № 1, стор. 46; й о.г.о. ж, Восточнославянские племена, М., 1958, стор. 228 і далі.

з трупоспаленням, з урновими й безурновими похованнями, іноді в ямах, обставлених камінням, з невисокими насипами тощо. Для інвентарів цих пам'яток властивий ліпний посуд, переважно подовжені урни, без орнаменту, з короткою шийкою. Незважаючи на територіальну розчленованість, ці пам'ятки датуються однаково часом з V до VIII ст. Вражає паралелізм явищ, подібність форм, тотожність процесів. Скрізь панує однаковий поховальний обряд, та сама кераміка, ліпний посуд без орнаменту, той же тип жител-півземлянок, печі-кам'янки й т. ін.

Корчак репрезентує місцеву культуру правобережного Полісся, відтворює варіант франньої древлянської культури, але древляни — одне з слов'янських племен. Вони — слов'яни, і тому їх культура має ознаки загальної культури слов'ян.

Щоправда, поки що ми знаємо далеко не все. Ми знаємо Корчак як культуру древлян на території правобережного Полісся, але нічого не знаємо про територіальне поширення в Подніпров'ї пам'яток корчацького типу.

За межами Полісся нам відомі пам'ятки типу Луки-Райковецької на Гнилоп'яті, Стецівки і Пеньківки на Тясміні, Пекарів на Росі, Скибинців та Самчинців на Південному Бузі та ін.⁴⁰, але всі вони становлять собою пам'ятки не корчацького типу й часу, а наступного періоду. Для них характерні ліпний посуд інших форм, сполучення ліпного та гончарного посуду, різноманітні прикраси й речі, що відсутні в Корчаку.

Нам поки що невідомо, як відбувався в лісостеповій смузі, в районах поширення черняхівської культури, перехід від останньої до пам'яток типу Стецівки — Пеньківки. Чи, може, на відміну від Полісся, на Росі, Тясміні і т. д. виникає певний вакуум і лише дещо згодом з'являються й набувають поширення пам'ятки згаданого типу Стецівки — Пеньківки. Для розв'язання поставленого тут питання потрібні дальші докладні польові дослідження.

⁴⁰ Е. Ф. Покровская, Г. Т. Ковпаненко, Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 г., КСИА, в. 8, 1959, стор. 30—36; Д. Т. Березовец, Славянские поселения в устье Тясмина, там же, стор. 37—45; И. П. Хавлюк, Отчет о работе Подольского отряда по изучению раннеславянских поселений в среднем течении р. Ю. Буга, 1959, стор. 1—12, Науковий архів ІА АН УРСР, 1959/18.

В. В. ЛАПІН

ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я НАПЕРЕДОДНІ АНТИЧНОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

Процес розселення греків по Середземномор'ю і Понту Євксінському, який у самих греків дістав назву апойкії, а в сучасній літературі — менш точну і дещо модернізовану назву грецької колонізації VIII—VI ст. до н. е., був, без сумніву, продовженням більш давнього руху, основним наслідком якого було виникнення власне грецьких метрополій. Разом з тим, колонізація не була простим продовженням первісного розселення. Відбуваючись в інших історичних умовах, в умовах становлення грецької державності і економічних зрушень, колонізація повинна була мати своє специфічне забарвлення, свої причини і наслідки. В першому випадку ми маємо справу з стихійністю процесу, своєрідною дифузією, в другому — із свідомим переміщенням частини громадського колективу, який організовує і контролює державу. В першому випадку рух родових груп, в другому — колективів, у яких родові зв'язки в більшості випадків розпалися. Суттєво впливало на характер розселення прогресуюче впровадження рабства і загострення соціальної боротьби.

Конкретні умови, в яких проходила колонізація VIII—VI ст. до н. е., дуже складні і неясні в усіх деталях. Це час формування і зростаючої рабовласницьких полісів. Грецька державність виходить з надродової общини, яка всіма своїми коренями була зв'язана із землею. Перехід цей здійснюється порівняно швидко, і тому поліс, що виникає, зберігає багато родових пережитків.

Виникнення полісного ладу — результат поділу праці в землеробстві і ремеслі, який весь час посилювався, розвитку приватної власності і її концентрації в руках родової знаті, розвитку товарообміну. Поліс з самого початку має в собі ряд протиріч як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. До числа внутрішніх протиріч відносяться перш за все протиріччя між земельною аристократією і власниками дрібних наділів. Заглиблення цього протиріччя веде до боргової кабали, до боргового рабства.

Існують і протиріччя зовнішнього характеру. Економічна цементация в грецькому суспільстві не пішла далі вузьких локальних рамок, які відповідали рамкам колишніх племінних одиниць. Окремий поліс являє собою економічну і політичну єдність і, як такий, протистояв іншим грецьким полісам з їх вузькими економічними інтересами. Постійна міжполісна боротьба характеризує всю історію грецького світу.

Важливу роль відіграє і привізне рабство. Якщо закабалення співгромадян базується ще певною мірою на економічному примусі, то експлуатація привізних рабів основана вже на позаекономічному примусі. Ці раби протистоять всьому громадському колективу як зовнішня сила.

Щоб зберегти полісну самостійність в таких умовах, потрібний міц-

ний і спаяний громадський колектив. Античний поліс не міг існувати і розвиватись при різких майнових і соціальних контрастах¹. Через це ліквідація боргової кабали і боргового рабства, заміна останнього привізним рабством були необхідним кроком в розвитку грецьких полісів.

Однак, якщо раніше концентрація власності і розорення дрібних власників приводили до виникнення кабальних боржників, які продовжують брати участь в сфері виробництва, то тепер цей же процес приводить до виникнення прошарку вільних громадян, які знаходяться поза рамками виробництва. Так виникає відносне перенаселення, яке докорінно відрізняється від перенаселення в сучасному буржуазному суспільстві. Перенаселення в стародавній Греції було результатом недостатнього розвитку продуктивних сил, бо заміна вільних дрібних виробників привізними рабами веде не до росту продуктивних сил, а тільки до їх перерозподілу.

Грецька колонізація була, таким чином, основною формою ліквідації надлишкової частини вільного населення, яке залишилось без засобів виробництва. Вона виконувала роль регулятора полісної норми народонаселення.

Говорячи про причини грецької колонізації, не можна забувати і тієї жорстокої боротьби різних верств населення і різних соціальних угруповань, в умовах якої проходила колонізація. Будучи наслідком глибоких економічних зрушень в розвитку грецького суспільства, соціальна боротьба безпосередньо чи посередньо була однією з основних причин колонізації: безпосередньо — в тих випадках, коли перемога одного соціального угруповання змушувала протилежну сторону добровільно чи під тиском залишити батьківщину, посередньо — коли бажання згладити гостроту соціальних протиріч змушувало державу взяти на себе організацію виселення частини громадян. Однак і в тому, і в іншому випадку метрополія виступала як активна сила, оскільки заснування колонії відповідало її інтересам.

Торгівля, якій серед причин грецької колонізації більшість дослідників надає переважну роль, може розглядатися, на нашу думку, як другорядний, але необхідно супроводжуючий колонізацію фактор. З моменту заснування новостворена колонія вступає в економічні зв'язки з метрополією, а потім і з іншими грецькими центрами. При наявності дружнього аборигенного населення незабаром після заснування колонії міг виникнути і товарообмін з місцевими племенами. Оскільки заснування нових колоній неминуче вело за собою розширення сфери товарообміну метрополії, певні верстви її населення були зацікавлені в колонізації, навіть не беручи в ній безпосередньої участі. Таким чином, не будучи причиною колонізації, торгівля могла стимулювати цей процес.

Крім вказаних причин колонізації, викликаних внутрішнім економічним і соціальним розвитком, на хід колонізації могли впливати і причини зовнішнього порядку: війни між окремими грецькими державами, греко-персидські війни, стихійні лиха і т. д. Створенню нових колоній, зокрема, сприяли поразки грецьких держав в греко-персидських війнах².

Так чи інакше, грецьку колонізацію необхідно розглядати як процес, обумовлений перш за все внутрішнім розвитком самої грецької метрополії, процес, здійснення якого проходило незалежно від тих історичних умов, які існували в районах колонізації. Якщо ж можна говорити про колонізацію як процес двобічний, то тільки в плані взаємо-

¹ К. М. Колобова, Из истории раннегреческого общества, Л., 1951, стор. 300—301, прим. 24.

² Геродот, I, 168; VI, 22—24; VI, 33.

ди: історичні умови в райснах колонізації полегшували або гальмували освоєння цих районів грецькими колоністами, але не були для нього внутрішньо необхідними.

Якщо підходити до розв'язання вказаної проблеми з таких методологічних позицій, то стає очевидним, що існуюча сучасна теорія грецької колонізації Північного Причорномор'я в усіх її основних модифікаціях вимагає критичного перегляду і приведення її у відповідність з тим літературним і археологічним матеріалом, який є зараз у нашому розпорядженні. В основі цієї теорії лежить переконлива на перший погляд схема: «Від перших випадкових, напівіратських плавань, яким було плавання корабля Арго, до більш-менш регулярних зносин, що супроводились заснуванням факторій, однаково, чи незалежних від уже існуючих поселень місцевих племен, чи зв'язаних з ними, і далі — до створення постійних грецьких поселень — колоній. Такий, без сумніву, був хід історичного розвитку»³.

Цитоване положення О. О. Іессена є коротким узагальненням історичної концепції Мінза⁴. Було б, однак, невірною вбачати в Мінзі основоположника теорії двобічності. Тим більше було б неправильним ставити як заслугу радянській історіографії створення цієї теорії. Мова вже може йти тільки про некритичне сприйняття спадщини дореволюційної історіографії і про деяке не менш некритичне «удосконалення»⁵. Як про ясно оформлену концепцію в російській історіографії, ми можемо говорити про теорію двобічності вже стосовно другої половини ХІХ ст.

Поява її пояснюється не прогресом позитивних знань древності, а тією колоніальною політикою, яка охопила капіталістичний світ ще в другій половині ХVІІІ ст. Через це праці західноєвропейських і російських істориків, присвячені проблемам грецької колонізації, як правило, відмічені подихом часу і направлені на виправдання сучасної їм колоніальної експансії.

Стосовно району Північного Причорномор'я теорія «торгової колонізації» і похідні від неї — теорія двобічності колонізаційного процесу і теорія необхідності емпоріальної (факторіальної) стадії не знаходять підтвердження в тому конкретному матеріалі, який є в розпорядженні сучасної археологічної науки.

Процес раннього проникнення в Північне Причорномор'я речей малазійського і егейського походження детально вивчений О. О. Іессеном. Це проникнення починається ще на пізньому етапі трипільської культури і охоплює південну частину території її поширення, де виділяється культура так званого усатівського типу. На початку ІІ тисячо-

³ А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 53—54.

⁴ Е. Н. Минз, Scythians and Greeks, Кембридж, 1913, стор. 438—440.

⁵ Див., наприклад, В. Юргевич, О племенах иностранных по надписям Ольвии, Боспора и других греческих городов северного побережья Понта Евксинского, ЗООИД, т. VII, 1872, стор. 4—9; В. В. Латышев, Исследование об истории и государственном строе Ольвии, СПб., 1886, стор. 6 і далі; його ж, Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря, Сборник археологических статей, поднесенных графу А. А. Бобринскому, СПб., 1911, стор. 14 і далі; E. V. Stern, Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung, Klio, IX, 1909; М. И. Ростовцев, Эллинизм и иранство на юге России, П., 1918; М. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Оксфорд, 1922, та ін. З праць радянських дослідників, в яких знайшла відображення історія двобічності, відмітимо: С. А. Жебелев, Возникновение Боспорского государства, збірник «Северное Причерноморье», М.—Л., 1953, стор. 52—53; А. А. Иессен, вказ. праця; Д. П. Каллистов, Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи, вид-во ЛДУ, 1949, та ін. Більш-менш детальна, хоч і не послідовна, критика теорії двобічності є в дисертації Я. В. Доманського «Нижнее Побужье в VII—V вв. до н. э.», Л., 1955.

ліття тут, в районі Одеси (Усатово) і Херсонщини, з'являються металеві вироби, якщо і не малоазійського, то, в усякому разі, запозиченого звідти типу⁶.

Спільністю типології, яка могла бути результатом культурних впливів і запозичень, зв'язують дослідники з Малою Азією ряд знахідок із Бессарабського скарбу. Судячи по найновіших працях про Бессарабський скарб, походження цих речей безпосередньо з Малої Азії сумнівне. Зокрема, кам'яні сокири із зміювика і нефриту, очевидно, кавказького походження, наконечник списа типологічно нагадує волзькі зразки⁷. В останній праці про Бессарабський скарб М. Гімбутас на основі зіставлень з бронзовим інвентарем Руткі і Фаскау датує скарб XIV ст. до н. е.⁸ Близько десятка егейських бронзових подвійних сокир, які датуються третьою чвертю II тисячоліття до н. е., знайдено в скарбах із Щеткова в Побужжі, із Козорізова на лівому березі Інгула, поодинокі знахідки — в колишній Катеринославській губернії і, можливо, поблизу Березанського лиману і на р. Конка⁹. Серпи, що трапляються з цими сокирами, теж могли мати малоазійське або егейське походження. Рубежем II і I тисячоліть датується фібула балканського або егейського походження, знайдена в похованні біля с. Лук'яновського, поблизу Каховки¹⁰.

Всі ці знахідки передколонізаційного періоду більш або менш імовірно можуть бути зв'язані безпосередньо чи посередньо (спільністю типології) з Малою Азією і Егейським басейном. Хронологічно вони розподіляються в межах, що охоплюють період понад тисячоліття; територіально ж зв'язані з порівняно невеликим районом — західною частиною Північного Причорномор'я. Цікаво й те, що всі ці речі, металеві або кам'яні, призначались для тривалого використання, через що могли шляхом багаторазового обміну або ж будь-яких інших міжплеменних зв'язків, поширюватися на значну територію.

Неважко помітити, що між рубежем II—I тисячоліття і другою половиною VII ст. до н. е. ми маємо незаповнений розрив. Такий характерний для часу грецької колонізації археологічний матеріал, як кераміка, не представлений тут жодним черепком, хоча б протогеометричного чи геометричного стилю. Друга половина VII ст. до н. е. являє собою якісно різко відмінний етап зв'язків Північного Причорномор'я з Егейським басейном і представлена цілим каскадом археологічних знахідок, солідно підкріплених літературною традицією. Треба мати особливу увагу, щоб бачити в усьому цьому невпинне «наростання передумов колонізації», «зростання обмінних і торгових зв'язків».

Багато серйозних заперечень викликає дуже поширена в науці думка про культурну спадковість населення епохи бронзи і періоду грецької колонізації в Степовому Причорномор'ї. Постановка цього питання закономірно випливає із твердження, що грецькі поселення (емпорії, а потім і колонії) виникали тут не на пустому місці, а в населених пунктах місцевих жителів, які вступали в торгові зв'язки з греками. Колонізація уявляється як процес поступового проникнення греків в місцеве етнічне середовище.

Розрив зв'язків з Егейським басейном в першій чверті I тисячоліття до н. е. не випадковий. Він є конкретним виявом того загального роз-

⁶ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 14—17.

⁷ О. А. Кривцова-Гранова, Бессарабский клад, М., 1949, Пор. Е. Штерн, Бессарабская находка древностей 1912 г., МАР, в. 34, СПб., 1914, стор. 2 і далі; А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 19 і далі.

⁸ Maria Gimbutas, Borodino, Seima and their contemporaries key sites for the Bronze age chronologi of Eastern Nurope, Proceedings of the Prehistoric Society, 1956, т. XXII, стор. 143—172.

⁹ А. И. Иессен, вказ. праця, стор. 20.

¹⁰ Там же, стор. 26.

риву між пам'ятками епохи пізньої бронзи і античного часу, який спостерігається в усьому Степовому Причорномор'ї. Для району Боспорського царства він був відмічений О. О. Іессеном, який визнав, що не бачить там ознак існування догрецького культурного центру¹¹. Із запереченнями О. О. Іессену виступив В. Д. Блаватський. Він наполягав на тому, що в усякому разі частина грецьких поселень виникла на раніш обжитих місцях, і підкреслював велику роль кіммерійського населення на Боспорі¹². При цьому В. Д. Блаватський апелює перш за все до Стефана Візантійського¹³ і Євстафія¹⁴, які зв'язують заснування Пантікапея з сином Еета, братом Медеї, що одержав це місто від скіфського царя Агаета. Однак легендарні повідомлення вказаних авторів навряд чи можна приймати як серйозні.

Значно серйозніша археологічна аргументація В. Д. Блаватського. Він відмічає знахідки в Пантікапеї і його околицях бронзових кельтів, сокири із зображенням бика і сонця, кам'яної сокирки із зміювика, уламків догрецького посуду, догрецького поховання і циклопічної кладки Золотого кургана¹⁵. Древність більшості з цих пам'яток безсумнівна, так само як і безсумнівна наявність тут населення в епоху бронзи, можливо навіть «кіммерійського урочища», на чому наполягає В. Д. Блаватський. Проте В. Д. Блаватський нічим не може довести наявності тут місцевого населення в момент появи греків. А без такого доказу вся його безсумнівна аргументація втрачає своє значення, бо ні О. О. Іессен, ні будь-який інший дослідник не стане заперечувати заселеність Криму в епоху бронзи.

Аналогічну Пантікапею картину зустрічаємо і в інших пунктах Боспорського царства. Значну кількість пам'яток епохи бронзи дали розкопки Тірітакі. Дві кам'яні антропоморфні, так звані «кіммерійські», стели були виявлені в основі кладки ранньокласичного часу¹⁶. Подібні стели, які зв'язуються в останній час з ямно-катакомбною культурою, відомі на широкій території від Трансільванії і Добруджі до Криму¹⁷. Під час розкопок 1938 і 1946 років в античних шарах Тірітакі знайдені уламки кам'яних шліфованих сокир і ножовидна крем'яна пластинка¹⁸, що дало можливість В. Ф. Гайдукевичу поставити питання про існування тут доантичного селища¹⁹. Все це, однак, не дає ніяких підстав для твердження, що античний Тірітаці безпосередньо передувало якесь місцеве поселення.

Окремі знахідки речей догрецького часу — крем'яні стріли, наконечники серпів, ретушовані пластинки — виявлені в Мірмекії, в некрополі Фанагорії та її околицях, на поселенні поблизу станиці Таманської²⁰, в Німфеї²¹. Уламки догрецької кераміки виявлені в Німфеї²²,

¹¹ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 33.

¹² В. Д. Блаватский, Архаический Боспор, МИА, № 33, 1954, стор. 13; його ж, Киммерийский вопрос и Пантикапей, Вестник МГУ им. М. В. Ломоносова, 1948, № 8, стор. 9—18.

¹³ Steph. Byz., *Pantikapaion*.

¹⁴ Eustath, *Comm. ad. Dion.*, 311.

¹⁵ В. Д. Блаватский, Архаический Боспор, стор. 13.

¹⁶ Т. Н. Книпович и Л. М. Славин, Раскопки юго-западной части Тиритаки, МИА, № 4, стор. 38—39, рис. 50—51.

¹⁷ В. М. Даниленко, До кіммерійської проблеми, Археологія, т. V, стор. 218—225 (тут же бібліографія).

¹⁸ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, стор. 25—26, 74.

¹⁹ В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 107—108; його ж, Раскопки Тиритаки и Мирмекия, КСИИМК, в. 21, 1947, стор. 89; його ж, Некоторые итоги раскопок Тиритаки и Мирмекия, ВДИ, № 3, 1947.

²⁰ Зведення цих матеріалів див.: В. Д. Блаватский, Архаический Боспор, стор. 14.

²¹ М. М. Худяк, Раскопки святилища Нимфея, СА, XVI, 1952, стор. 238 і далі.

²² А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 260—261.

Мірмекії²³ і Фанагорії²⁴. Датування цієї кераміки часом, що безпосередньо передує грецькій колонізації, помилкове. Так, тільки непорозумінням можна пояснити те, що Є. Г. Кастанаян віднесла до VI ст. до н. е. уламок пізньокатакомбної посудини з Мірмекія²⁵. Кераміка подібних типів дуже часто супроводжується тут крем'яними і кам'яними знаряддями епохи бронзи.

Найбільша складність виникає в зв'язку з розглядом чорнолощеної кераміки з різним орнаментом, часто заповненим білою пастою. Кераміка ця знайдена в багатьох пунктах Керченського півострова, хоч і в дуже незначній кількості. Як правило, вона зустрічається в античних шарах із змішаним складом знахідок. Виняток становить, можливо, Німфей, де, як стверджують, чорнолощена кераміка знайдена в шарі, який не має античного матеріалу²⁶. Питання про етнічну приналежність носіїв цієї кераміки поки що залишається відкритим. В. М. Скуднова, наприклад, вважає кераміку із Німфея скіфською і бачить тут догрецьке скіфське поселення²⁷, А. М. Лесков — таврською²⁸, не відзначаючи рис, які відрізняють її від кераміки інших районів Північного Причорномор'я з явно нетаврським населенням. Проте, якщо навіть пошастить довести, що таврське або скіфське поселення безпосередньо передувало заснуванню Німфея, ми не можемо вбачати в цьому закономірності.

Реальне відношення різних археологічних періодів надзвичайно рельєфно виявляється на прикладі Кіммерика²⁹. Багато представлений матеріал пізньої бронзи, який може бути чітко відділений (виключаючи райони із змішаним шаром, такі, як, наприклад, на місці міського звалища) від матеріалу античного часу. В своїй останній праці, присвяченій Кіммеріку, І. Т. Кругликова встановлює безперервний розвиток поселення на східному схилі гори Опук від епохи бронзи аж до античного часу³⁰. Цей висновок, однак, базується на неточному датуванні кераміки обіточинського типу, яку І. Т. Кругликова, слідом за О. А. Кривцовою-Граковою³¹, вважає перехідною від кераміки пізньозрубного типу до кераміки, аналогічної широкобалківській. Дослідження Д. Я. Телегіним двошарового поселення біля с. Ушкалки дозволяють віднести її до більш раннього часу — до раннього етапу пізньозрубної культури³². Разом з цим відпадають і підстави для висновків про безперервне існування не тільки поселення на східному схилі гори Опук, а й інших досліджених І. Т. Кругликовою поселень епохи пізньої бронзи і раннього заліза на території Боспора (поселення типу Сазоновки, Кам'янки)³³.

²³ Є. Г. Кастанаян, Лепная керамика Мирмекия и Тиритаки, МИА, № 25, 1952, стор. 250 і далі.

²⁴ І. Т. Кругликова, К вопросу о негреческом населении Фанагории, ВДИ, № 1, 1950, стор. 102—104.

²⁵ Є. Г. Кастанаян, вказ. праця, стор. 251, рис. 4.

²⁶ А. М. Лесков (вказ. праця) та М. М. Худяк, який вперше опублікував ці матеріали, нічого не пишуть про догрецький шар. Див. М. М. Худяк, Раскопки святилища Нимфея.

²⁷ В. М. Скуднова, Скифские памятники Нимфея, СА, XXI, 1954, стор. 309—310.

²⁸ А. М. Лесков, вказ. праця, стор. 259 і далі.

²⁹ І. Т. Кругликова, Памятники эпохи бронзы из Киммерика, КСИИМК, в. XLIII, стор. 92 і далі; її ж, Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг., МИА, № 85, 1958, стор. 219—253.

³⁰ І. Т. Кругликова, Киммерик в свете археологических исследований 1947—1951 гг.

³¹ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, 1955, стор. 151 і далі.

³² Д. Я. Телегін, Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я, Археологія, т. XII, 1961; А. И. Тереножкин, Предскифский период в днепровском лесостепном Правобережье. Автореферат докторской диссертации, М., 1958.

³³ І. Т. Кругликова, Поселения эпохи поздней бронзы и раннего железа в восточном Крыму, СА, XXIV, 1955, стор. 74—92; її ж, Исследование сельской территории европейского Боспора, СА, 1957, № 1, стор. 216—231.

Поселення античного часу, які виникають на місці поселень епохи пізньої бронзи, не мають елементів автохтонності, є продуктом грецької колонізації і повинні розглядатись як грецькі поселення. І. Т. Круглікова в згаданій праці про Кіммерік робить крок назад, вбачаючи в поселеннях VI—IV ст. до н. е. на східному схилі гори Опук не грецьке, а еллінізоване поселення³⁴, хоч трохи раніше вона цілком справедливо відносила його, як і поселення біля с. Героївки, до числа поселень греків-землеробів³⁵. Дійсно, інакше і не можна пояснити грецьку матеріальну культуру цих поселень, грецький культ (наявність культових статуєток на східному схилі гори Опук), грецьке будівництво і навіть застосування шарових субструкцій як фундаментів (Героївка).

Дані топоніміки, що часто наводяться, також не можна вважати доказом проникнення греків в уже наявне аборигенне середовище. Очевидно, в даному випадку ми маємо справу з реліктовими явищами, не з безпосереднім засвоєнням уже існуючих місцевих назв, а з творчістю самих греків, яка базувалась на їх міфічних і історичних уявленнях³⁶. Цим зокрема можна пояснити дублювання однієї і тієї ж назви, що нерідко зустрічається іноді і в дуже віддалених одна від одної областях. Разом з тим не виключена можливість запозичення окремих назв від племінного світу в процесі встановлення з ним зв'язків.

Якщо від розглянутого вище району повернутися до матеріалів степової смуги Північного Причорномор'я взагалі, то ми одержимо не менш виразну картину. В останній загальній праці про Скифію, що належить І. В. Яценко, читаємо: «Археологічних пам'яток другої половини VII—початку VI ст. до н. е. на території, яку вивчаємо, відомо дуже мало. Не можна виділити жодної певної групи поселень цього часу... В основному ж створюється враження, що в цей час життя на поселеннях в степовому Придніпров'ї і Приазов'ї завмирає. Великі археологічні роботи, що провадились в зв'язку з будівництвом водосховищ і електростанцій на Дніпрі і річці Молочній, не виявили поселень цього періоду. Рідко також зустрічаються поселення і поховання VII—VI ст. до н. е., всі вони розкидані на великій території і є впускними в кургани бронзового віку. Але вже в VI ст. до н. е. в окремих районах на берегах Дніпра, Бузького лиману починають з'являтися поселення і курганні могильники, що, очевидно, слід пов'язувати з великими змінами і подіями в житті населення. Тимчасовий занепад Придніпровської території обумовлювався, очевидно, військовими сутичками в зв'язку з просуванням сюди нового, можливо, кочового населення, що прийшло сюди з Поволжя...»³⁷.

Загальна лінія розвитку в указаному районі схоплена І. В. Яценко дуже правильно і навряд чи можна тут сумніватися. Це ж положення слід поширити і на трохи раніший час. Дійсно, між пам'ятками пізньозрубного часу, які представлені дуже різноманітно і повно, і пам'ятками періоду грецької колонізації посередня ланка теж не простежується. Археологічні дослідження останнього часу, які провадились в широких масштабах в районі Каховської ГЕС і Молочанського водосховища, зайвий раз підтверджують це. Серед відкритих тут пам'яток виключно

³⁴ І. Т. Круглікова, Кіммерік в свете археологических исследований 1947—1951 гг., стор. 219 і далі.

³⁵ І. Т. Круглікова, Исследования сельской территории европейского Боспора, стор. 229.

³⁶ До речі відзначимо, що ряд власних назв, які вважають «місцевими» за походженням, не є такими. Не тільки Фанагорія і Гермонасса, на що вже вказано Б. М. Граковим і А. І. Мелюковою («Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время», ВССА, 1952, стор. 58), є грецькими іменами, але і Ольвія, і Борисфен, і, очевидно, навіть Пантікапей (от ПАЭ і дорійського КАПОЭ = аттичному КНПОЭ; пор. КНПОЭ — реальні Кепи).

³⁷ І. В. Яценко, Скифия VII—V веков до нашей эры, М., 1959, стор. 76.

домінують поховання епохи бронзи, скіфські поховання IV—III ст. до н. е. і сарматські. На відсутність ранньоскіфських пам'яток вказували автори розкопок³⁸. Відсутність пам'яток VIII—VII ст. до н. е., синхронних появи скіфів в Північному Причорномор'ї, відмічає і І. В. Яценко³⁹. Що ж до пам'яток, які відповідають ранньому етапу грецької колонізації, то серед них трапляються поселення, які концентруються в районі Ольвії і так чи інакше є продуктом колонізації, а поховань, які самі могли б представляти власне скіфську кочову культуру і які піддаються надійному датуванню (типу поховань в Нижніх Сірогозах⁴⁰ (біля с. Костянтинівки⁴¹, дуже мало⁴².

Район Нижнього Побужжя становить інтерес через те, що тут знаходився один з найбільших і найраніших вузлів грецької колонізації Північного Причорномор'я. Тому він вимагає особливого розгляду.

Наявність інтенсивного життя в епоху бронзи в районі Нижнього Побужжя засвідчена численними знахідками⁴³, які походять головним чином із скарбів і поховань. Поселень цього часу відомо небагато. Одне з цих поселень було на місці сучасного Миколаєва, між Бугом і Інгулом, і представлено значною кількістю знахідок, які зберігаються в Миколаївському музеї. В 1949 р. поселення епохи бронзи відкрите у с. Вікторівці, в 1950 р. — в районі Кам'янки, в 1956 р. розвідувальні розкопки виявили поселення епохи бронзи біля с. Пересадівки. Безсумнівно, що далі дослідження збільшать кількість поселень цього часу. С. І. Капошина встановила, що відкриті поселення епохи бронзи одношарові і не перекриваються матеріалом скіфського часу. Трохи порушує цю картину Пересадівське поселення. За інтерпретацією автора його розкопок Н. М. Погребової, поселення має два шари: передскіфський з керамікою сабатинівсько-обіточнінського типу і пізньоскіфський або елліністичний⁴⁴. Н. М. Погребова допускає навіть дуже тривале, майже безперервне існування поселення від часу бронзи до пізнього еллінізму: «...Судячи з нечислених амфор VI—V ст. до н. е., малоінтенсивне життя продовжувалось на поселенні ще й в цей час і, можливо, між двома основними періодами суттєвої перерви не було»⁴⁵. В іншому місці Н. М. Погребова відзначає, що рання Пересадівка існувала принаймні з IX до VII ст. до н. е., доживаючи до VI—V ст. до н. е.⁴⁶ Відсутність кераміки пізньо-сабатинівського типу вона пояснює локальною своєрідністю інгульського варіанта сабатинівської культури.

Однак висновки Н. М. Погребової слід вважати дуже ненадійними. Вже сама допустимість існування в кераміці Пересадівського поселення VIII, VII і навіть VI сторіч до н. е. одних реліктових форм сабатинівського і навіть середньобронзових типів не може знайти задовільного пояснення. Інше заперечення ще більш серйозне. Кераміка колонізаційного періоду виявлена тільки в двох верхніх штиках, тобто в гумусованому шарі. Кількість її, включаючи і уламки амфор, становить всього

³⁸ А. И. Тереножкин, Археологические исследования в 1951 г. на территории Молочанского водохранилища, КСИИ, в. 1, 1952, стор. 17—18.

³⁹ И. В. Яценко, вказ. праця, стор. 25.

⁴⁰ Браун, Отчет о раскопках в Таврической губернии в 1898 г., ИАК, в. 19, стор. 84—85; ОАК за 1898 г., стор. 25.

⁴¹ П. Д. Либеров, Курганы у села Константиновка, КСИИМК, XXVII, 1951, стор. 141 і далі.

⁴² Поховання цього часу з Аджігольського могильника розглядаються нами як грецькі.

⁴³ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, 1956, стор. 212 і далі; її ж, О скифских элементах в культуре Ольвии, там же, стор. 154 і далі; В. Ястребов, Опыт топографического обозрения археологических памятников Херсонской губернии, ЗООИД, т. XVII, 1894 та ін.

⁴⁴ Н. Н. Погребова, Пересадовское поселение на Ингуле, СА, 1960, № 4, стор. 76—90.

⁴⁵ Там же, стор. 88.

⁴⁶ Там же, стор. 90.

до 7% від загальної кількості кераміки, чого надзвичайно недостатньо для висновків про наявність елліністичного шару. Ліпна кераміка пізнього часу представлена всього чотирма уламками, з яких два належать до корчуватівського типу; грецька кераміка VI—V ст.—тільки двома уламками ніжки і ручки амфор. Враховуючи густу заселеність даного району в колонізаційний період, неважко уявити, що вся ця кераміка могла потрапити сюди з грецьких поселень, розташованих поруч.

Таким чином, Пересадівське поселення не дає картини, відмінної від інших пунктів Нижнього Побужжя, і може розглядатись як одношарова пам'ятка епохи бронзи. Розрив між пам'ятками епохи бронзи і колонізаційного періоду особливо чітко виявляється в районі с. Вікторівки на правому березі Березанського лиману, де на невеликій території радіусом 2,5 км відкрито чотири поселення, які належать до різних епох і не перекривають одне другого⁴⁷. Одне з цих поселень, розташоване в самому селі на чотирьох городах південного схилу Великої Вікторівської балки (Вікторівка III), є поселенням епохи бронзи. Воно характеризується повною відсутністю античного матеріалу і кераміки «скіфського» типу⁴⁸. Два інших поселення належать античному періоду. З них Вікторівка I за своїм характером дуже близька поселенню в Широкій балці і датується дещо пізнішим, ніж останнє, часом. Будівельні споруди і матеріали культурного шару носять чітко виражений еллінізований характер⁴⁹. Між Вікторівкою III і Вікторівкою I великий хронологічний розрив. Цей розрив не ліквідується і розташованим недалеко від Вікторівки Березанським поселенням. Навіть М. Ф. Болтенко, який схильний розглядати всі вказані поселення (в тому числі і поселення на острові Березань) як такі, де життя існувало безперервно, змушений визнати, що «не вистачає ще невеликої ланки для встановлення повної ув'язки між Вікторівкою III і найранішою Березанню»⁵⁰. Ця невивстаюча ланка — час, який безпосередньо передував виникненню Березанського поселення.

Аналогічна картина виявилась в районі с. Кам'янки у верхів'ях Березанського лиману, де було відкрито одне поселення епохи бронзи і два поселення перших століть нашої ери. Все вище сказане привело С. І. Капошину до висновку про те, що «...поки що нема можливості встановити спадкоємне населення, яке існувало вже в передскіфський час, і населення, з яким греки вступали в певні взаємовідносини в період колонізації»⁵¹. З цим не можна не погодитись.

Відмітимо тільки, що для раннього етапу колонізації ми не бачимо в даному районі і того населення, «з яким греки вступали в певні взаємовідносини».

Відзначивши характерну особливість пам'яток епохи бронзи — їх одношаровість, ми не можемо абсолютизувати цей факт, відкинувши всяку можливість виникнення поселень античного часу на місцях, де раніше існували поселення епохи бронзи. Априорно можна зробити висновки, що поселення античного часу використовували ту чи іншу територію незалежно від того, чи була вона заселена в попередній час чи не була. Деяким сучасним дослідникам, які наполегливо бажають на одному конкретному пункті прослідкувати еволюцію людства від брон-

⁴⁷ С. І. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, стор. 213.

⁴⁸ М. Ф. Болтенко, Археологическое исследование берегов Березанского лимана в 1949—50 гг., Архив ИА АН УРСР, стор. 9 і далі.

⁴⁹ С. І. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, стор. 240 і далі; пор. Ф. Рудык, Древнее поселение Викторивка I, МАСП, в. 1, Одесса, 1957, стор. 63—66.

⁵⁰ М. Ф. Болтенко, вказ. праця, стор. 10.

⁵¹ С. І. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, стор. 213.

зового віку до слов'янства, не слід було б все ж нехтувати тією обставиною, що ці нові поселенці не могли байдуже відноситися до природних умов свого існування й враховували такі фактори, як зручність розташування, природний захист місцевості, наявність виходів джерел солодкої води і т. д. Все це, звичайно, враховувалось їх попередниками в тій чи іншій мірі. Тому виникнення поселень античного часу на місцях, що були заселені і раніше, цілком допустиме. І дійсно, деякий археологічний матеріал говорить на користь такого припущення.

Для Ольвії знахідки епохи бронзи зафіксовані давно⁵². До їх числа належать кам'яні сокири, які відносяться до II тисячоліття до н. е.⁵³, невелика кількість керамічних уламків, згодом одна ліпна орнаментована посудина подібного зрубній культурі типу, крем'яні знаряддя і відщепи, що зустрічаються час від часу навіть у верхньому гумусованому шарі або просто на поверхні землі. Ми схильні виключити з числа ольвійських знахідок догрецького періоду антропоморфні кам'яні скульптури, виявлені Б. В. Фармаковським в закладах могил⁵⁴. Але і наведеного вище матеріалу цілком вистачає, щоб показати, що висловлена С. І. Капошиною гіпотеза про наявність на місці Ольвії селища доскіфського часу⁵⁵ цілком припустима.

Аналогічну картину дає і Березань. Знахідкою кременю відзначались уже роботи її першого дослідника Р. А. Пренделя⁵⁶. В наступні роки також траплялись інколи речі догрецького періоду. До них зокрема відноситься уламок кам'яної шліфованої сокири, який зберігається в фондах Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР⁵⁷. Знахідки догрецьких речей відмічені і в інших античних поселеннях Нижнього Побужжя. На поселенні біля Широкої балки виявлені уламки ліпних лощених посудин, а також посудин з валиком на плічках, які мають аналогії серед пам'яток епохи бронзи⁵⁸. Уламок шліфованої кам'яної булави, що відноситься до епохи бронзи, виявлений на поселенні Вікторівка I⁵⁹.

Таким чином, можливість виникнення поселень античного часу на місцях селищ доколонізаційного періоду не виключена. Але цим ще більш підкреслюється відсутність зв'язуючої ланки між тими і другими поселеннями. Для двох основних і найбільш ранніх вузлів грецької колонізації Північного Причорномор'я (Боспор і Ольвія) ми, отже, не маємо скільки-небудь надійних пам'яток, які безпосередньо передували б виникненню античних колоній.

Відсутність зв'язуючої ланки між матеріальною культурою Північного Причорномор'я в передколонізаційний і колонізаційний періоди в останній час ще раз була чудово підтверджена В. І. Цалкіним на матеріалах остеології⁶⁰. Порівнюючи склад великої рогатої худоби в епоху бронзи і в епоху раннього заліза (під останнім розуміється переважно колонізаційний етап), В. І. Цалкін бачить між першим і другим настільки значний якісний розрив, що виключає можливість еволюційного перетворення першого в другий. Основні висновки В. І. Цалкіна з приводу цього питання такі: «1). Висловлені в літературі думки про появу

⁵² ИАК, в. 13, 1904, стор. 190, рис. 150; ОАК за 1904 г., стор. 94, рис. 12.

⁵³ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, стор. 154 і далі.

⁵⁴ ИАК, в. 13, 1904, стор. 150, рис. 96, стор. 160; пор. С. И. Капошина, вказ. праця, стор. 157. Щонайменше, одна з цих стел грецького походження.

⁵⁵ С. И. Капошина, О скифских элементах в культуре Ольвии, стор. 157.

⁵⁶ Р. А. Прендель, Археологические исследования на острове Березань, Труды VI АС, т. I, стор. 216 і далі.

⁵⁷ Инв. № Б. 1000.

⁵⁸ Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой балки, КСИИМК, в. XL, стор. 122.

⁵⁹ Ф. Рудык, вказ. праця, стор. 63.

⁶⁰ В. И. Цалкин, Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа, МИА, № 53, 1960.

худоби, яка розводилась в епоху раннього заліза в Північному Причорномор'ї, як про чисто автохтонний процес, що відбувався на місці в результаті еволюції більш древньої худоби, очевидно, не мають достатніх підстав⁶¹. 2). Більш імовірно, що поява комолої і короткорогої худоби в Північному Причорномор'ї в епоху раннього заліза зв'язана з вселенням на цю територію скіфських племен; які привели з собою стада власної худоби. 3). Ця комоло і короткорого худоба являла собою єдину породу і становила основну масу худоби в Північному Причорномор'ї в епоху раннього заліза... 4). Виявлені поки що в матеріалах з розкопок Ольвії екземпляри довгорогої худоби, які належать іншій породі, були, очевидно, в епоху раннього заліза в Північному Причорномор'ї нечисленними. Походження їх не ясне. Можливо, вони являють собою залишки більш давньої місцевої породи, що розводилась в Північному Причорномор'ї в передскіфський час, можливо також, що вони завезені з інших районів внаслідок торгових операцій або військових подій»⁶².

В наведених висновках В. І. Цалкіна, які ґрунтуються на детальному вивченні конкретного матеріалу, наші поодинокі незгоди можуть бути направлені тільки по лінії історичної інтерпретації відмічених автором явищ. Зокрема в другому висновку В. І. Цалкін враховує тільки одне джерело появи худоби в Північному Причорномор'ї — скіфські племена, — забуваючи про інше, не менш імовірне джерело, — прихід худоби в процесі колонізації з грецьких метрополій. В той же час добра половина поселень, матеріалами яких оперує В. І. Цалкін, є, безсумнівно, грецькими поселеннями, значна частина їх другої половини може бути названа «скіфськими», «сарматськими», «сіндськими» і т. д. дуже умовно (значимо, що під власне скіфськими племенами античною традицією завжди розумілись кочові племена, про які остеологія не може нічого сказати) і, нарешті, тільки невелика кількість досліджених поселень може бути названа, з більшою чи меншою долею імовірності, аборигенними. Це поселення нижньодніпровські: Кам'янське, Гаврилівське, Дудчани, Берислав, Любимівка, Афанасівка, Василівка, Нове і Старе Кондаківські. В даному випадку В. І. Цалкін виходить з помилкової, хоч і загальнопоширеної, підстави: економіка античних міст, в усякому випадку в ранній час, базувалась, в основному, на ремеслі і торгівлі, і через це тваринництво в античних містах не могло досягти широкого розвитку. Звідси «у вищій мірі сумнівно, щоб залишки сільськогосподарських тварин, що трапляються в культурних шарах древньогрецьких міст Північного Причорномор'я, в тому числі і Ольвії, належали особинам, які вирости переважно в містах. Набагато правдоподібніше, що серед згаданих залишків переважали кістки тварин, які були придбані у місцевих племен. На користь цього припущення говорять писемні джерела, які згадують про вивіз тварин, а також і інших продуктів сільського господарства з міст Північного Причорномор'я в древньогрецьку метрополію»⁶³.

Свідчення писемних джерел, які використовував В. І. Цалкін (мається на увазі, очевидно, повідомлення Полібія), здається, повинні були б говорити зовсім не на користь того, що намагається довести автор. Заради справедливості слід відмітити, що повідомлення Полібія відноситься не до Північного Причорномор'я конкретно, а до всіх місць, які оточують Понт⁶⁴.

В той же час В. І. Цалкін, зовсім не підозрюючи цього, впадає в

⁶¹ Маються на увазі висловлювання В. О. Топачевського. Див. В. О. Топачевський, Фауна Ольвії, Збірник праць зоологічного музею АН УРСР, № 27, К., 1956.

⁶² В. І. Цалкін, вказ. праця, стор. 35.

⁶³ Там же, стор. 30. Розрядка наша.— В. Л.

⁶⁴ Pol. IV, 38, 4.

протиріччя. Згідно з думками вчених⁶⁵, прихід скіфів в Північне Причорномор'я розглядається як друга хвиля просування племен зрубної культури Поволжя. А втім, як відзначає і сам В. І. Цалкін⁶⁶, дослідження кісткових залишків пам'яток зрубної культури Середнього Поволжя показало, що велика рогата худоба представлена тут екземплярами великих розмірів і, таким чином, генетично не зв'язана з породою худоби, поширеною в Північному Причорномор'ї в античний час.

В недоліках праці В. І. Цалкіна, подібних вищевідзначеному, менш за все слід докоряти автору. Вони природно впливають з деяких, очевидно, помилкових і в усякому разі на сьогодні не доведених уявлень, поширених в нашій археологічній науці. Останні ще раз позначилися на археологічному дослідженні П. Д. Ліберова, яке побудоване на матеріалах праці В. І. Цалкіна⁶⁷.

П. Д. Ліберов бачить протиріччя, відмічені В. І. Цалкіним (якісний розрив між стадом епохи бронзи і античного періоду), бачить труднощі, які виникають при їх розв'язанні⁶⁸. Пояснення всьому цьому він знаходить в тому, що «скотарство епохи раннього заліза складалося тут, в крайньому разі, з двох факторів: місцевого скотарського середовища попередніх епох, якому ми надаємо вирішального значення, і скотарства племен зрубної культури, які прийшли сюди в епохи середньої і пізньої бронзи»⁶⁹. Як доказ цього положення наводиться така істина, що у племен, які жили на території Північного Причорномор'я в епоху бронзи, було розвинуте скотарство. П. Д. Ліберов зупиняється на остеологічних матеріалах Луки-Врублевецької, Усатівського та інших поселень і на основі статистичних підрахунків робить висновок про співвідношення різних видів худоби в стаді у населення, яке залишило ці пам'ятки, говорить про перехід пастушого скотарства до кочового. Не говорить він тільки про одне: чим пояснити якісну відміну довгорогої і великої породи худоби епохи бронзи від комолої короткорогої дрібної породи худоби античного часу. І це зрозуміло. Адже П. Д. Ліберову необхідно довести, що «скотарство епохи раннього заліза має глибокі історичні корені. Воно розвивається не на голому місці, а має свою передісторію, створену на місцевій скотарській основі, ускладненій проникненням в Північне Причорномор'я, мабуть, не одної хвилі скотарів-кочовиків»⁷⁰.

Між тим, і В. І. Цалкін не відходить від розгляду остеологічних матеріалів передскіфського часу. Але, на відміну від П. Д. Ліберова, він не зупиняється на пам'ятках трипільської культури, а цілком резонно бере хронологічно більш порівняльні, більш близькі за часом до ранньозалізних, пам'ятки, використовуючи поки що нечисленні матеріали із розкопок передскіфських поселень, проведених Н. М. Погребовою (Пересадівського на нижньому Інгулі, Анатолівського, Красного 2 і Леонідівського поблизу Тилігульського лиману).

Цим самим висновки В. І. Цалкіна, які є підтвердженням висловленої раніше думки В. А. Топачевського, набувають ще більшої переконливості: «... необхідно визнати, що худоба в Північному Причорномор'ї на початку I тис. до н. е. була без сумніву більше (а, можливо, і більш довгорога), ніж у другій половині цього ж тисячоліття і в перші століття нашої ери»⁷¹.

⁶⁵ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954.

⁶⁶ В. И. Цалкин, вказ. праця, стор. 28.

⁶⁷ П. Д. Либеров, К истории скотоводства и скота на территории Северного Причерноморья, МИА, № 53, 1960, стор. 110—164.

⁶⁸ Там же, стор. 150 і далі.

⁶⁹ П. Д. Либеров, К истории скотоводства и скота на территории Северного Причерноморья, стор. 151—153.

⁷⁰ Там же, стор. 150.

⁷¹ В. И. Цалкин, вказ. праця, стор. 29.

Таким чином, в двох розглянутих нами найбільших і найранніших вузлах колонізації (Ольвія і Боспор) пам'яток часу, безпосередньо передуючого їй, не простежується, так само як не простежується і спадковість в культурі епохи бронзи і колонізаційного періоду. Навпаки, є певний розрив, відсутність зв'язуючої ланки. Звідси ясно, що говорити про «наростання передумов колонізації», під якими прибічники теорії торгової колонізації розуміють умови товарообміну з аборигенним населенням, немає необхідності. На наш погляд, відшукування в матеріальній культурі античного часу традицій бронзового віку, що широко практикується, однаково, йде мова про обробіток металу або кам'яне будівництво, чи про поховальний обряд, чи про господарство, не правомірне. Традиція передбачає спадкоємність, а якщо її немає — немає і традиції.

На підставі археологічних матеріалів створюється враження безлюдності, незаселеності розглядуваних районів, в передколонізаційний період. У нас немає підстав абсолютизувати цей факт. Очевидно, і тут, на порівняно широкій приморській смузі, збереглися в передколонізаційний час вогнища життя. Один з таких районів окреслюється в південноприбережних, гірських і передгірських районах Криму, де дослідниками простежується безперервний розвиток пам'яток кизил-кобинської культури в таврську культуру. Відзначимо, однак, що саме цей район порівняно пізно почав освоюватись грецькими колоністами. Навіть для районів, де колонізація відбулася в ранній час, не цілком виключена можливість виявлення пам'яток передколонізаційного періоду. Але і це не змінить положення, що склалося: замість «абсолютної безлюдності» говоритимемо про відносну безлюдність цих територій.

Висловлене нами міркування знаходить єдине, але дуже ґрунтовне підтвердження і в писемній традиції. Передавши дві версії про походження скіфів, власне скіфську і грецьку, Геродот повідомляє: «Є, між іншим, і інша розповідь, якій я сам найбільше довіряю». Далі історик переказує розповідь про те, як жочові скіфи, під натиском масагетів перейшли річку Аракс і зайняли країну кіммерійців. Останні, не чекаючи приходу скіфів і не бажаючи вступати з ними в боротьбу, залишали країну, так що «скіфи, що прийшли сюди, зайняли країну, де населення не було»⁷². Далі Геродот розповідає про переслідування кіммерійців скіфами і про вторгнення їх в Мідійську землю⁷³. Трохи вище він говорить про те, що скіфи знаходились в Азії 28 років⁷⁴, залишивши в зайнятій ними країні⁷⁵ своїх дружин і рабів.

На відміну від перших двох версій третя розповідь (виключаючи хіба що такі події, як битва кіммерійських царів) зразу викликає довіря своєю реальністю і історизмом. Вона знаходить підкріплення і в клинописах стародавньосхідних джерел, які виразно свідчать про конкретні події вторгнення кіммерійців і скіфів в Азію. Вперше відзначені для кінця VIII ст. до н. е. (цікаво, що десь в цей період починається і розрив у матеріальній культурі Північного Причорномор'я) вторгнення, як припускає Б. Н. Граков, були неодноразовими протягом всього VII ст. до н. е.⁷⁶

Б. М. Граков вважає, що в Азію пішла тільки частина кіммерійців, а інша залишилась на своїх місцях⁷⁷. На підтвердження цього він на-

⁷² Геродот, IV, 11.

⁷³ Геродот, IV, 12.

⁷⁴ Геродот, IV, 1.

⁷⁵ Звичайно перекладають: скіфи повернулись «на батьківщину», випускаючи той факт, що територія кіммерійців, зовсім ще не освоєна скіфами, не була для них батьківщиною. У Геродота цього протиріччя немає. Він пише: ΚΑΤΙΟΝΤΑΣ ΕΣ ΤΗΝ ΣΦΕΤΕΡΗΝ. Іменник від ΣΦΕΤΕΡΟΣ означає *здобуту власність*.

⁷⁶ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, стор. 12.

⁷⁷ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, стор. 11.

водить свідчення Плутарха. Як зазначалося вище, така можливість не виключена. Однак свідчення Плутарха мало сприяє вирішенню питання. Плутарх говорить, що киммерійці, які становлять незначну частину, очевидно, якогось етнічного цілого, перейшли від Меотиди в Азію, а частина їх, яка залишилась, живе біля зовнішнього моря і займає лісову, туманну і тіньову землю, де тривалість днів рівна ночам і т. д.⁷⁸ Ясно, що, говорячи про тих, хто залишився, Плутарх мав на увазі жителів не степової смуги, а більш північних широт («біля зовнішнього моря»).

В цілому умови, що склалися в Північному Причорномор'ї до початку грецької колонізації, уявляються так. Просування кочових скіфських племен, яке почалося в другій половині VIII ст. до н. е., привело до зіткнення з місцевим осілим населенням, яке залишило нам пам'ятки пізньої бронзи. Це просування, очевидно, не слід розуміти як раптовий і одночасний акт, скоріше воно носило характер інфільтрації, просочування кочовиків в південноруські степи. Під натиском кочовиків осілі племена залишають територію і переходять в Азію. В таких умовах могло створитись положення тимчасового обезлюднення значних районів Причорномор'я. Цей своєрідний *interregnum*, або «безгосподарність території», міг в певній мірі посилитися завдяки існуванню тут в давнину значних лісових масивів (подібних до зафіксованих джерелами Гілеї), зосереджених, очевидно, переважно в басейнах рік⁷⁹. Оскільки місцем існування кочових племен були степові простори, які забезпечували їх пасовищами для худоби, лісові райони довгий час не приваблювали кочовиків. Навпаки, райони, багаті лісом, з цілком зрозумілих причин, повинні були в першу чергу привертати до себе увагу грецьких переселенців.

Таким чином, відсутність в Північному Причорномор'ї до початку його колонізації осілого місцевого населення, своєрідний *interregnum*, який є наслідком зіткнення двох етнічних масивів, полегшували грекам проникнення в Північне Причорномор'я. Іншими словами, відсутність «передумов колонізації» (в розумінні прибічників теорії торгової колонізації) послужило одною з передумов цієї колонізації.

Значення цієї передумови, однак, не слід переоцінювати. Залишаючись за своїм змістом процесом іманентним, колонізація в кожному конкретному районі мала конкретний характер. Значно частіше колонізаційна хвиля направлялась в райони, вже зайняті якимсь населенням, і тоді немале значення набував рівень соціального розвитку цього населення, який визначав характер взаємовідносин аборигенів і зайшлих. В одних випадках освоєння греками нових територій супроводжувалось витісненням основного населення, в інших — приводило до встановлення більш-менш тісних економічних контактів, не виключаючих і таку форму, як експлуатація. Все це добре відображено в писемній традиції.

⁷⁸ Плутарх, див. SC, т. I, стор. 488.

⁷⁹ В. И. Цалкин, вказ. праця, стор. 81.

В. О. АНОХІН

ХРОНОЛОГІЯ ТЕТРАСАРІІВ ХЕРСОНЕСА

(138—295 pp.)

Монети з повним або скороченим написом ХЕРСОНΗΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ становлять одну з найбільших груп в херсонеській нумізматиці.

Всі вони, за винятком оболів (?) з іменем ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΟΥ, приурочених «першій елевтерії» (середина I ст. до н. е.)¹, відносяться до кінцевого етапу карбування, який носить назву «другої елевтерії».

Класифікація монет «другої елевтерії» має ряд труднощів. Це, поперше, відсутність датованих монет, характерних для попереднього періоду «царювання Діви», по-друге, квазіавтономний характер карбування Херсонеса, який не дозволяє розподілити серії хоча б за періодами правлень римських імператорів, як це було зроблено для Тіри і пізньої Ольвії, і, по-третє, варваризований стиль деяких пізніх серій, що робить неможливим їх датування за аналогіями з монетами інших причорноморських міст. Очевидно, в зв'язку з цими причинами успіх у вивченні монет «другої елевтерії» незначний.

Перший систематизатор херсонеських монет Б. В. Кене сумарно відніс всі монети з написом ХЕРСОНΗΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ до римсько-боспорського періоду².

О. Л. Берт'є-Делагард, в зв'язку з ялтинською знахідкою³, дослідив елевтеріїні монети і виділив їх в своїй класифікації всіх монет Херсонеса в заключний (третій) період «вольності», встановивши для нього границі з кінця II до середини III ст.⁴ Він же визначив як перехідний один із ранніх типів елевтеріїних монет, даючи цим можливість для його більш-менш точного датування⁵.

О. В. Орешников погодився з висновками О. Л. Берт'є-Делагарда, залишивши тільки за періодом грецьку назву (елевтерія) і уточнивши на підставі нового матеріалу хронологічні рамки (середина II—середина III ст.)⁶. Пізніше, коли він виділив групу монет короткочасної «першої елевтерії»⁷, за цим періодом закріпилася назва «друга елевтерія».

¹ А. В. Орешников, Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, II, 1922, стор. 117—118.

² Б. В. Кене, Исследования об истории и древностях города Херсонеса Таврического, СПб., 1848, стор. 125.

³ А. Л. Берт'є-Делагард, Случайная находка древностей близ Ялты, ЗООИД, т. XXVII.

⁴ А. Л. Берт'є-Делагард, Значение монограмм... на монетах Херсонеса, ЗНОРАО, I, в. 1, СПб., 1906, стор. 57.

⁵ Там же, табл. VI, 4, стор. 60—61.

⁶ А. В. Орешников, Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Полемона II Понтийского, НС, II, М., 1913, стор. 26.

⁷ А. В. Орешников, Этюды..., стор. 117—118.

О. М. Зографу належить заслуга створення узагальнюючого нарису херсонеського карбування⁸. Його короткий, але змістовний огляд підводить підсумки більш ніж столітньому періоду вивчення монетної справи Херсонеса в античну епоху. Не займаючись спеціально дослідженням елєвтерійних монет, він обмежився у відповідному розділі викладом тих досягнень, які були зроблені його попередниками. Ним була тільки виділена і датована ще одна серія — початку III ст. н. е.⁹, а також даний короткий екскурс в історію окремих номіналів. Припущення карбування він відніс до 280-х років, зіставляючи його з посиленням впливу римських монет в Херсонес з часів Діоклетіана¹⁰. На його думку, тільки римська монета здатна була замінити в обороті міську мідь.

Слід відзначити, що дослідники майже не підкріплювали свої висновки аналізом монет, хоч ключ до вирішення багатьох питань херсонеської нумізматики лежить саме в монетах, особливостях їх типів і стилю.

Типологія монет «другої елєвтерії» досить обмежена. Відомо всього три основні комбінації: Херсонас—Діва, Асклепій—Гігіейя, Діва—бик. Ці три комбінації типів, що представляють відповідно номінали в 4 (тетрасарій), 3 (тресіс) і 2 (дупондій) одиниці, карбувались більш-менш регулярно протягом довгого часу. Тільки в одній серії була випущена монета в 1 одиницю (асарій) з типами Херсонас—Ніка.

Кожен з номіналів має багато варіантів, причому, як справедливо відмічав О. М. Зограф, всі монети «другої елєвтерії», за винятком двох перехідних груп, «настільки одночасні і одноманітні, що переконлива картина послідовності численних серій, в які вони складаються, може бути дана тільки на підставі вичерпного матеріалу в повному атласі херсонеських монет»¹¹.

Найбільші в Радянському Союзі збірки херсонеських монет — в Херсонеському музеї (Севастополь), Ермітажі і Державному історичному музеї (Москва) саме і дають такий вичерпний матеріал для більш детального вивчення динаміки карбування «другої елєвтерії».

В цій статті розглядається тільки тетрасарій. Його тип сформувався в загальних рисах ще в епоху Флавіїв (останні датовані монети помічені 96 р.). Незадовго до початку «другої елєвтерії» він знову карбується із значними змінами в написах і зображеннях. На початку періоду він переживає досить довгий період формування, для якого характерна певна нестійкість в написах і типах. Тетрасарій кількісно переважає всі інші номінали по серіях і варіантах і є єдиним типом монет, які карбувались до кінця III ст. н. е. Ця обставина привернула до себе особливу увагу в зв'язку з тим, що тільки тетрасарій дає більш-менш послідовну і безперервну лінію розвитку монетної справи Херсонеса з середини до кінця III ст. н. е. і може служити основою для систематизації всіх інших номіналів.

* * *

Давно помічено, що написи ХЕР і ЕЛЕΥΘΕΡΑΣ на цих монетах перемішуються. У відповідності з цим вся маса елєвтерійних монет великого номіналу, тобто тетрасаріїв, розподіляється на дві групи.

В першу групу входять монети, які мають на лицьовій стороні напис ХЕР, а на зворотній — ЕЛЕΥΘΕΡΑΣ, в другій написи міняю-

⁸ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 146 і далі.

⁹ Там же, стор. 159, табл. XXXVIII, 1—3.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, стор. 158.

ться сторонами, а назва міста завжди написана повністю — ХЕРСОНΗΣΟΥ. Вчені, однак, цій обставині не надавали великого значення і не робили спроб класифікувати матеріал хоча б по цих двох групах. Не робилось також спроб встановити послідовність груп, їх датування.

А втім, підстави для такої спроби вже були. О. Л. Берт'є-Делагард видав декілька монет з ялтинської знахідки, в числі яких була надзвичайно цікава монета, що визначалась ним як перехідна між періодами «свободи» і «вольності»¹² («царювання Діви» і «другої елевтерії» за сучасною класифікацією). Ця монета повинна бути поставлена на початку першої групи, звідки видно, що послідовність груп має бути саме такою. Знахідка почесного декрету на честь Геракліє Понтійської¹³ дозволила віднести час одержання містом елевтерії до правління Антоніна Пія (138—161) і датувати ранні елевтерійні монети серединою II ст. Ці висновки одержали ще більше підтвердження після того, як О. М. Зограф датував одну із серій другої групи часом близько 220 р.¹⁴ Таким чином, намічений шлях класифікацій монет «другої елевтерії» є, без сумніву, правильним¹⁵. Датування однієї з груп тетрасаріїв першими роками правління Комода (180—192), про що більш докладно буде сказано далі, дає ще одну, третю, надійну віху. У відповідності з цим всі випуски тетрасаріїв можна розглядати в рамках таких трьох хронологічних періодів. Перший — близько 138—180 рр., другий — близько 180—211 рр., третій — близько 211—295 рр. Обґрунтування рамок кожного періоду буде дано у відповідному розділі.

Нашим завданням є спроба дослідити всі більш дрібні групи тетрасаріїв, перевірити на великому нумізматичному матеріалі правильність нарисованої вище схеми, встановити місце кожної групи в цій схемі і дати на цій основі їх приблизне датування.

Кілька слів про термінологію. Всі тетрасарії будуть описуватись за вищезгаданими періодами, а в їх межах — за групами (їх не слід змішувати з двома групами, що охоплюють всю масу елевтерійних монет), під якими слід розуміти п-ну кількість варіантів, об'єднаних спільними штемпелями.

Перший період (138—180)

I група — близько 138—145 рр.

В другій чверті II ст. н. е. правове становище Херсонеса змінилось. За свідченням Флегонта Тралійського¹⁶, імператор підкорив Херсонес в числі інших міст боспорському царю Котісу, в якому найімовірніше вбачати Котіса II (123—132).

Ця залежність припинилась, очевидно, із смертю Котіса; показово, що останній херсонеський статер датований 134 р. Судячи з того, що місто продовжує в цей час клопотатися про волю¹⁷ і одержує її тільки при Антоніні Пії (138—161), звільнення від боспорської залежності не було санкціоноване римськими властями (або ж поняття елевтерії мало

¹² А. Л. Берт'є-Делагард, Значение монограмм..., табл. IV, 4.

¹³ ІРЕ, I², 362, 363.

¹⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159, табл. XXXVIII, 1—3.

¹⁵ Спроба А. Шеміотової (Monety Chersonesu Taurudzkiego w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, WN, 1959, 3—4, стор. 142—143) обґрунтувати тільки стилістичним аналізом інакшу послідовність цих двох груп іде в розріз із загальним ходом розвитку херсонеського карбування, типів, стилю і ваги монет і не може бути визнана вдалою.

¹⁶ SC, I, стор. 512.

¹⁷ Пор. напис на честь Арістона (ІРЕ, I², 423).

інший зміст). Як би там не було, але посольство гераклеотів, яке відправилось до Антоніна Пія, добилось елевтерії для Херсонеса¹⁸. Це сталося, очевидно, близько середини 40-х років II ст.¹⁹

Важко собі уявити, щоб ця подія зразу ж не позначилась на монетах, і дійсно, переважна їх більшість має напис ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ, а найбільш ранні монети з цим написом мають ряд ремінесценцій попереднього періоду, і таким чином, близькі за часом до середини II ст. Виняток становить одна група тетрасаріїв, яка ще не має в складі легенди напис ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ. Вона складається з трьох варіантів. Перший представлений єдиною монетою із збірки ДІМ (табл. I, 1). На лицьовій стороні зображений бюст божества Херсонас, перед ним ліра і напис ΧΕΡС, на зворотній стороні — Діва на весь зріст із ланню, напис ΧΕΡ і монограма . Другий варіант добре відомий²⁰ (табл. I, 2). На монетах третього варіанта монограма вже не ставиться. Монета подібного типу дозволила О. В. Орешникову визначити зображений на лицьовій стороні бюст з лірою як уособлення міста — божество Херсонас²¹. Другий і третій варіанти карбовані одним штемпелем лицьової сторони²², можливо, що і перший карбований тим же штемпелем.

В зв'язку з тим, що на монетах цього типу відсутня вказівка на елевтерію, ми не можемо вважати їх перехідними. Формально ці монети завершують період «царювання Діви», хоч історично вони зв'язані з карбуванням «другої елевтерії». Датування О. М. Зографом монет цього типу 130—140 рр., на нашу думку, є досить невиразним. Якщо ми порівняємо зображення на статері 133 р.²³ і на наших монетах, то легко помітимо значну різницю в типах. Пояснювати це слід, очевидно, певним хронологічним розривом. Дана група монет відкриває регулярне карбування міді II—III ст. Монетна справа Херсонеса періоду «царювання Діви» дає немало переконливих прикладів того, як зміна імператорів в Римі вела за собою різного роду зміни у випуску міської монети. Отже, ми можемо цілком обгрунтовано припустити, що і відновлення випуску міді десь після 133 р. пов'язано з початком правління Антоніна Пія (138—161). В повідомленні Юлія Капітоліна²⁴, який використав, очевидно, джерело самого початку 40-х років II ст., мова йде про ряд східних справ, вирішених Антоніном, в тому числі про допомогу Ольвії проти тавроскіфів і про повернення Ріметалка в Боспорське царство. Дарування Херсонесу ряду пілг, в числі яких, безумовно, була і присилка постійного гарнізону для охорони міста, також було одним із заходів, спрямованих на зміцнення позицій Риму в Північному Причорномор'ї. У нас немає підстав вважати ці заходи розтягнутими в часі; можна думати, що надання Херсонесу елевтерії і карбування монет з написом ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ, що почалось зразу ж після цього, відноситься прибіжно до середини 40-х років II ст.

Підсумовуючи все вищесказане, ми приходимо до висновку, що перша група монет повинна датуватися 138—145 рр.

¹⁸ IPE, I², 362, 363.

¹⁹ В. А. Анохин, Находка монет в могильнике у совхоза № 10 Крымской области, Научовий архів ІА АН УРСР, стор. 4.

²⁰ О. Л. Бертъе-Делагард, видаючи цю монету («Значение монограмм...», стор. 60, табл. VI, 4), читав напис на звороті як ΕΛΕΥ. В збірках ДІМ і ДЕ є монети тих же штемпелів, де ясно читаються написи, що являють собою скорочені назви міста — ΧΕΡ.

²¹ А. В. Орешников, Херсонас, божество Херсонеса Таврического, ИАК, в. 65; його ж, Олицетворение общины Херсонеса Таврического на монетах, ИРАИМК, II, 1922.

²² А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 158, табл. XXXVII, 17—18.

²³ Там же, табл. XXXVII, 15.

²⁴ SC, II, стор. 294.

Ще одна з монет ялтинської знахідки являє собою великий інтерес. Її опис:

Лицьова сторона — ХΕΡСΟΝΗ. ΕΛΕΥΘ. Бюст божества Херсонас вправо, попереду ліра. Зворотна сторона — ΠΑΡΘΕΝΟΣ. Діва в зріст (табл. I, 3).

Як видно з напису на лицьовій стороні, монета випущена після одержання містом елевтерії. Привертають до себе увагу такі обставини.

По-перше, цей тип не зв'язаний ні з попередньою — переделевтеріною, ні з наступною групою, яка вже є початком постійного карбування, — з великою кількістю варіантів, об'єднаних спільними штемпелями, в якій, в основному, і склався тип тетрасаріїв «другої елевтерії». Можливо, що ця монета була карбована в момент зразу ж після одержання елевтерії і тісніше, ніж яка-небудь інша, зв'язана за часом з початком періоду.

По-друге, ця монета дає нам єдиний випадок повного написання імені Діви. Не говорячи вже про те, що вона допомогла остаточно вирішити питання про значення монограми ϠΡ ²⁵, сама повнота напису вказує на якісь особливі причини її появи. Цілком можливо, що херсонесіти приписували Діві певні заслуги в одержанні елевтерії і відзначили це повним написанням її імені. Є, таким чином, всі підстави пов'язувати випуск цієї монети з одержанням містом волі і датувати її часом близько 145 р.

II група — близько 145—150 рр.

Ця група тетрасаріїв є початком регулярної численної чеканки «другої елевтерії».

На монетах першого варіанта, що представлений невиданим унікальним екземпляром із Ермітажу (табл. I, 4), останній раз в історії монетної справи Херсонеса позначена монограма ϠΡ . Типи ті ж, що і в попередніх монетах. Написи: на лицьовій стороні ΕΥΕΥ (лямбда перевернута), на зворотній стороні ХΕΡΣΟ ΕΛΕ — [ΓΘΕΡΑΣ]. Монети другого варіанта карбовані тим же штемпелем лицьової сторони. Зворотна сторона змінюється — із легенди виключена друга вказівка на елевтерію: назва міста розбита на дві частини і розташована по обидва боки фігури Діви, причому перші дві букви дані в лігатурі — Χ (табл. I, 5)²⁶.

Третій варіант являє собою результат взаємодії тих же штемпелів, але в штемпелі лицьової сторони напис ΕΥΕΥ був зачищений і змінений на ΧΕΡ²⁷. Виправлений штемпель лицьової сторони представлений доброї збереженості екземпляром четвертого варіанта, який мав уже інший штемпель на зворотній стороні, на якому знову з'являється напис ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ (табл. I, 6)²⁸. Цей варіант дає нам таке розміщення написів, яке є панівним аж до початку III ст. Однак в цій групі вироблення загальної композиції ще не закінчується.

Зворотний штемпель п'ятого²⁹ варіанта повторює рисунок попереднього варіанта (вони карбовані, очевидно, одним штемпелем лицьової

²⁵ А. Л. Бертье-Делагард, Значение монограмм., стор. 61—62.

²⁶ А. В. Орешников, Экскурсы..., табл. II, 38.

²⁷ Цей важливий проміжний варіант представлений єдиним екземпляром дуже поганої збереженості із збірки Державного Ермітажу (№ 288-а).

²⁸ А. В. Орешников, Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова, в. VII, № 310.

²⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVII, 20. Цей варіант дуже цікавий, оскільки він зв'язує в одну серію монети, які різко відрізняються одна від одної за типами лицьових сторін (табл. I, 6, 7). На жаль, походження цієї монети невідоме, в збірках ДХМ, ДЄ і ДІМ таких монет немає.

сторони). Шостий варіант, який має спільний, здається, з п'ятим штемпель реверсу, дає новий тип лицьової сторони — над лірою зображена гілка, а напис переміщується за голову божества (табл. I, 7). Ще більш цікавий восьмий варіант (табл. I, 8). Він не зв'язаний загальним штемпелем з попереднім, але зображення лицьової сторони одного і другого дуже близькі. Напис починається на зворотній стороні—XEP EΛEY— і потім переноситься на лицьову сторону—ΘΕΡΑ—С. Цей варіант представлений унікальним невиданим екземпляром із збірки ДІМ (інв. № 1903). Загальну картину взаємодії штемпелів див. на рис. 1.

Друга група тетрасаріїв має 7 варіантів, з яких тільки один не зв'язаний з іншими. Послідовність варіантів безсумнівна, через те що, по-перше, ми маємо випадок зміни легенди в одному й тому ж штемпелі, по-друге, групу розпочинає варіант з монограмою, який найприродніше визнати за вихідний.

Наявність монограми говорить про близькість цього варіанта до початку періоду, через це для нього також цілком допустима дата близько 145 р. Всі варіанти являють собою досить компактну групу, датувати її слід приблизно 145—150 рр.

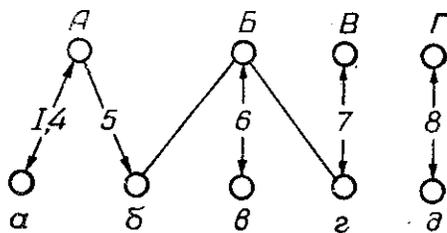

Рис. 1. Схема взаємодії штемпелів II групи.

Тетрасарій — близько 150 р.

Після попередньої групи слід поставити досить незвичайний ізольований тип тетрасарія з повними написами XEPONHCOY EΛEYΘE-PAC (табл. I, 9)³⁰. Висока вага монет цього типу (8—9 г) і великий діаметр свідчать про їх належність до початку елевтерії, однак відсутність монограм і зв'язаність всіх варіантів II групи дозволяють поставити його тільки після цієї групи і датувати приблизно 150 р.³¹

III група — близько 150—155 рр.

Монети третьої групи значно зменшуються в діаметрі і вазі. Типи лицьової і зворотної сторони дещо змінюються, але не настільки, щоб можна було допускати великий розрив у часі між цією і попередньою групою. Через це датувати III групу можна приблизно 150—155 рр.

Вона представлена 6 варіантами і розпадається на дві підгрупи, кожна з яких карбована одним штемпелем лицьової сторони. Обидві підгрупи зв'язуються близькими, хоч і не ідентичними штемпелями зворотних сторін.

Послідовність обох підгруп більш-менш ясна, вона встановлена на тій підставі, що на спільному для всіх трьох варіантів першої підгрупи (табл. I, 10—12) штемпелі лицьової сторони поруч з лірою вирізана гілка, яка є на інших варіантах другої підгрупи. Написи на монетах першої підгрупи звичайні: на лицьовій стороні—XEP, на зворотній стороні—EΛEYΘEPAC, на монетах другої підгрупи напис на зворотній стороні скорочується до EΛEYΘE (табл. I, 13—15).

До цих двох підгруп слід віднести ще два варіанти, які не зв'язані з ними спільними штемпелями. Вони представлені 1—2 екземплярами монет поганої збереженості, що заважає нам належно оцінити перший

³⁰ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVIII, 4.

³¹ В. А. Анохин, Находки монет., стор. 4—5. Подібна монета знайдена в похованні разом з іншою, більш ранньою монетою I групи (другий варіант), що підтверджує їх близькість.

Таблица II.

з них, на лицьовій стороні якого можна розібрати голову вправо з великим гротескним носом (ДХМ, інв. № 4239).

Привертає до себе увагу факт певного падіння майстерності різьбярів штемпелів монет III групи. Крім згаданого портрета, можна вказати на схематичну передачу обличчя Херсонас, а також грубу проробку одягу Діви. Це немов вводить нас в карбування наступної IV групи, частково пояснює різку деградацію типів, лівий оборот бюста Херсонас та ін.

IV група — близько 155—161 рр.

Четверта група представлена 9 варіантами. Більша частина їх репрезентована всього 1—2 екземплярами, до того ж середньої і поганій збереженості, і через це виділити однакові штемпелі іноді буває дуже важко або навіть неможливо.

Через це мова може йти тільки про їх близькість. В деяких випадках, проте, завдяки тотожності штемпелів, можна пов'язати різноманітні, на перший погляд, монети, що дозволяє зробити точно визначеним об'єднання всіх цих варіантів в одну групу. Так, наприклад, монета звичайного для «другої елевтерії» типу (табл. I, 16) через перехідний варіант (табл. I, 17), з яким вона зв'язана загальним штемпелем лицьової сторони, об'єднується в одну групу з досить цікавою і незвичайною монетою (табл. II, 1).

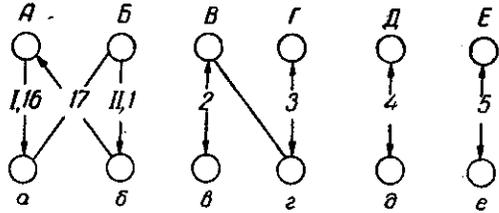

Рис. 2. Схема взаємодії штемпелів IV групи.

Між першими чотирма і трьома наступними (табл. II, 2, 3) варіантами є розрив, але штемпель «а» дуже близький штемпелю «в» (рис. 2). Те саме слід сказати і про останні два варіанти (табл. II, 4, 5).

Перший з них близький за типами, зображеннями лицьової і оборотної сторін попередньому, а штемпель оборотної сторони другого — «е» — близький до «б».

В четвертій групі є кілька незвичайних типів. Особливо привертають увагу монети із зображенням бюста Херсонас вліво (табл. II, 1, 5). Найближчі за часом «ліві» зображення відносяться до періоду «царювання Діви». Це дозволяє вважати IV групу карбованою під певним впливом типів монет цього періоду, і отже, такою, що не дуже далеко стоїть від початку елевтерії.

Датування IV групи утруднене. Те, що вона йде за III групою, очевидно, не викликає сумніву. Про це свідчить явна тенденція до деградації останніх варіантів III групи, що пояснює значно гірший стиль монет IV групи, з одного боку, а також коротке (ΕΛΕΥ) написання ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ на монетах IV групи, характерне для пізніх груп, з другого.

Якщо це дає нам як нижню дату приблизно 155 р., то невелика кількість варіантів і їх близькість один до одного дозволяють говорити про випуск їх в межах кількох років.

Ймовірно, як верхню дату слід назвати 161 р., що можливо і з таких міркувань.

На час Марка Аврелія (161—180) припадають відчутні обмеження у випуску міді північнопричорноморськими містами. Тіра зовсім не карбує³², а Боспор значно скорочує випуск мідних монет в цей період³³. Менш виразним є питання про ольвійське карбування, але ж і тут наявність перерви можлива, бо датування окремих типів монет ча-

³² А. Н. Зограф, Монеты Тира, М., 1957, стор. 33.

³³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 203—204.

сом Марка Аврелія далеко не безсумнівне³⁴. В основі цих обмежень були, очевидно, турботи про стабільність курсу римського денарія. Можна думати, що і Херсонес зазнав тих же обмежень, і випуск міської монети був припинений, або значно обмежений. В усякому разі, між IV та іншими групами (VI і VII), час карбування яких не піддається більш-менш задовільному визначенню, не можна встановити чіткої послідовності.

Підведемо короткі підсумки. До першого періоду карбування «другої елевтерії» слід віднести 4 групи тетрасаріїв, з яких перша була випущена до одержання містом елевтерії — вона зберігає ще значні сліди впливу монетних типів періоду «царювання Діви», а інші відносяться до початкового періоду елевтерії.

Відносна хронологія всіх чотирьох груп встановлюється досить вірогідно. Їх абсолютне датування знаходиться в тісному зв'язку з визначенням двох фактів в історії міста і монетної справи: часу одержання містом елевтерії, що, на нашу думку, слід відносити до середини 40-х років II ст., і встановлення на основі аналогічних явищ в інших містах Північного Причорномор'я перерви в карбуванні монет Марка Аврелія. Чотири групи тетрасаріїв розподіляються рівномірно протягом всього часу правління Антоніна Пія (138—161).

Другий період (180—211)

До другого періоду слід віднести три групи тетрасаріїв. Якщо одна з них може бути датована досить чітко, то датування двох інших невизначене. Однак місцем для цих двох груп може бути тільки час Марка Аврелія (161—180) або Септімія Севера (193—211). Перше — малодостовірне в зв'язку з наведеними нами вище міркуваннями, хоч і не виключене; але найбільш правильним, на наш погляд, був би час Септімія Севера (можливо, включаючи сюди і кінець правління Комода), коли обмеження в галузі монетної справи міст Північного Причорномор'я перестають помітно відчуватись.

V група — близько 180—185 рр.

Всього в цій групі налічується 5 варіантів. Перші два зв'язані загальним штемпелем реверсу (табл. II, 6, 7), останні три — загальним штемпелем аверсу (табл. II, 8—10). Можливо, розрив між ними випадковий, через те що за формою букв написи і за типами зображень штемпелі «а» і «б» дуже близькі. Послідовність варіантів (рис. 3) встановлена на тій підставі, що напис ЕЛЕΥ — ΥΘΕΡΑΣ на перших двох штемпелях реверсів був тоді замінений правильним.

При датуванні монет особливого значення набувають будь-які незвичайні характерні риси даної групи чи варіанта, які випадають із загального розвитку монетних типів даного міста і дістають пояснення тільки завдяки зіставленню з аналогічними явищами із карбування інших міст і, таким чином, вказують шлях вірогідного датування. Для класифікації півторастолітнього квазіавтономного карбування Херсонеса, яке не має, фактично, жодної абсолютно надійної хронологічної віхи, цей шлях дуже важливий, тому що він дозволяє прокоректувати висновки, одержані на основі вивчення закономірностей розвитку самого карбування.

Під цим кутом зору привертає увагу один з варіантів (табл. II, 8)³⁵ описаної групи, який має на зворотній стороні в полі знак Δ. Нав-

³⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 143.

³⁵ А. Л. Бертье-Делагард, Значение монограмм..., табл. VI, 6, стор. 61; А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVIII, 7.

ряд чи можна сумніватись в справжньому значенні цього знака: він, безумовно, є знаком вартості. Це монета номіналом в 4 одиниці (асарія), тобто тетрасарій. До цих монет примикають монети невеликих розмірів, вартістю, очевидно, в 1 асарій³⁶, які єдиний раз карбувалися в цей період.

Зображення на лицьових сторонах асарія і тетрасарія настільки близькі, що факт виготовлення їх штемпелів рукою одного майстра не викликає сумніву³⁷.

Якщо ми звернемося до карбування інших північнопонтійських міст, то дізнаємось, що знаки вартості на монетах були широко розповсюджені.

Вони зустрічаються протягом всього імператорського періоду. Однак легко помітити рубіж, до якого нанесення знаків вартості було спорадичним і вузько локальним (наприклад, на Боспорі, в той час як після нього ця практика стає звичайною. Таким рубежем є початок правління Комода (180—182)³⁸.

Починаючи з першої серії, карбованої при Комоді, і до кінця карбування всі монети мають знаки вартості³⁹.

О. М. Зограф порівнює другу серію Комода, що була випущена в 183—184 рр., з ольвійською і датує останню тими ж роками⁴⁰. Подібність зображень, близька тіраським вага ольвійських монет і наявність на ольвійських монетах знака вартості роблять його висновки обґрунтованими. Очевидно, і п'яту групу тетрасарій Херсонеса можна вважати одночасно першим двом тіраським і ольвійським серіям і датувати 180—185 рр.⁴¹

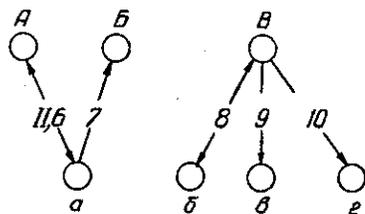

Рис. 3. Схема взаємодії штемпелів V групи.

VI і VII групи — близько 193—211 рр.

Шоста група налічує 6 варіантів (табл. II, 11—15). Всі вони карбовані одним штемпелем лицьової сторони.

Саме така послідовність зміни зворотних штемпелів взята тому, що штемпель № 11 дещо нагадує за положенням фігур Діви і лані заклучні штемпелі реверсів V групи. Ця невелика можливість є єдиною і через це не може бути не взята до уваги. Звідси виходить, що описувана нижче VII група пізніша за VI.

³⁶ А. В. Орешников, Монеты Херсонеса Таврического, стор. 22, рис. 5; А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVIII, 9.

³⁷ Про їх подібність вже писав А. Н. Зограф («Античные монеты», стор. 153), відхиляючи спробу О. В. Орешникова («Этюды...», стор. 121) датувати асарій II ст. до н. е.

³⁸ А. Н. Зограф, Монеты Тира, стор. 35.

³⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. II.

⁴⁰ Там же, стор. 143.

⁴¹ Наявність знаків вартості на монетах Тіри і Ольвії (там вони зникають разом з припиненням карбування) слід, можливо, пояснювати входом цих міст в союз міських обшин лівобережного Понту і, ймовірно, існування між ними монетної конвенції (А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 117—120. Існування такої конвенції є спірним). Відносно Херсонеса це навряд чи можна припускати. Знаки вартості на тетрасаріях Херсонеса з'являються тільки в цій серії. Правда, дещо пізніше, можливо, знак вартості (Г) ставиться на тресісі, але це скоріше відноситься до сили інерції, з якою продовжувалось позначення цього незвичайного для міста номіналу з його появою. Слід вказати й на те, що знак вартості ніколи не ставився на дупонді, тили якого — Діва і лань-бик — були завжди наявністю номіналу в 2 одиниці. Це також говорить за внутрішній, «домашній», характер прийому. Він більш підставно, ніж для Ольвії і Тіри, може бути класифікований як наслідувальний. Можливо, додержання Херсонесом цієї конвенції було короточасним.

Встановлення послідовності десяти варіантів VII групи (табл. II, 16—18; III, 1—3) досить утруднене (рис. 4).

Деякі штемпелі реверсів, які взаємодіють з різними штемпелями лицьових сторін, виглядають дуже близькими і дають підстави говорити про їх повторне використання (з деякою підчисткою перед цим). Ця неясність в значній мірі зумовлена поганою збереженістю більшості монет. Знахідка кращих екземплярів, без сумніву, остаточно вирішить це питання.

Обґрунтування часу випуску обох груп — 193—211 рр. — наводилося вище. Слід відзначити, що хоч ця дата і здається найбільш правильною, все ж не слід категорично відкидати можливість карбування монет цих груп за Марка Аврелія.

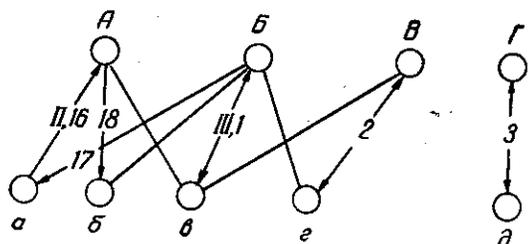

Рис. 4. Схема взаємодії штемпелів VII групи.

Для остаточного вирішення даного питання важливу роль могли б відіграти масові знахідки монет цих типів з добре датованими монетами інших міст. До більш пізнього часу віднести ці групи не можна, тому що при Каракалі (211—217) розпочинається карбування монет нового типу, які від-

різняються розташуванням написів і високим художнім рівнем зображень. Монети, що наслідують цей тип, проте значно гірші за якістю, випускаються протягом майже всього III ст.

Третій період (211—295).

Визначення заключної дати III періоду 295 роком є по суті справу відповіддю на зовсім невирішене питання про час припинення міської чеканки Херсонеса. Існуючі в літературі різні погляди щодо цього — середина III ст.⁴² або близько 280 р.⁴³ — спираються тільки на висновки за аналогіями з карбуванням інших провінціальних міст Римської імперії. Цілком зрозуміло, що для дослідників здавалося неможливим встановити це на основі закономірності розвитку самого херсонеського карбування і міського грошового обороту. Тільки О. М. Зограф зробив спробу встановити час припинення карбування, що, на його думку, було зумовлене посиленням припливом римських монет в період Діоклетіана (284—305), які замінили міську мідь. Це положення вірне тільки наполовину. Якщо ми звернемося до знахідок в Херсонесі монет інших міст, то побачимо, що римські монети кінця III — початку IV ст. не тільки не єдиний зовнішній компонент загальної монетної маси, а навіть і не переважаючий: досить значний його процент становлять боспорські статери. Приблизно на початку останньої чверті III ст. вони перетворюються в чисто мідні монети. Знахідки таких «статерів», загалом (через погану збереженість більшої частини монет) датованих останньою чвертю III — першою третиною IV ст., дуже часті в Херсонесі і, можливо, перевищують загальну кількість знахідок римських монет за той же період. Зрозуміло, що висновок про припинення в Херсонесі місцевого карбування і заміну його боспорською⁴⁴ і римською монетою не знімає

⁴² А. Л. Бертьє-Делагард, Значение монограмм..., стор. 63; А. В. Орешников, Монеты Херсонеса Таврического..., стор. 25—26.

⁴³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159.

⁴⁴ Це припущення було висловлене Бертьє-Делагардом («Случайная находка древностей близ Ялты», стор. 23).

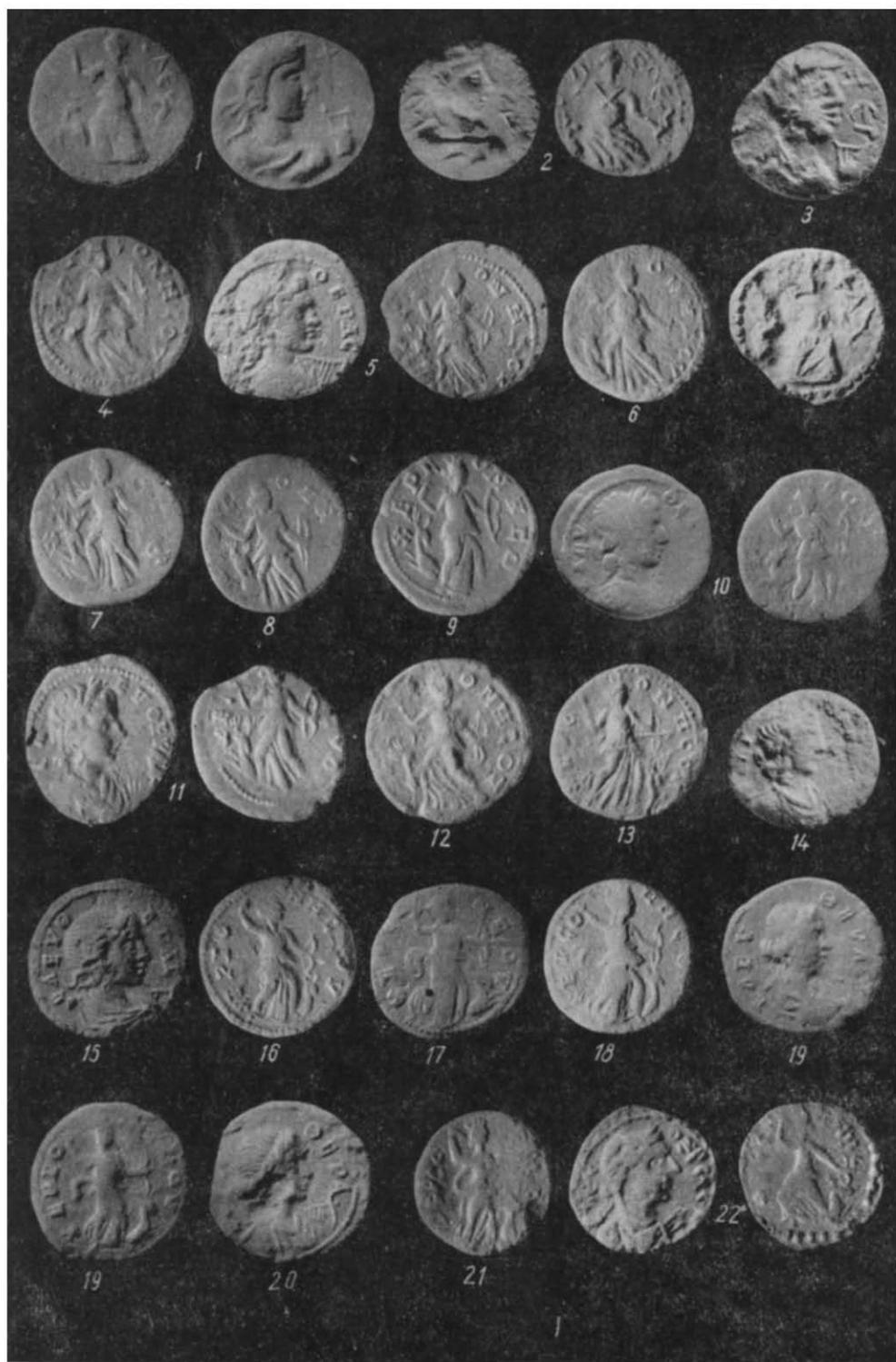

Таблица III.

припущення О. М. Зографа про те, що це мало місце у 80-х роках III ст.

Досить близько до вирішення цього питання можна підійти й при розгляді однієї з особливостей передостанньої, X, групи, а саме наявність на зворотній стороні одного з варіантів знака **B** (2), який, без сумніву, є знаком вартості. Появу його слід пов'язувати із зміною вартості монет на Боспорі в 265 р. і реформою римської монетної системи, розпочатої Авреліаном (270—275) і закінченої в 295 р. Діоклетіаном. Детально це питання буде розглянуто у відповідному розділі.

VIII група — 211—217 рр.

На початку III ст. н. е. в типах херсонеських монет сталися суттєві зміни, деякі з них зберігаються до останніх випусків. Ці зміни були внесені різьбярем монетних штемпелів групи, яка в нашій класифікації стоїть під номером VIII.

Конкретними особливостями, які відрізняють цю групу від усіх попередніх, є такі: 1) висока художність зображень, яка дозволяє простежити реальні портретні риси, і відповідна їй чіткість шрифту і 2) новий розподіл написів. Якщо раніше на лицьовій стороні був напис ХЕР, а на зворотній стороні ЕΛΕΥΘΕΡΑΣ, то тепер на лицьовій стороні розміщується ЕΛΕΥΘΕΡΑΣ, а на зворотній стороні ХΕΡCONHCOV, завжди повністю. В дальших випусках, коли типи грубішають і стиль монет знижується до рівня груп, які передували VIII; перша особливість зникає, і єдиною ознакою, що свідчить про належність цих випусків III періоду, залишається розподіл написів. Останнє, таким чином, є характерною ознакою монет III періоду.

Основним визначальним моментом під час класифікації численних варіантів VIII групи є зображення на лицьових сторонах монет. Портретні риси цих зображень дозволяють говорити про один тип обличчя навіть в тому випадку, коли ми заздалегідь знаємо про різність штемпелів.

Всього таких типів VIII група налічує чотири, у відповідності з ними ми і дамо опис монет. Цікаво, що кожному з цих типів відповідає певний поділ написів на лицьовій стороні. I тип. Лицьова сторона — ЕΛΕΥ—ΘΕΡΑΣ. Чоловічий бюст вправо, на голові вінок, справа — ліра, Цей тип налічує 10 варіантів, які карбовані двома штемпелями лицьової сторони. Перший штемпель використовували з 8 зворотними штемпелями (табл. III, 4—9, 11, 16), які дають найрізноманітніші положення для Діви і лані⁴⁵. Другий штемпель лицьової сторони зв'язаний з першим загальним штемпелем зворотної сторони (табл. III, 9). Він утворює два варіанти (табл. III, 9—10).

Зображення божества Херсонас на лицьовій стороні монет I типу має, без сумніву, портретні риси Каракалі (211—217)⁴⁶. Якщо порівняємо ці зображення з портретами Каракалі на римських або грецьких монетах, в усіх ми будемо мати дуже близькі, якщо не спільні риси обличчя.

II тип. Лицьова сторона — ΕΛ—ΕΥΘΕΡΑΣ. Те ж саме зображення. Всього відомо 5 варіантів, які карбовані одним штемпелем

⁴⁵ Зображення Діви з дротиком в правій руці і луком в лівій біля лані передають, очевидно, статуарну групу, що знаходилась в Херсонесі (див. А. Н. Зограф, Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики, ИРАИМК, II, 1922, стор. 352). Різний поворот Діви (вправо чи вліво) залежить від того, з якої сторони художник дивився на скульптуру. Це зокрема підтверджується тим, що лань на монетах завжди розміщена перед Дівою. Тільки в двох випадках різьбяр порушив це правило і зобразив лань за Дівою (табл. III, 9, 10).

⁴⁶ Це було помічено давно, пор. Trésor de Numismatique et de Glyptique, Myth, Paris, 1850, стор. 141, № 10, табл. XLVII.

лицьової сторони (табл. III, 11—14). Слід відзначити два штемпелі зворотної сторони, спільні для монет цього і першого типів — № 11 з № 6, № 15 з № 8.

III тип. Лицьова сторона — ΕΛΕΥΘ—ΕΡΑΣ. Чоловіча голова вправо, справа ліра. Три варіанти (табл. III, 15—18). Перший варіант має, очевидно, спільний штемпель зворотної сторони, з останнім варіантом II типу (№ 14), що вказує скоріше на послідовність, ніж паралельність випуску монет цих типів. За таке припущення говорить і та обставина, що на зворотних сторонах двох наступних варіантів цього типу і всіх варіантів IV типу Діва зображена з поясом, кінці якого S-видно закручуються. Останні три варіанти II типу і всі варіанти III і IV типів дають один і той же поворот (вправо) зображення Діви, лань завжди справа.

IV тип. Лицьова сторона — ΕΛΕΥ—ΘΕΡΑ. Жіночий бюст вправо, праворуч ліра. Два варіанти цього типу (табл. III, 19, 20) зв'язані між собою зворотним штемпелем. Слід відзначити цей єдиний випадок появи на лицьовій стороні херсонеських монет жіночого зображення.

Ми розглянули основні особливості VIII групи. Чотири типи монет цієї групи випускались, очевидно, послідовно, а не паралельно, але зміну портретів не можна приписувати тільки впливу часу. Різьбяр явно переносив на монетний штемпель зображення різних людей, причому в одному випадку це був, безсумнівно, жіночий портрет. На монетах інших північнопричорноморських міст і взагалі всіх міст еллінських провінцій в римську епоху на лицьовій стороні розміщались, як правило, портрети римських імператорів або члени їх родин. Карбування Херсонеса належить до числа так званих квазіавтономних. Це означає, що місто мало право не вміщувати на своїх монетах ні портрета імператора, який правив, ні його титулатури. І ми бачимо, що починаючи з I ст. н. е. і до початку III ст. на лицьовій стороні монет були зображення досить далекі від портретів римських імператорів. Якщо ж на початку III ст. і відбуваються певні зміни в цьому відношенні і ми можемо вбачати в зображеннях божества Херсонас портретні риси Каракалі, то це слід пояснювати не звуженням прав міста, а чимсь іншим.

Зрозуміти особливості VIII групи можна тільки в тому випадку, якщо визнати, що штемпелі на місцевому монетному дворі виготовив різьбяр, якого запросили з іншого припонтійського міста. Тільки ставши на цю точку зору можна пояснити появу в Херсонесі цієї групи і характер зображення божества Херсонас, якому різьбяр надав риси імператора, і різкий спад стилю та зникнення всіх цих рис в наступних групах.

На можливість запрошення різьбяра для Тіри з іншого міста вказував О. М. Зограф⁴⁷. Цілком можливо, що старанні спостереження над монетами цієї групи і порівняння їх з близькими за часом монетами різних міст Південного і Західного Понту дозволить виявити в них риси подібності і встановити батьківщину різьбяра.

О. М. Зограф датував цю серію часом близько 220 р., на підставі подібності з боспорськими монетами Ріскупоріда III (210—226)⁴⁸. В світлі вищесказаного більш точно можна було б датувати її правлінням Каракалі (211—217). Таке незначне хронологічне уточнення краще відіб'є як проримську орієнтацію Херсонеса, так і загальний характер херсонеського карбування, який повністю йшов руслом римської політики в галузі монетної справи в античних містах Північного Причорномор'я. Всі певно датовані зміни в карбуванні Херсонеса, які

⁴⁷ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 35; його ж, Монеты Тиря, стор. 51.

⁴⁸ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159.

припадають на період «царювання Діви», так чи інакше зв'язані із зміною імператорів у Римі, що підтверджує припущення про залежність випуску міської монети від їх політики.

IX група — 230—250 рр.

Ця група об'єднує 27 варіантів (табл. III, 21, 22; IV, 1—19; V, 1—4), послідовність яких встановлюється спільними штемпелями (рис. 5) і поступовою деградацією монет як щодо стилю і написів, так і щодо техніки карбування. Вже перші варіанти значно відрізняються від монет попередньої VIII групи. Це можна пояснити не тільки певним хронологічним розривом, а й в деякій мірі різницею в техніці різьби штем-

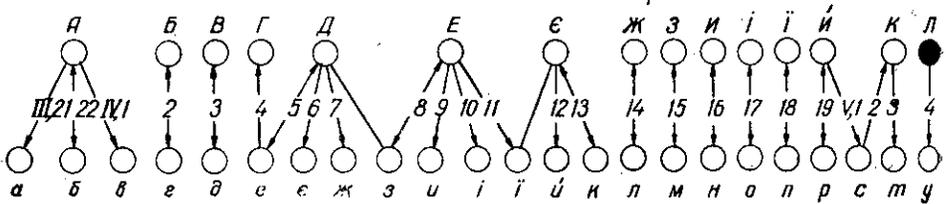

Рис. 5. Схема взаємодії штемпелів IX групи.

пелів монет VIII і IX груп, тому що за стилем монети IX групи мало чим відрізняються від монет, скажімо, VII та інших більш ранніх груп.

Остання обставина дає можливість припускати, що перші випуски, незважаючи на їх, здавалось би, значну відміну від VIII групи, карбовані скоро після неї, можливо не пізніше початку 30-х років III ст. Зворотна сторона монет першого варіанта (табл. III, 21) ще нагадує відповідний тип монет VIII групи.

Помітно погіршується стиль монет з середини групи, написи нерідко вирізані у зворотному напрямі, а до заключних варіантів цілком може бути вжитий епітет «варварські», хоч їх, очевидно, і не слід вважати такими. Яких-небудь хронологічних членувань в середині IX групи виявити не вдається в зв'язку з великою подібністю типів. Останні варіанти IX групи слід віднести, згодом, до середини III ст.

X група — близько 275 р.

X група нечисленна за кількістю варіантів (табл. V, 5—7) і самих монет. Перші два варіанти мають спільний штемпель лицьової сторони, третій стоїть окремо. Послідовність варіантів тільки гадана.

Датування цієї групи надзвичайно важливе як для встановлення часу припинення карбування монет в Херсонесі, так і для датування всього періоду карбування взагалі після 211—217 рр., про що ми говорили вище. Особливе значення в цьому відношенні має останній варіант. Наведемо його опис.

Лицьова сторона: ΕΛΕΥ—ΘΕΡΑ. Бюст божества Херсонас вправо, на голові вінок, справа ліра.

Зворотна сторона: [ΧΕΡΣΟΝ]ΗΣΟΥ. Діва на весь зріст, прямо, в правій руці дротик, в лівій — лук із стрілою, на голові корона, зліва лань. На полі справа В (табл. V, 7).

Як бачимо, типи цих монет є звичайними для тетрасарія, тобто для монети в 4 одиниці. Буква на зворотній стороні являє собою, без сумніву, знак вартості, і монети, таким чином, прирівняні 2 одиницям замість 4. Перед нами факт зниження вартості мідної монети вдвоє і відповідне підвищення вартості тієї монети, по відношенню до якої херсонеська мідь була розмінною, тобто до римського денарія, рахунок

Таблица IV.

Таблица V.

на який добре засвідчений рядом епіграфічних пам'яток Херсонеса⁴⁹.

Навряд чи можна думати, що зниження вартості мідних грошей було вузько локальним явищем. В певний час аналогічні зміни відбуваються і в римській монетній системі, через що нам необхідно розглянути питання римського грошового рахунку в III ст. н. е., вважаючи, що тільки після цього можливе пояснення херсонеської реформи.

Один з найбільших авторитетів в галузі римської монетної справи Г. Маттінглі малює для цього часу таку картину⁵⁰.

Система, що склалася при Августі, — 1 ауреус = 25 денаріям = 100 сестерціям = 400 ассам, — не зазнавала ніяких істотних змін аж до часу Авреліана (270—275). В 215 р. Каракала ввів новий номінал — антонініан, рівний, очевидно, 2 денаріям⁵¹.

Новий номінал давав більшу в порівнянні з денарієм можливість випуску великих мас монет із зниженим вмістом срібла. Антонініан

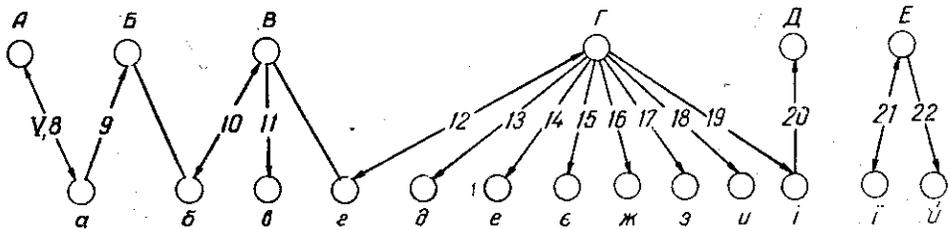

Рис. 6. Схема взаємодії штемпелів XI групи.

поступово витіснив денарій, який після Гордіана III (238—244), очевидно, вже не випускався. При Галієні (253—268) було випущено велику кількість антонініанів з дуже низьким процентом вмісту срібла (4—5%), що дуже відчутно похитнуло фінансову систему імперії і розладнало ринок. Авреліан зробив спробу поліпшити становище. Він не міг не рахуватися з тим, що антонініан був зовсім знецінений, через що порівнювати його за вартістю з монетою того ж номіналу періоду Каракали було неможливо. Маттінглі вважає⁵², що Авреліан прирівняв свій антонініан сестерцію, і система рахунку набула такого вигляду: 1 ауреус = 50 антонініанам (або сестерціям) = 100 денаріям.

На цих нових монетах ставляться знаки XX, XXI та ін. Однак вже при Тациті (275—276) карбуються монети, які відповідають цим, але з іншими знаками — I, A, X, I та ін., що слід розглядати як зниження курсу цих монет до половини їх вартості. Маттінглі наводить як аналогію цьому підкарбування в містах півдня Малої Азії монет в I (10) одиницю знаком € (5). З такими змінами система Авреліана ввійшла в реформу монетної системи Діоклетіана 295 р.

Сліди цих реформ можна встановити і в монетній системі міст Північного Причорномор'я, де до цього часу доживають тільки боспорське і, як з'ясується зараз, херсонеське карбування. На Боспорі в 265/66 р. карбують два типи статерів з срібла дуже низької якості — з буквою I (10) і K (20)⁵³. «Статери» з буквою K карбують і в наступні два роки, тобто до кінця правління Галієна; отже, не слід вагатися в тому, що тут мало місце підвищення вартості цих монет вдвічі. В Херсонесі ж ми зустрічаємося з протилежним явищем: мідні монети вартістю в 4 одиниці прирівнюються до монет в 2 одиниці.

⁴⁹ ІРЕ, I², 440—446.

⁵⁰ Н. Mattingly, Roman coins from the earliest times to the fall of the Western Empire, London, 1960, стор. 120 і далі.

⁵¹ Н. Mattingly, вказ. праця, стор. 124.

⁵² Там же, стор. 127.

⁵³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 210—211.

Нам здається, що хоч ці факти можуть розглядатись як явища одного порядку, як паралелі до змін римської монетної системи, вони відбивають різні етапи цих змін в римському рахунку і повинні датуватися різним часом.

Можна виділити два основні етапи цієї тривалої реформи.

На першому етапі була вдвічі підвищена вартість «срібних» монет — статера на Боспорі в 265 р. і антонініана в Римі в 270—275 рр. Можна вважати, що це було збільшення антонініана вдвічі проти ринкової вартості, яка склалася на той час, і фактично означала зниження вартості розмінної мідної монети. Можна також думати, що це підвищення вартості антонініана, який замінював срібну монету, не відповідало реальному співвідношенню його і золотої монети, і тому не було прийнято наступниками Галієна. Тацит, а пізніше Кар (282—283) і Карін (283—285) повернулися до попереднього раціо золота і срібла, знизивши вартість антонініана вдвічі, але зберегли раціо срібла і міді, знизивши вартість мідних грошей вдвічі. В містах Малої Азії монети вартістю в 10 одиниць підкарбовувались знаком € (5), а в Херсонесі тетрасарій випускався з цифрою В (2). Таким, на наш погляд, був зміст другого етапу.

Із всього сказаного випливають два висновки.

1. Монети X, так само як і заключної XI, групи відповідають другому етапу римської монетної системи, яка склалася близько 275—276 рр., і, значить, повинні бути датовані приблизно тим же часом або кількома роками пізніше.

2. Монети X і XI груп слід вважати не тетрасаріями, а дупондіями, або, точніше, монетами не в 4, а в 2 одиниці, бо не можемо бути впевнені в тому, що в цей час зберігається рахунок на асарії.

XI група — 280—295 рр.

Заключний етап херсонеського карбування характеризується великим випуском монет, які налічують, за нашими даними, 20 варіантів (табл. V, 8—22).

Більша частина варіантів зв'язана спільними штемпелями (рис. 6), так що хронологічний розрив між першим і останнім варіантом, очевидно, невеликий.

Датування XI групи не зовсім чітке, слід було б датувати її часом від правління Таціта (275—276) і далі, з невизначеним припиненням карбування, однак в цьому відношенні значно допомагає ряд зовнішніх факторів.

Як відомо, карбування більшості грецьких монет, які ще доживають до часу Галієна, припиняється при цьому імператорі. До правління Таціта доходять тільки випуски монет ряду міст південних провінцій Малої Азії — Памфілії, Пісидії і Кілікії⁵⁴.

Перед реформою 295 р. Діоклетіан заклав останній провінціальний монетний двір старого стилю в Олександрії. Можна думати, що й Херсонес поділив його долю. На підтвердження цієї думки пошлемося на дві обставини: по-перше, саме з епохи Діоклетіана різко підвищується процент знахідок римських монет (на це вже звертав увагу О. М. Зограф⁵⁵) і, по-друге, заключна група херсонеських монет не має слідів природного занепаду. Велика кількість варіантів і монет взагалі, їх добрий, зовсім не «варварський» стиль, вищий, ніж у деяких ранніх груп, дозволяє говорити навіть про певний розквіт карбування.

⁵⁴ Маттінглі (стор. 205) пояснює це віддаленістю від імператорських монетних дворів.

⁵⁵ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159.

І якщо все ж воно припиняється, то це слід пояснювати зовнішнім втручанням. Якщо припинення основної маси місцевого карбування при Галієні цілком справедливо пов'язується з кризою грошового обороту⁵⁶, в якій тоді опинилась Римська імперія, то останні монетні двори в Олександрії і Херсонесі були закриті в розквіті їх діяльності за бажанням імператора.

Виходячи з цього, останню групу херсонеських монет можна датувати приблизно 280—295 рр.

Отже, розглянуті вище одинадцять груп херсонеських монет найбільшого номіналу — тетрасарія — в більшості випадків підлягають цілком вірогідному відносному датуванню. Якщо деякі групи можуть бути надійно зв'язані з тими чи іншими датованими подіями і віднесені до порівняно вузького проміжку часу, то датування інших груп впливає з їх місця по відношенню до надійно датованих груп і є досить приблизним.

Обставини, що не дозволяють точно датувати окремі групи, мають в значній мірі об'єктивний характер, зумовлений квазіавтономним характером карбування і абсолютною відсутністю дат на монетах.

Єдиний можливий шлях деякого поліпшення цієї безпорадної перспективи полягає в нагромадженні фактів знахідок херсонеських монет з точно датованими монетами інших міст (грецькими або римськими) у вузько хронологічних археологічних комплексах (одиночні трупоспалення або трупопокладення, наприклад), які виключали б можливість повторного попадання монети, або скарбах, однак і тут якісь серйозні зміни відносного чи абсолютного датування окремих груп повинні базуватись на великому матеріалі.

⁵⁶ Н. Mattingly, вказ. праця, стор. 205.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

КУРГАНИ СКИФСЬКОГО ЧАСУ ПОСУЛЬСЬКО-ДОНЕЦЬКОГО ЛІСОСТЕПУ

Для виділення локальних груп скифської культури велике значення має з'ясування місцевих особливостей поховального ритуалу. Деякі дослідники навіть вважають відміни в будові могил і обряді поховань тією визначальною ознакою, яка може бути найбільш твердою основою для вивчення етнічного складу населення Скіфії¹.

Така оцінка здається нам явно перебільшеною. При уточненні локальних відмін між племенами слід виходити не з якоїсь однієї ознаки, а з усієї сукупності наявних даних.

Проте можна вважати встановленим, що локальні ознаки матеріальної культури, що виділяються археологічним аналізом, як правило, збігаються з місцевими особливостями поховального ритуалу. При цьому доводиться мати на увазі, що поховальний обряд не залишається незмінним, а навпаки, дуже чутливо реагує на різного роду зміни етнокультурного і соціально-економічного порядку. Прикладом цього може бути еволюція поховального обряду у степових скифів від різних варіантів курганних поховань розвиненого патріархально-родового ладу до безкурганних могильників, склепів, сімейних усипалень пізньоскифського періоду. Недооцінка цього може призвести до прийняття хронологічних відмін за племінні.

У світлі останніх досліджень Скіфія VI—IV ст. до н. е. виступає як складне політичне утворення, до якого, крім власне скифів, входила також велика група племен не скифських за своєю етнокультурною основою, однак таких, що сприйняли матеріальну культуру, звичаї і багато сторін духовного життя степових скифів. А тому при вивченні поховального ритуалу постійно доводиться враховувати, що в ньому бере свій початок від скифської традиції і які його сторони слід вважати пов'язаними з більш стародавніми доскифськими звичаями і обрядами.

Поховальний обряд локальних груп скифської культури дістав висвітлення у працях, присвячених скифським пам'яткам Західного Поділля, Дністра та Молдавії, Середньодніпровського Правобережжя, Поворскля та ін. Результати цих спостережень узагальнені в ряді статей, в яких висвітлюється етноплемінний склад населення Скіфії².

Цей огляд присвячено розглядові поховального ритуалу однієї з найбільших і найяскравіших груп племен Лісостепової Скіфії, що жили в басейні верхньої і середньої течії рік Сули, Псла, Північного Дінця.

¹ М. И. Артамонов, Этнография Скифии, Ученые записки ЛГУ, Серия исторических наук, в. 13, Л., 1949, стор. 133.

² М. И. Артамонов, Этнография Скифии; Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время, ВССА, стор. 39 і далі; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 109 і далі.

У дореволюційний час на Сулі було розкопано понад 400 скіфських курганів. Очевидно, цих даних з лишком вистачило б для з'ясування всіх особливостей місцевого поховального ритуалу. Однак недосконалість тодішньої польової методики певною мірою позначилася на неувважності до вивчення будови кургана і поховальної споруди. Дослідники, як правило, знімали тільки центральну частину насипу, прорізуючи її колодязем, і залишали неторкнутими поли курганів. Далеко не завжди відмічались орієнтація могили і похованих, розміщення інвентаря, будова могильної споруди. Майже повністю відсутня графічна фіксація, а наявні креслення і зарисовки не відзначаються документальною точністю.

З огляду на це картина поховального обряду може бути відновлена лише в основних рисах, з певними прогалинами і неточностями.

Панував обряд трупопокладення у великих ґрунтових ямах, перекритих деревом, і спорудження над могилою великого земельного кургана. Часто в могилах споруджувались дерев'яні гробниці, які мали вигляд зрубної будівлі або склепа з стінками, облицьованими дерев'яними брусами, що стояли вертикально. Висота насипу, розміри гробниці, складність її будови перебувають у прямій залежності від громадського становища похованої особи. Особливо великими розмірами відзначаються поховальні споруди представників родоплемінної знаті. У невеликих курганах рядового населення звичайно були могильні ями, перекриті простим дерев'яним накатом.

Поховальні споруди

Найповніші дані про будову гробниць у вигляді зрубів є в звітах про розкопки Д. Я. Самоквасова³. Описи кількох з найбільших могил біля с. Оксютинці супроводжуються, крім того, кресленнями, а втім досить умовними.

Найпростішим був зруб, складений з товстих дубових колод, які лежали горизонтально по боках могили, між чотирма кутовими стовпами. Ось як описується гробниця в кургані № 11 біля урочища Стайчин Верх: «Під центром насипу — могильна яма, викопана в материку, 6 аршинів (4,2 м) довжиною в напрямі з південного заходу на північний схід, 4 аршини (2,8 м) шириною в напрямі з південного сходу на північний захід і 4 аршини (2,8 м) глибиною, з рештками дерев'яної гробниці, складеної зрубом між чотирма стовпами, вкопаними по кутках могильної ями»⁴. Так само описується зруб у кургані № 14 цієї ж групи. В кургані № 1 біля с. Герасимівка відмічається гробниця, складена зрубом між сьома стовпами, вкопаними по кутках і посередині стінок. По краях могили збереглися сліди дерев'яного перекриття.

Інші описи «зрубів» нічого не дають для розуміння їх будови: залишається неясним, наприклад, чи добре були оброблені колоди, чи мав зруб зв'язки по кутках, чи може поперечні колоди затискувалися кутовими стовпами. На кресленнях позначені круглі стовпи з колодами, що упираються в них горизонтально, хоч ніде не згадується про пази в кутових стовпах, які служили б для зв'язки зрубу. Якщо судити з креслень, то зруб міг мати від 7 до 14 вінців. Незважаючи на умовність цих зображень, слід мати на увазі, що зруб робився на всю глибину могильної ями, яка нерідко доходила до 3 і 4 м, отже, справжня кількість вінців могла бути дуже значною.

Перекриттям гробниці був плоский брусований накат, що клався на краї ями. В ряді випадків, особливо у великих курганах, перекриття було подвійним. При цьому нижній ряд колод клався впоперек, а верхній — вздовж могильної ями. В Старшій Могилі брусований накат

³ МРЗ, стор. 95—114.

⁴ Там же, стор. 106.

мав вигляд односхилого даху. Д. Я. Самоквасов називає дерева, які використовувалися для перекрыть, «брусами», але з його описів не видно, щоб вони були оброблені під брус. В кургані № 10 урочища Стайкин Верх, як зазначає Д. Я. Самоквасов, на «дубових брусах» збереглася обвуглена кора⁵: очевидно з допомогою такого зовнішнього обпалу стовбури дерев обчищалися від кори і суків.

Незважаючи на значну глибину, стінки ям були вертикальні. В окремих випадках — Старша Могила, кургани № 2, 10 урочища Стайкин Верх, курган № 1 урочища Солодка — в яму вели материкові уступи або східці.

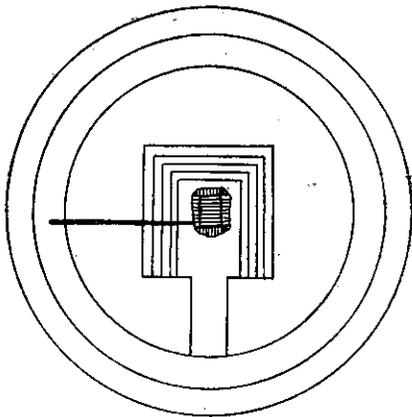
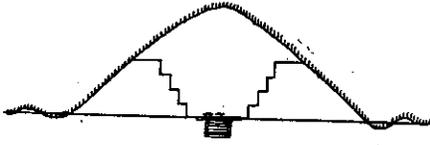

Рис. 1. Розріз і план кургана Старша Могила (за Д. Я. Самоквасовим).

Двадцятиметровий насип кургана Старша Могила⁶ (рис. 1, 2) був оточений ровом і валом. Під насипом у центрі знаходилася прямокутна яма, орієнтована на північ—південь, 11 м довжиною, 10 м шириною і 1 м глибиною. Від цього рівня, де залишився уступ з усіх боків, була вирита могила довжиною 8,5 м, шириною 5,5 м, глибиною 4,2 м, також орієнтована на північ—південь. По уступу могила була перекрита подвійним накатом з товстих дубових колод, покладених поперек і вздовж могильної ями. Північний край перекрыття був на 70 см вище південного, таким чином, накат похило опускався, утворюючи ніби односхилу покрівлю. По кутках могили збереглися ями від стовпів діаметром 0,45 м і 0,7 м глибиною, між якими було складено зруб. З південного боку на дні могили був материковий східець 2,8 м довжиною, 0,7 м шириною і висотою.

З більш складною будовою знайомить нас курган № 10 в урочищі Стайчин Верх. Під насипом висотою 8,5 м також була яма — уступ 7 м довжиною (з південного заходу на північний схід), 5,6 м шириною і 0,7 м глибиною, по кутках якої стояли дерев'яні стовпи, а стінки були обкладені зрубом. На цьому уступі був подвійний накат з колод, який перекривав власне могильну яму 5,6 м довжиною, 4,2 м шириною і 2,8 м глибиною. Вхід у могилу знаходився з північно-західного боку, вздовж якого були зроблені два східці в материк. В ямі був зруб між чотирма кутковими стовпами.

Такого ж роду подвійний — зовнішній і внутрішній — зруб у більш розвинутому вигляді виявився у високому (10,65 м) кургані № 2 цієї ж групи (рис. 3)⁷. Обидва зруби були в одній ямі 8,5 м довжиною (північ — південь), 5,7 м шириною, 2,8 м глибиною. Яма зверху була перекрита подвійним рядом колод. Стінки ями були обкладені зрубом з товстих дубових колод, укладених між чотирма стовпами по кутках і трьома стовпами посередині північного, східного і західного боків. З південного боку в могилу йшов спуск у вигляді трьох вирізаних у материк східців, по кінцях яких було викопано по одному стовпу.

⁵ МРЗ, стор. 106.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 99.

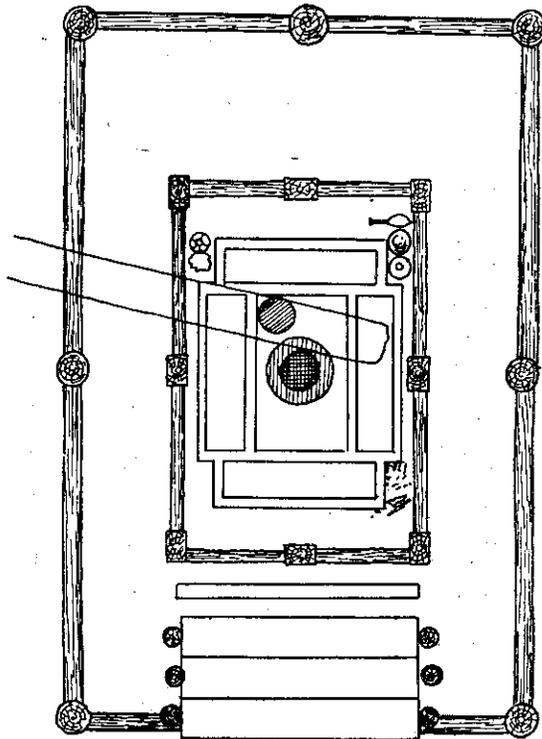
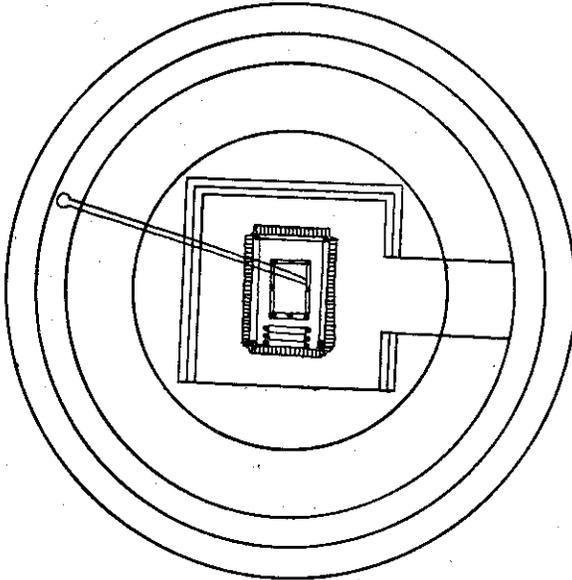
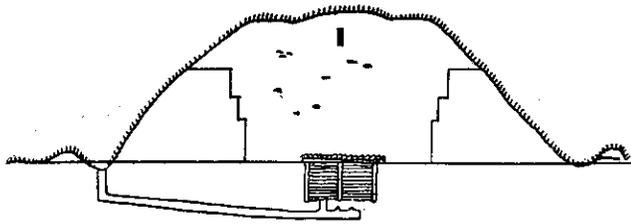

Рис. 3. Розріз і план кургана № 2 урочища Стайчин Верх біля с. Оксютинці; будова дерев'яної гробниці (за Д. Я. Самоквасовим).

Ось як описує цей тип могильних споруд С. О. Мазаракі: «Призначена для могили площа обносила невеликою канавкою, дно площі обмазувалось глиною і посипалося вапном, місцями зустрічається і березова кора. На підготовленій таким чином площадці будувался дерев'яний склеп з великих круглих торцових дерев'яних брусів. Бруси склепу закопувалися в землю»⁸.

Наявність канавок, близько 35 см шириною і глибиною, вздовж стінок могильної ями, як звичайне для посульських курганів явище, відмічає в своєму описі Т. В. Кібальчич⁹.

У багатьох випадках поруч з канавками вздовж стін простежуються сліди дерев'яного склепу або перекриття могили. В інших випадках сліди дерев'яної облицьовки не простежуються. Слід ще раз зробити застереження, що нема впевненості в тому, що всі деталі будови могильної споруди були помічені дослідниками.

Не зовсім ясна будова дерев'яної гробниці в кургані біля х. Шумейки, одного з найбільших

⁸ Смела, III, стор. 82.

⁹ Т. В. Кібальчич, Древности, Указатель к археологическим находкам 1875—76 гг., К., 1876, стор. 44.

на Сулі (висота близько 19 м). Під насипом, обведеним по основі ровом і валом, була могильна яма 6,3 м довжиною, 4,9 м шириною, 3,5 м глибиною. За повідомленням дослідника, «дно ями було обкопане навкруги канавкою і густо посипане вапном та червоною вохрою. Стіни були обставлені суцільно деревом, а верх (дах) склепа був з товстих дубових колод»¹⁰.

Деяко чіткіше дерев'яна гробниця цього тиску описана С. О. Мазаракі, який в 1905 р. розкопав курган біля с. Оксютинці (рис. 4). Під насипом середніх розмірів (висота 2,8 м) у могильній ямі 6,4 м довжиною (північ — південь), 3,5 м шириною і 2,8 м глибиною були дві де-

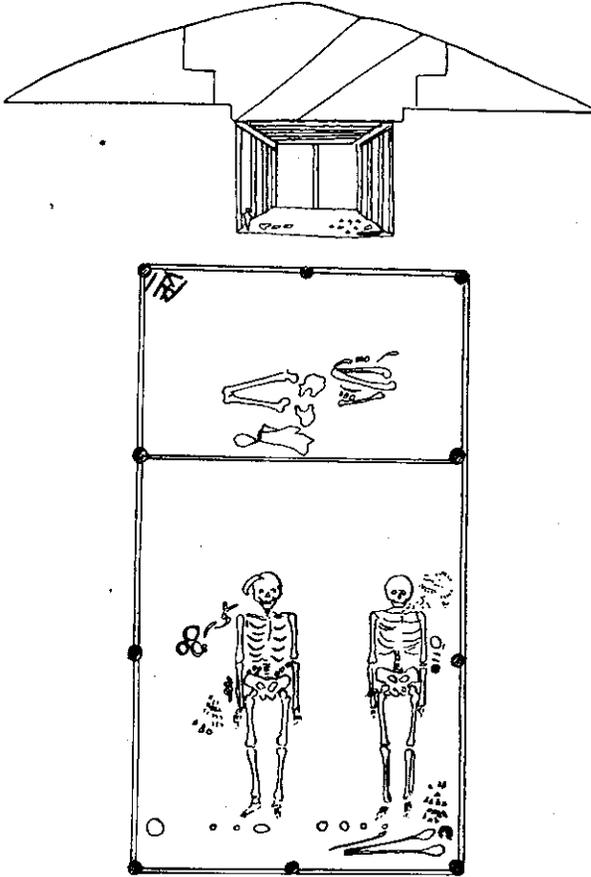

Рис. 4. Гробниця і план поховання в кургані 1905 р. біля с. Оксютинці (за С. О. Мазаракі).

рев'яні гробниці, які щільно прилягали одна до одної і утворювали ніби один склеп, поділений перегородкою на дві частини: північну, довжиною 4,2 м і південну, довжиною 2,1 м. У кожному відділенні було по похованню. Південна гробниця виявилась пограбованою, північна не була потривожена і містила в собі багате парне поховання IV ст. до н. е.

Будова обох частин склепа цілком однакова. Вздовж краю могильної ями йшла канавка 0,35 м шириною і глибиною, така ж канавка поділяла північну і південну частини гробниці. «По бічній канавці стояло 10 дубових стовпів, які підтримували дах, і, дуже ймовірно, бічні стіни склепу. Дах складався з товстих дубових колод, покладе-

¹⁰ ДП, III, стор. 8.

них кінцями на балки»¹¹. Судячи з креслення, стовпи були розміщені по кутках, на місці з'єднання північного і південного склепу, посередині західного і східного боків північного склепу і посередині південного боку південного склепу.

Дерев'яний склеп такої ж будови виявлено в кургані біля с. Хитці¹². Тут у могильній ямі, орієнтованій на північ — південь, були рештки дерев'яного склепу, перекритого накатом з товстих дубових колод, покладених впоперек. Вздовж стін ями йшли канавки шириною 0,12, глибиною 0,5 м, в яких були сліди зотлілих дерев'яних брусів. Дно ями було викладено корою. Крім того, на дні могили виявилось сім ям від стовпів діаметром 0,22, глибиною 0,58 м. Чотири такі ями були в кутках, по дві — посередині південного і західного боків, одна — в центрі.

Дерев'яні склепи з стовпами по кутках відомі в скіфських курганах на Пслі (курган № 502 біля с. Броварки)¹³ та в курганах на р. Коломак у басейні Північного Дінця¹⁴. На жаль, більш докладні відомості про їх будову відсутні.

Як уже зазначалося, звичайним типом поховань для основної маси рядового населення були ґрунтові могильні ями, перекриті зверху дерев'яним настилом, який захищав гробницю від безпосереднього проникнення до неї землі. Висота курганів з похованнями такого роду рідко перевищує 2 м. Могильні ями досить великі, від 2 до 3 м довжиною, 1,5—2 м шириною та від 1 до 2 м глибиною. По краях ям і в заповненні їх траплялися сліди нетовстих дощок або кривин від перекриття. Могили такого роду були відкриті, в багатьох курганах Посулля¹⁵, на Пслі¹⁶ та на Північному Дінці¹⁷.

Істотно зазначити, що всі описані вище типи могильних споруд існують одночасно і залишаються незмінними протягом всього скіфського періоду, з VI по III ст. до н. е.

Основна маса курганів Посулля містила в собі по одному похованню в ямі під центром кургана. В кількох випадках, крім основних поховань, були виявлені гробниці, впущені в насипи більш стародавніх скіфських курганів. Впускні могили в більшості добре збереглися. Така дерев'яна гробниця у вигляді зрубу в насипу кургана № 3 урочища Стайчин Верх¹⁸; основа її була на рівні материка, а південно-західний край нависав над кутком основної могили. Цей склеп, так само як і основний, мав вигляд зрубу, складеного між чотирма кутовими стовпами (рис. 5).

У великому кургані № 2 біля с. Оксютинці (висота 10 м) могилу було впущено через насип у ґрунт. Верх дерев'яної гробниці знаходився в насипу. Дно могили було обведене канавкою. На дні могили було чотири ряди ямок від стовпів, по чотири в кожному ряді, які підтри-

¹¹ Отчет Московского исторического музея за 1906 г., стор. 14 і далі.

¹² В. А. Ильинская, Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье, КСИА, в. 3, 1954, стор. 67.

¹³ ЖРБ, стор. 160—161.

¹⁴ Д. И. Багалей, Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уезде Харьковской губ. летом 1903 г., Труды XIII АС в Екатеринославе, т. I, М., 1907, стор. 369—371.

¹⁵ Кургани № 4, 6, 7, 12, 13, 17, 20 урочища Стайчин Верх біля с. Оксютинці, МРЗ, стор. 105 і далі; кургани № 479, 483, 499 біля с. Басівка, ЖРБ, стор. 152—155 та ін.

¹⁶ Курган № 2 біля с. Дудчанці, В. А. Ильинская, Памятники скифского времени в бассейне р. Псла, СА, XXVII, 1957, стор. 232; П. Д. Либеров, Отчет Харьковского отряда скифской экспедиции о раскопках у с. Черемушны, Валковского района, в 1954 г., Науковий архів ІА АН УРСР; Б. А. Шрамко, Отчет об археологических исследованиях ХГУ в 1952 г., Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁷ Кургани № 1, 6, 7 біля с. Черемушны, розкопки П. Д. Либерова, Науковий архів ІА АН УРСР; № 5, біля с. Острроверхівки, розкопки Б. А. Шрамко, Науковий архів ІА АН УРСР.

¹⁸ МРЗ, стор. 102.

мували перекриття. Крім впускної могили, в матеріку було основне скіфське поховання в могильній ямі¹⁹.

В кургані № 1 біля с. Вовківці²⁰ гробниця була споруджена в насипу. Стіни були зроблені з товстих дубових колод, поставлених вертикально в канавки, викопані вздовж стін. Дно могили було обмазане глиною, а поверх накату лежав товстий (до 1 м) шар річкового мулу.

Аналогічна гробниця була відкрита в кургані біля с. Будки. Описана вона так: «... Будова могили поперхова. На рівні землі було очи-

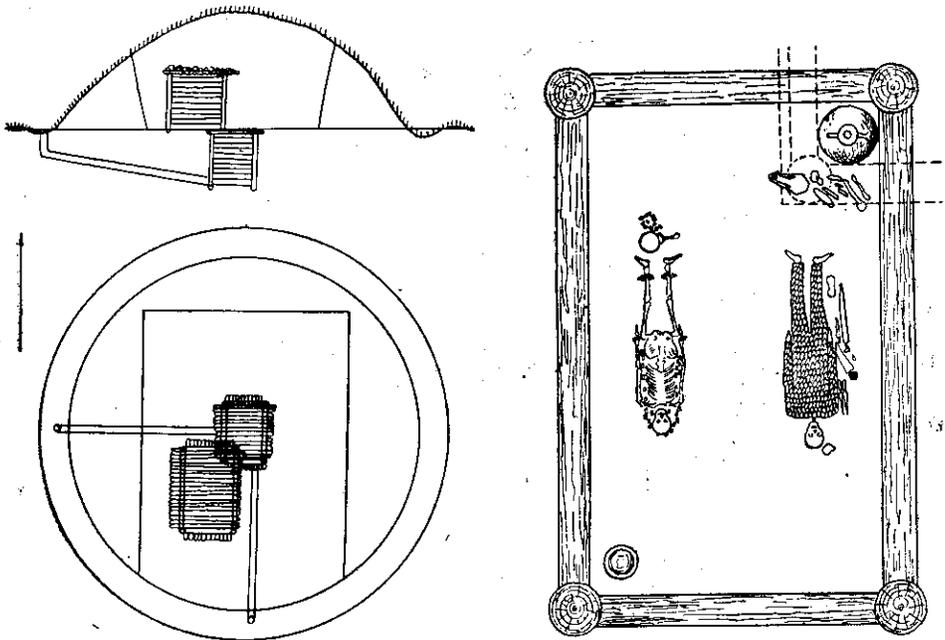

Рис. 5. Розріз і план кургану № 3 урочища Стайчин Верх біля с. Оксютинці; план поховання (за Д. Я. Самоквасовим).

щено і обкопано канавкою площадку. Навкруги площадка була обнесена торцевими стінами з круглого дубового дерева»²¹.

Отже, ми бачимо, що за будовою склепів поховання в насипах нічим не відрізняються від ґрунтових могил і не можуть бути виділені в особливий специфічний тип.

На відміну від ґрунтових могил, гробниці, споруджені в насипу, в більшості своїй виявились непограбованими і зберегли непотривоженою поховальну обстановку та інвентар. Всі вони належать до V—IV ст. до н. е. Можливо, саме прагненням зберегти могилу від руйнування та пограбування і пояснюється будова гробниць у насипах більш стародавніх курганів, які належали, можливо, тій самій знатній сім'ї або роду.

Випадки, коли для скіфських поховань використовувалися б кургани бронзового віку, дуже рідкі. Єдиним прикладом цього може бути курган № 425 біля с. Кулешівка²², де парне скіфське поховання виявилось впускним у курган часів катакомбної культури.

Особливої будови підлоги в ґрунтових гробницях не помічено зовсім. Звичайно підлогою тут було материкове дно ями. Тільки в тих

¹⁹ Смела, II, стор. 162—163.

²⁰ ДП, II, стор. 6—7.

²¹ Там же, стор. 7.

²² ЖРБ, стор. 143.

випадках, коли гробниця була споруджена в насипу кургана, дослідники згадують про влаштування особливої глинобитної підлоги.

Так, у верхньому склепі кургана № 4 біля с. Вовківці²³ (розкопки Лінниченко) підлога виявилася вкритою річковим утрамбованим мулом, а в кургані № 1 біля того ж села дно гробниці було обмазано глиною. Це також підкреслює, що звичайною для склепів Посулля була земляна, а не дерев'яна підлога.

Серед інших сторін поховального обряду слід відзначити звичай посипати земляне дно могили вапном, червоною фарбою або попелом. Так, на Сулі в більшості курганів біля х. Попівки, VI ст. до н. е., дно виявилось посипаним вапном²⁴, а в курганах № 5 і 15, крім того, ще червоною фарбою. В кургані біля х. Шумейки дно було посипано вапном і червоною фарбою. В кургані № 2 біля с. Оксютинці вапно було виявлено на дні і в канавках по боках могили. В кургані № 1 біля с. Вовківці дно було посипано вапном. В кургані № 45 біля с. Ярмолинці на дні була червона фарба і попіл, а в курганах № 46 і 48 цієї ж групи — вапно²⁵. Посипання дна вапном, як постійну ознаку посульських могил, відзначає С. О. Мазаракі в описі своїх розкопок 1886 р.

Ці ж риси поховального обряду простежувалися і в багатьох курганах північодонецької групи. Так, в кургані № 5 біля с. Черемушни в заповненні ями виявились попіл і червона фарба, в кургані № 4 біля с. Острроверхівки на дні могили виявлено підсіпку з тонкого деревного вугілля, а в кургані № 5 цієї ж групи — підсіпку з попелу і крейди.

Безперечно, цей звичай бере свій початок в обрядовій традиції епохи бронзи. Вугілля, попіл, червона фарба, вапно і крейда є символами вогню і його животворних сил. В кургані Б біля с. Басівки на дні могили виявилось вогнище²⁶, яке відіграло таку ж роль, як і інші символи вогню.

Треба згадати, що слідів забарвленості на кістяках у курганах розглядуваної нами групи не відзначається зовсім.

Поховальна тризна та обряд

Велике значення у поховальному обряді мала тризна, сліди якої спостерігалися при розкопках багатьох курганів посульсько-донецької групи. В ряді курганів біля х. Попівки над могилою, безпосередньо на дерев'яному накаті, іноді трохи вище, на спеціально влаштованій для цього над перекриттям могили глинобитній площадці близько 20 см товщиною, збереглися рештки тризни у вигляді великого вогнища, в якому трапляються залишки спалених кісток тварин.

В кургані № 3 біля х. Попівки така глинобитна площадка товщиною 18 см була на 50 см вище накату. Шар вогнища на ній мав товщину 40 см. В кургані № 4 вугілля і обвуглені кістки займали ділянку близько 2 м².

В кургані № 1 біля с. Вовківці над дерев'яним перекриттям склепа був метровий шар річкового мулу, вище якого були сліди великого вогнища у вигляді шару вугілля²⁷.

В інших випадках сліди жертвовного вогнища і рештки тризни зустрічаються просто на дерев'яному перекритті могили без глиняного або земляного прошарку. В кургані № 1 біля с. Герасимівка «по краю могильної ями збереглися рештки дерев'яної покрівлі, яка провалилася

²³ В. А. Ильинская, Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы, КСИИМК вып. 54, 1954, стор. 24 і далі; ЗООИД, т. XXII, стор. 13.

²⁴ Смела, II, стор. 168 і далі.

²⁵ Там же, стор. 170 і далі.

²⁶ ОАК за 1901 г., стор. 108.

²⁷ Смела, II, стор. 176.

на дно гробниці, і сліди поховальної тризни: глиняні черепки, вугілля, кістки»²⁸.

В курганах № 14 і 15 урочища Стайчин Верх²⁹ на материк, по краях ями, де збереглися рештки дерев'яного перекриття, було знайдено кусочки вугілля, кістки тварин, уламки глиняних посудин. Такі ж знахідки виявилися в землі, яка заповнила яму, разом з прогнилим і проваленим накатником.

Подібні рештки тризни було знайдено по краях дерев'яного настилу і в заповненні ями в кургані № 1 урочища Солodka³⁰, курганах № 468 і 470 с. Оксютинці³¹ та ін.

Крім знахідок над перекриттям, рештки поховальної тризни в багатьох випадках було виявлено і в насипах курганів. В насипу кургана № 1 біля с. Оксютинці³² на глибині 2,8 м виявився шар вугілля і вапна. В насипу Старшої Могили і кургана біля х. Щумейки зустрічалися черепки битого посуду, бичачі і баранячі кістки.

Цілком аналогічна картина спостерігалася в ряді курганів Північного Дінця біля Гостроверхівки (курган № 2), Люботина (№ 1, 6, 7), Великої Гомольші (№ 1, 2). В усіх цих випадках в центральній частині насипу, трохи вище могили, були виявлені вогнища у вигляді прошарків попелу, вугілля з включенням дрібних уламків кераміки, кусочків обпаленої глини та кісток тварин. Б. А. Шрамко вважає, що насип цих курганів споруджувався у два прийоми. Спочатку над могилою робили невеликий насип висотою 20—40 см, на поверхні якого провадилася поховальна тризна³³. Цей висновок цілком погоджується з нашим уявленням про спорудження скіфських курганів та обряд тризни на Посуллі.

Як зазначає І. В. Яценко, цей же звичай побудови щільно утрамбованих глиняних площадок над похованням постійно спостерігається в курганах степової Дніпропетровської групи³⁴.

Обряд поховання в курганах з різними типами могильних споруд в основному однаковий. Небіжчиків клали у витягнутому положенні найчастіше головою на південь. З 71 відомого нам випадку з зазначенням орієнтування на Сулі в 63 поховані були покладені головою на південь (з них п'ять з відхиленням на південний захід). У чотирьох випадках, за правилом антитези, поховані були покладені головою на північ³⁵. Широтне орієнтування зустрічається всього в чотирьох випадках, тричі — на схід і один раз — на захід³⁶.

Могильні ями в більшості своїй орієнтовані також по лінії північ—південь, іноді з невеликим відхиленням на схід або захід.

Таке ж орієнтування переважане і для скіфських курганів на Пслі і Північному Дінці: в курганах біля сіл Броварки, Дудчанців, Черемушни, Гостроверхівки та біля м. Люботина.

Поховання в скорченому положенні дуже рідкі і зовсім не характерні для курганів розглядуваної нами групи.

²⁸ МРЗ, стор. 111.

²⁹ Там же, стор. 107—108.

³⁰ МРЗ, стор. 109.

³¹ ЖРБ, стор. 149, 150.

³² Смела, II, стор. 162.

³³ Б. А. Шрамко, Археологічні дослідження курганів раннього залізного віку в околицях м. Люботина, Труды Исторического факультета ХДУ, т. I, Харків, 1957, стор. 201.

³⁴ І. В. Яценко, Скифия VII—V вв. до н. э. Труды ГИМ, М., 1959, в. 36, стор. 47.

³⁵ Кургани № 1 біля с. Вовківці, В. А. Ильинская, вказ. праця, КСИИМК, в. 54; № 485 біля с. Плавиниші, № 425 біля с. Кулешівка, ЖРБ, стор. 143, 156; курган біля с. Хитці, КСИА, в. 3, стор. 67.

³⁶ Кургани № 1, 3, 6 біля с. Поставмуки, ЗРАО, т. VIII, в. 1, стор. 178—187; курган № 8 урочища Стайчин Верх, МРЗ, стор. 105.

Лише дуже небагато курганів Посулля збереглося в такій мірі, що ми можемо з достатньою певністю судити про внутрішньомогильну обстановку, стать і кількість похованих осіб. Більшість поховань виявилась повністю або частково зруйнованими і уявлення про характер поховань можна скласти лише по рештках знайдених у могилі речей.

Так, якщо в могилі були тільки предмети озброєння і кінського убору, то найбільш ймовірно, що тут було поховано чоловіка-воїна. Мішаний склад інвентаря, в якому поряд із зброєю і частинами кінського убору зустрічаються бронзові дзеркала, прикраси жіночого убору і речі туалету, вказує на наявність парного чоловічого і жіночого поховання. Наявність у могилі тільки предметів жіночого інвентаря може бути вказівкою на одиночне основне поховання жінки.

Такий поділ, звичайно, умовний і не є точним, однак він у якійсь мірі дає змогу орієнтуватися у складі похованих.

Під цим кутом зору нами було розглянуто понад сотню курганів з інвентарем, який повністю або частково зберігся. Результати виявилися дуже цікавими. Встановлюється, що в кількісному відношенні рішуче переважають поховання чоловіків-воїнів (85 поховань). У 18 випадках з цього числа разом з померлим була похована насильно умертвлена жінка — дружина або наложниця. В усіх випадках, коли обряд поховання вдавалось встановити, чоловічий кістяк лежав на схід, а жіночий — на захід, зліва від чоловічого (рис. 5).

Кількість жіночих поховань, які є основними, порівняно невелика. При підрахунку до них вдалося віднести не більше 24, причому багато з них збереглися так погано, що важко з певністю сказати, маємо ми справу з жіночими чи сильно зруйнованими парними похованнями. Поховання дітей у курганах зовсім відсутні.

З числа чоловічих могил найкраще збереглися поховання племінних вождів VI ст. до н. е. в курганах Старша Могила та біля х. Шумейки, поховання представників родоплемінної знаті V—IV ст. до н. е. в курганах № 1, 2 біля с. Возківці, кургані № 2 біля с. Оксютинці, парні поховання у верхньому склепі кургана № 3 урочища Стайчин Верх та кургані біля с. Оксютинці, розкопаному в 1905 р.

Ці поховання дають змогу скласти деяке уявлення про внутрішньомогильну обстановку і розміщення інвентаря.

Похований лежав у центральній частині склепу, якщо поховання було парним, зліва від чоловічого кістяка було супроводжуюче поховання жінки. Слід зазначити, що звичай цей не був загальним і об'язковим і чимало найбагатших поховань знаті виявилися одиночними.

Небіжчика клали у повному військовому спорядженні. Біля правого боку був меч і бойова сокира, біля лівого — сагайдак із стрілами. Праворуч, вздовж східної стінки могили було покладено списи і дротики, залізні наконечники яких звичайно знаходять у південно-східному кутку.

Біля однієї із стінок могили складалася захисна зброя — ланцир, зроблений з бронзи, заліза, рідше — з кістяних пластин. Особливо цікава знахідка решток щита, обшитого кістяними плоскими пластинами³⁷.

У найбільш багатих могилах трапляються шоломи і поножі грецької роботи.

Разом з захисною зброєю клали зброю, яка належала покійнику, але не входила до його поховального убору: сагайдаки з стрілами, луки, мечі, сокири, великі залізні мисливські ножі тощо.

Прикраси особистого убору в чоловічих похованнях VI ст. до н. е. нам не відомі. Найімовірніше, що вони були вкрадені грабійниками.

³⁷ Смела, II, стор. 168, х. Попівка, курган № 3.

У багатих чоловічих могилах V—IV ст. трапляються золоті гривни і золоті бляшки, які нашивалися на парадний одяг.

Праворуч від похованого, біля східної стіни, найчастіше в південно-східному кутку, були покладені кінські уздечки, кількість яких у похованнях знаті досягає 20 екземплярів, а в могилах рядового населення — від 2 до 6 штук. Разом з кінською уздечкою нерідко зустрічаються бронзові прорізні брязкаючі наверхники.

Супровідні кінські поховання в курганах лівобережного Лісостепу дуже рідкі. Єдиний виняток становить поховання з конем у кургані біля с. Крячківка, Пирятинського району, на Удаї, яке стало відомим нещодавно і яке належить до V ст. до н. е.³⁸

Супровідні поховання рабів-слуг не зустрічаються зовсім, у тому числі і в найбільш багатих похованнях місцевої знаті.

Поховальну обстановку доповнюють поставлені в головах або біля однієї з стінок посудини з напутньою їжею, кістки тварини, що збереглися від покладеного в могилу м'яса, при яких звичайно знаходять невеликий залізний ніжик. У багатих курганах V—IV ст. до н. е. іноді трапляються бронзові скіфські казани, глиняні і металеві посудини грецької роботи та грецької амфори для вина.

Серед жіночих поховань за своїм багатством і збереженістю виділяється могила двох знатних жінок у кургані № 4 біля с. Вовківці та багате поховання в кургані біля с. Будки. Хороші набори жіночого інвентаря VI ст. до н. е. дають кургани № 1 і 2 біля с. Герасимівка. Для жіночих поховань звичайні бронзові дзеркала, кам'яні блюда для розтирання рум'ян і білил. Етнографічну особливість місцевого жіночого костюма становлять бронзові литі масивні ножні браслети, які часто зустрічаються в комплексі з ручними, і великі масивні бронзові цвяхоподібні шпильки. Для VI ст. до н. е. характерні намиста з різного роду пастових бус, у тому числі з дрібного пастового бісеру. В могилах V—IV ст. до н. е. їх заміняють золоті прикраси грецької роботи: намиста, сережки, типові прикраси головних уборів.

Цікаво відзначити, що у всіх згаданих вище жіночих могилах виявились предмети кінської узди — вудила, псалії, бронзові бляхи та прикраси кінського убору.

Оцінюючи кількісне співвідношення чоловічих і жіночих поховань у курганах Посулля, А. І. Мелюкова висловила припущення, що деякі могильники Сули, зокрема курганне поле біля с. Оксютинці, є винятково некрополями дружинників, розташованими окремо від могил рядового населення³⁹. Однак таке тлумачення не має достатніх підстав. В Оксютинецькому і Вовківцевському могильниках є ряд видатних за розміром і багатством курганів, але в цілому кількісне співвідношення чоловічих і жіночих могил нічим не відрізняється від інших курганних груп Посулля та від більшості інших могильників VI—IV ст. до н. е. на території Кубані, степової Скіфії, правобережного Лісостепу.

На відміну від курганів епохи бронзи, у скіфські часи ми не виявили жодного могильника, де в природному кількісному співвідношенні зустрічалися б поховання чоловіків, жінок і дітей. У скіфські часи кургани споруджувались, як правило, для однієї особи (незалежно від статі і віку) і в дальшому не використовувалися як загальні кладовища. Лише зрідка в скіфських курганах трапляються поховання, які не поступаються рангом і багатством перед основними.

Це явище становить безперечний інтерес для соціальної характеристики скіфського суспільства. Цілком очевидно, що в курганах ховали не всіх членів роду, а лише окремих його представників: головним

³⁸ А. А. Сидоренко, Скифский курган возле с. Крячковка, КСИА, в. 13.

³⁹ А. И. Мелюкова, Войско и военное искусство скифов, КСИИМК, в. XXIV, 1950, стор. 30 і далі.

чином дорослих воїнів-чоловіків і деяких старших жінок. У цьому виявився становий характер патріархально-родової організації у скіфів, який втратив свою демократичність.

Деяке збільшення кількості повторних поховань із збільшенням кількості жіночих і дитячих спостерігається в пізньоскіфський час з IV ст. до н. е., коли родові зв'язки поступаються місцем зростаючому значенню окремих сімей.

Поховання з трупоспаленнями дуже рідкі і не відіграють істотної ролі в поховальному обряді розглядуваної нами групи. В кількісному відношенні вони становлять не більше 2% розкопаних тут курганів. До того ж, відомості про деякі поховання з спаленнями дуже неясні і наряд чи можуть вважатися імовірними.

Так, за даними звіту, в кургані № 2 біля с. Оксютинці⁴⁰ від кістяка збереглася «обвуглена щелепа і повністю зотлілі кістки рук і ніг», проте при цьому ні склеп, ні інвентар, ні навіть речі, які перебували на похованні,— такі, як золота гривна, залізний панцир,— не мали слідів впливу вогню.

Зовсім неправдоподібне повідомлення В. Г. Ляскаронського про те, що в одному з поховань на Лисій Горі біля Лубен (курган № 4) спалення праху відбулося в одному кургані, а потім він був перенесений в інший, при цьому «обвуглені» кістки кістяка зберегли правильне анатомічне положення⁴¹.

Більш очевидні сліди трупоспалення були відкриті в курганах № 44, 52 біля с. Ярмолинці і № 57 біля с. Чеберяки⁴². Судячи з опису, спалення тіла провадилось осторонь — з перенесенням у могилу обвуглених останків і покладенням речей.

В кургані № 47 біля с. Ярмолинці було виявлено спалення в могилі. Тут у північно-західній частині було велике вогнище з обвугленими людськими кістками та скіфська посудина з дірочками на шийці.

В кургані № 14 біля с. Оксютинці⁴³ речі скіфського типу були знайдені у вогнищі дуже перегорілими.

Цікаві два випадки спалення дерев'яного склепу, в якому перебував похований і супроводжуючі його речі. Одне таке поховання виявлено в насипу кургана біля с. Будки⁴⁴: влаштований на поверхні ґрунту склеп був спалений, причому сліди вогню торкнулися як кістяка, так і багатьох предметів.

У Київському історичному музеї є макет поховання в кургані біля с. Броварки, розкопаному В. В. Хвойком. Макет, у правдоподібності якого не може бути сумніву, відтворює могилу з спаленим склепом і з прокаленою основою насипу.

В кургані № 480 біля с. Басівка весь насип окладався з яскраво-червоного, сильно прокаленого суглинку з шаром попелу і вугілля в основі⁴⁵. Слідів поховання не було виявлено зовсім; мабуть, воно було повністю знищене вогнем.

Як відомо, значні елементи трупоспалення у різних варіантах займають дуже визначне місце в поховальному обряді племен правобережного Лісостепу⁴⁶. Всі описані вище випадки знаходять собі повні аналогії в курганах Правобережжя. Характерне для пам'яток цієї території спалення дерев'яного склепу, спалення осторонь, пропалення усієї товщі курганного насипу та ін.

⁴⁰ Смела, II, стор. 162.

⁴¹ В. Г. Ляскаронский, Археологические раскопки близ г. Лубен, «Киевская старина», т. XXXIX, 1892, стор. 274.

⁴² Смела, II, стор. 176.

⁴³ Т. В. Кибальчич, Древности, стор. 6.

⁴⁴ ДП, II, стор. 7—8.

⁴⁵ ЖРБ, стор. 153.

⁴⁶ П. Д. Либеров, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, КСИИМК, в. XXXIX, 1950, стор. 75 і далі.

Здається цілком очевидним, що окремі випадки спалення в курганах Лівобережжя слід розглядати як результат культурного впливу правобережних племен Києво-Черкаської локальної групи.

Підсумовуючи все вищесказане, можна відзначити такі основні риси, характерні для поховань Посульсько-Донецької групи:

1. Велика сталість і одноманітність поховальної споруди і обряду протягом VI—IV ст. до н. е.

2. Спорудження курганного насипу для одного центрального поховання з поодинокими випадками повторних багатих поховань аналогічної будови в пізніший час.

3. Становий характер курганних поховань з переважанням поховань воїнів-чоловіків і порівняно невеликою кількістю основних жіночих поховань.

4. Поховання у великих ґрунтових ямах, перекритих зверху дерев'яним накатом. Влаштування в них стовпових гробниць у вигляді зрубів або склепів з стоячою вертикально дерев'яною облицьовкою. Влаштування аналогічних гробниць в насипу курганів.

5. Панування витягнутого трупопокладення.

6. Стале меридіональне орієнтування ям і південне орієнтування небіжчиків.

7. Нехарактерність обряду трупоспалення.

8. Велике поширення звичаю посилення дна могили вапном, червоною фарбою, попелом і іншими речовинами — символами вогню.

9. Чітко виражений обряд поховальної тризни з спалюванням багаття над перекриттям могили на початку споруджування курганного насипу.

10. Супроводження поховань повним набором типового для скіфських поховань інвентаря.

11. Підкреслене значення кінного вершництва. Заміна кінських жертвоприношень покладенням у могили великої кількості кінських уздечок.

12. Супроводження чоловічих поховань насильно умертвленою жінкою, відсутність супровідних поховань рабів-слуг.

* *
*

Переходячи до порівняльної характеристики курганів Посульсько-Донецької групи, необхідно, насамперед, відзначити нерозривний зв'язок їх з усім колом поховань скіфського типу.

Цю обставину, незважаючи на цілковиту її очевидність, нам хочеться особливо підкреслити, оскільки останнім часом в археологічних працях намітилось певне прагнення різко розмежовувати різні племена скіфської культури за поховальним обрядом і особливо різко відділяти поховання степових скіфів від племен лісостепової смуги. Ця думка найбільш точно сформульована в праці Б. М. Гракова та А. І. Мелюкової⁴⁷.

Насправді ж етнографічні особливості у різних племен скіфської культури виявляються не стільки в основних рисах поховального обряду і могильної будови, скільки в більш або менш ясно виражених другорядних ознаках, які до того ж не є строго замкненими і нерідко проникають з однієї локальної групи в іншу. Несталість особливостей поховального ритуалу у окремих племен становить одну з найбільших труднощів при його вивченні. Спроба М. І. Артамонова прийняти за

⁴⁷ Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время, ВССА, 1954, стор. 78.

основу регіонального поділу, як головну етнічну ознаку, поховальний обряд не дала позитивних наслідків⁴⁸.

Набагато яскравішими є риси схожості, які об'єднують поховальні пам'ятки різних племен Причорноморської Скіфії в єдину групу поховань скіфського типу. Такими ознаками є: 1. Курганний обряд поховання. Насип кургана споруджувався для однієї особи і в дальшому не служив колективною усипальнею всіх членів роду. 2. Курганний обряд застосовувався при похованні окремих груп населення, переважно воїнів-чоловіків та старших жінок. 3. Спорудження великих гробниць у вигляді різного роду дерев'яних склепів, впущених у могильну яму або ж у насип кургана. 4. Панування витягнутого трупопокладення. 5. Звичай супроводжувати померлих певним набором речей, що йому належали. Однотиповість складу поховальних інвентарів для кожного періоду розвитку скіфської культури. 6. Звичай насильного умертвіння жінок при похованні чоловіків. 7. Жертвоприношення верхових коней або заміна їх символічним покладенням у могилу кінської узди.

Всі ці ознаки є однаково характерними для пам'яток Кубані, степової смуги, правобережної і лівобережної частин лісостепового Подніпров'я, пам'яток верхнього Дону. Вони відбивають єдність анімістичних уявлень, однотиповість обряду і звичаїв, пов'язаних з заупокійним культом.

Прийнято вважати, що основною ознакою поховань лісостепової смуги, на відміну від степових скіфських, є спорудження дерев'яних склепів, впущених у могильну яму або збудованих на материку. Однак це не зовсім так. Відомо, що поява поховальних камер у вигляді катакомб у степових скіфів, яка поглибила етнографічні відміни в похованнях степових і лісостепових племен, належить до порівняно пізнішого часу — не раніше другої половини V ст. до н. е. Що ж до більш ранньої пори, то, незважаючи на скудність наших джерел, є ряд даних, які дозволяють думати, що в цей час у степових скіфів був дуже поширений звичай поховання в простих ґрунтових ямах з дерев'яними склепами або накатом.

За даними Геродота, відомості якого належать до кінця VI—початку V ст. до н. е., степові скіфи ховали своїх померлих у великих ямах, в яких влаштовували своєрідне шатро з встромлених з чотирьох боків списів, з'єднаних поперечними перекладами і закритими зверху кошмином.

В ранньоскіфських курганах Кубані, які ми ні в якій мірі не вважаємо за можливе виділити з числа скіфських пам'яток, гробниці споруджувалися у великих дерев'яних склепах, влаштованих у ямах або на материку. В келермеських курганах поховання були у великих квадратних ямах з бічними уступами, перекритих зверху дерев'яним, очевидно, шатровим накатом, що спирався на стовпи⁴⁹. В курганах біля Ульського аулу⁵⁰ дерев'яні стовпові гробниці були влаштовані на стародавній поверхні і засипані зверху насипом курганів. В кургані біля станиці Костромської⁵¹ шатрова дерев'яна гробниця була споруджена над глибокою східчастою ямою з катакомбним підбоям з південної сторони.

Як показали в своїх працях М. І. Артамонов⁵² та І. В. Яценко⁵³, ямна будова скіфських могил зберігається і в пізніший час.

Наведемо для прикладу поховальну будову в степовому кургані бі-

⁴⁸ М. І. Артамонов, *Этнография Скифии*, стор. 129 і далі.

⁴⁹ ОАК за 1904 р., стор. 86 і далі.

⁵⁰ ОАК за 1898 г., стор. 30; ОАК за 1909—1910 гг., стор. 147.

⁵¹ ОАК за 1897 г., стор. 11.

⁵² М. І. Артамонов, *Этнография Скифии*, стор. 139 і далі.

⁵³ І. В. Яценко, *Скифия VII—V вв. до н. э.*, стор. 67, 74.

ля с. Щеглове, колишнього Бахмутського повіту, Катеринославської губернії⁵⁴. Поховання знаходилося у великій чотирикутній ямі, перекритій зверху накатом з товстих дубових колод і колотих плах, прикритих комишем. Колоди добре і рівномірно обвуглені. Дно посипане вапном і вкрите комишем. Поховання парне, пограбоване і зруйноване. Збереглися окремі уламки речей скіфського типу. Ця степова скіфська могила в однаковій мірі близька традиційному описові Геродота і скіфським могилам лісостепової смуги, зокрема курганам Посульсько-Донецької групи.

В курганах Іv та gI біля с. Солончаки (кол. Аджігол) на Бузькому лимані поблизу Ольвії поховання представників місцевої знаті, які належать до V ст. до н. е., виявили у великих ґрунтових ямах з дерев'яним накатом⁵⁵.

Всі ці дані свідчать про те, що в VI — на початку V ст. до н. е. у власне скіфських степових племен поховання родоплемінної знаті відбувалося в ґрунтових могилах з дерев'яною будовою того чи іншого роду або ж у дерев'яних склепах, споруджених на поверхні землі в основі курганного насипу, і що гробниці такої будови не становлять виключної специфіки курганів скіфського часу лісостепової смуги.

У ранньоскіфський час був відомим також звичай ховати померлих у могильних ямах, вміщених у насипи курганів епохи бронзи. Такими є відомі поховання в курганах біля сіл Сірогози⁵⁶, Костянтинівка⁵⁷, Мала Цимбалка⁵⁸ та ін. На відміну від основних поховань у ямах впускні могили належали не знаті, а рядовим скіфським воїнам.

Причини істотних змін у традиціях поховального обряду у степових скіфів в V—IV ст. до н. е. недосить ясні. У всякому разі можна помітити, що елементи катакомбного обряду існували і в ранній період (курган біля с. Сірогози, Костромський курган). Важливо відзначити, що перехід від поховань у ямах до влаштування могил у вигляді катакомб не обмежився рамками кочової Скіфії. Приблизно у цей же час у близьких скіфам сарматських племен Поволжя відбуваються аналогічні зміни у влаштуванні могильних споруд. Замість характерних для ранньо-сарматського часу (блюменфельдський ступінь, VI—V ст. до н. е.) глибоких ґрунтових ям з плоскими дерев'яними перекриттями, які містили в собі поховання знаті, і простих могил, впускених у насипи більш давніх курганів, рядового населення, починають поширюватися катакомби, підбійні могили, могили з уступами та інші типи гробничої будови, властиві прохорівській культурі та наступним ступеням розвитку сарматської культури⁵⁹. На думку К. Ф. Смирнова, ці зміни поховальної традиції, відбивають значні зрушення, які відбулися в соціально-політичній і племінній структурі савроматських племен. Очевидно, аналогічні явища сталися і в скіфському середовищі.

Щодо лісостепової смуги правобережної частини Середнього Подніпров'я, то поява тут курганного обряду поховань з накатом або дерев'яними склепами в ямах не може розглядатися як природний розвиток місцевих поховальних традицій, а є прямим і безпосереднім наслід-

⁵⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском и Изюмском уезде, Екатеринославской губ., Труды XIII АС, т. I, стор. 334.

⁵⁵ М. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Praehistorische Zeitschrift, V, 1913, стор. 5, 11.

⁵⁶ ИАК, в. 19, стор. 85.

⁵⁷ П. Д. Либеров, Курганы у с. Константиновка, КСИИМК, в. XXXII, 1951, стор. 171.

⁵⁸ А. А. Иессен, К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР, СА, XVIII, 1953, стор. 84.

⁵⁹ Б. Н. Граков, Пережитки матриархата у сарматов, ВДИ, 1947, № 3, стор. 100 і далі; К. Ф. Смирнов, Проблема происхождения ранних сарматов, СА, 1951, № 3, стор. 3 і далі; його ж, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии, ВССА, стор. 195.

ком проникнення сюди впливу скіфської степової культури, скіфських релігійних уявлень і звичаїв.

Ступінь поширення цього обряду перебуває в прямій залежності від сили і глибини проникнення сюди скіфського степового впливу. Найбільш скіфізованою є південна частина середньодніпровського правобережного Лісостепу, де риси скіфського обряду позначаються з найбільшою виразністю. В міру віддалення від контактної з степом зони на північ і на захід риси цього обряду стають все більш своєрідними і відмінними від скіфського, кількість курганів помітно зменшується і, наприклад, у Молдавії або на території Західного Поділля, де скіфський вплив виявився більш короткочасним і поверховим, обряд поховання не дістав яскраво виявленого скіфського забарвлення, зберіг багато місцевих самотніх рис, успадкованих від попереднього періоду.

Безпосередня залежність поховального обряду населення правобережного Лісостепу від степового скіфського з особливою виразністю може бути простежена на прикладі пам'яток південної Києво-Черкаської групи.

Як відомо, в передскіфський час на цій території у племен чорноліської культури ланівним видом поховань були трупоспалення в безкурганних могильниках⁶⁰.

Протягом другої половини VII — на початку VI ст. до н. е.—періоду, що був переломним моментом в історії цих племен, відбувається швидке поглинення місцевої чорноліської культури новою для цієї території скіфською культурою. В цей же період спостерігається спочатку поступова, а потім все більш різка і істотна зміна поховального обряду.

До цієї пори відноситься поява курганних поховань. В курганах біля с. Оситняжка були відкриті колективні поховання з трупоспаленнями на горизонті або в мілких ґрунтових ямах. Спалені людські кістки зсипалися в посудини чорнолісько-жаботинського типу або складалися купками біля них. Ця рання група поховань поєднує в собі появу нового типу надмогильної пам'ятки з старим ритуалом трупоспалення.

Поряд з трупоспаленнями поширюються трупопокладення в ямах під насипом кургана. Кургани концентруються великими могильниками (наприклад, на р. Тенетінка). Однак і в цей час (друга половина VII ст. до н. е.) обряд поховання не набув ще багатьох типових для скіфської культури ознак. Поховання робилися в насипу, на рівні материка або в дуже неглибоких могильних ямах, які лише зрідка мають сліди дерев'яної обкладки стін або перекриття. Як пережитки традиції епохи бронзи зустрічаються поховання в скорченому положенні. Соціальні відміни дуже незначні. Жіночі і чоловічі поховання майже не відрізняються інвентарем. Предмети скіфського типу дуже рідкі і нечисленні. Зрідка трапляються залізні ножі та ранні скіфські наконечники стріл. Поховання супроводжуються великою кількістю посуду чорнолісько-жаботинського типу і рідкими бронзовими прикрасами доскіфських типів. При пануванні трупопокладень продовжують зустрічатися спалення, головним чином у вигляді спалень у насипу кургана; при цьому обгорав товстий шар навколишньої землі⁶¹.

І лише на початку VI ст. до н. е., разом з установленням панування всього основного комплексу скіфської матеріальної культури, на Правобережжі остаточно встановлюється обряд поховання за скіфським зразком — у великих, глибоких могильних ямах з впущеними

⁶⁰ А. И. Тереножкин, Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье, ВССА, стор. 94 і далі.

⁶¹ Е. Ф. Покровська, Кургани передскіфського часу в басейні Тясміна, Археологія, т. VIII, 1952, стор. 128; і т. ж., К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Поднепровья, Автореферат кандидатской диссертации, К., 1953.

в них дерев'яними склепами. Прикладом цього може бути курган № 2 у с. Жаботин, який належить до початку VI ст. до н. е., і дещо пізніші кургани так званої старшої Журівської групи.

Найбільш характерними для Тясмина і Поросся є дерев'яні склепи, які являють собою у найрозвиненішому вигляді досить складні споруди з дев'ятьма (а іноді і більше) стовпами, що підтримують плоске, двохсхиле або шатрове перекриття. В ряді випадків стовпи були відсунуті від стін і мали вигляд колон, які підтримують покрівлю. Стіни облицьовувалися деревом у вигляді зрубу або частоколу, укріпленого нижнім кінцем у канавки, викопані по боках ями. На дні могили часто робилася дерев'яна або глинобитна підлога, на стінах в окремих випадках простежувалися сліди штукатурки. Часто до могили йшов коридор-дромос, обставлений і перекритий деревом. Навряд чи можна мати сумнів у тому, що ці склепи відтворювали місцевий тип жилих споруд.

Характерно, що на Правобережжі поховальний обряд так і не набув сталих, єдиних, канонізованих форм. Влаштування і ритуал поховань протягом всього часу залишаються тут дуже різноманітними. Відсутнє єдине орієнтування, до кінця скіфського періоду зустрічаються поховання в скорченому положенні. Традиційність обряду поховальної трізни простежити не вдається. Відсутній характерний для Лівобережжя звичай посипання дна могили вапном, червоною фарбою, попелом і влаштування особливого вогнища над перекриттям могили. Зате тут з великою сталістю зберігається звичай трюпоспалення, який іде від доскіфського часу⁶². Особливо характерний звичай запалювання дерев'яного склепу, що містив у собі прах і інвентар похованих. Коли полум'я розгоралося, вогнище гасили, закидаючи землею насипу, основа якого при цьому прожарювалась⁶³.

Отже, на прикладі пам'яток Правобережжя вдається простежити, як скіфський поховальний обряд проникає в місцеве іноплемяне та інокультурне середовище і поступово засвоюється ним.

Сприймавши основну ідею скіфського ритуалу, місцеві племена не досягли однаковості форм поховань і обряду і внесли в нього ряд місцевих елементів, пов'язаних з місцевими звичаями і доскіфськими традиціями.

Аналогічний процес можна простежити на прикладі курганів басейну р. Ворскли. Як показала Г. Т. Ковпаненко, відрив такої групи населення від ядра правобережних племен і переселення на Ворсклу відбулося десь коло середини VII ст. до н. е., на рубежі чорноліського і жаботинського етапів⁶⁴. Ранні поховання Ворскли, представлені багатьма курганами Мачухинського могильника, мають багато спільного з одночасними їм некрополями на р. Тенетінка. Тут також поряд з витягнутими похованнями продовжують побутувати скорчені. Поховальний інвентар дуже бідний, складається переважно з посуду близьких до правобережних форм: черпаків, мисок, кубків. Зрідка трапляються залізні ножі і окремі прикраси.

В дальшому, в VI—IV ст. до н. е., тут складається своєрідний тип поховань, в якому скіфські риси поєднуються з місцевими особливостями в будові поховальної споруди. Найбільш цікаві щодо цього кургани біля Більського городища, розкопані В. О. Городцовим⁶⁵.

⁶² П. Д. Либеров, К вопросу о связи культуры полей погребений с культурой скифского времени на Киевщине, стор. 75.

⁶³ О. І. Тереножкіє, Курган біля с. Глеваха, Археологія, т. IX, 1954, стор. 80 і далі.

⁶⁴ Г. Т. Ковпаненко, Памятники скифского времени в бассейне р. Ворсклы, Археологія, т. XIII.

⁶⁵ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г., Труды XIV АС, т. III, М., 1911, стор. 140.

Дерев'яні склепи тут рідкі. Відмітну особливість становлять ложа для похованих на дні могили. Для такого ложа в центральній частині ями виділялася чотирикутна площадка, обведена канавкою. На цій площадці натягувався берестяний луб, кінці якого закріплювалися в канавках брусами або дошками. В інших випадках в центрі могили влаштовувався спеціальний поміст з дошок, покладених на поперечні лежні, вкопані в дно могили. Такий настил злегка піднімався над дном могили.

Зверху могила перекривалася брусом накотом в один або два ряди. Над перекриттям в окремих випадках простежуються сліди поминального вогнища з пшеничної соломи. В кількох могилах дно мало підсилку з попелу або вапна. Очевидно, ця сторона поховального ритуалу була запозичена від сусідніх посульсько-донецьких племен.

Отже, у кожній з основних локальних груп скіфської культури середньодніпровського Лісостепу наявний ряд певних сталих своєрідних рис в обряді поховання.

Але справа не тільки в цих окремих локальних особливостях. Більш істотною і принципово важливою є корінна відміна в появі і шляхах розвитку скіфського поховального обряду в пам'ятках різних груп.

На відміну від Правобережжя кургани з скіфськими похованнями з'являються на Сулі, Пслі, Північному Дінці раптово, десь близько середини VI ст. до н. е. Описаний вище поховальний обряд з'явився тут разом з усім іншим комплексом явищ скіфської матеріальної культури. Враження таке, що новий народ приніс з собою готові, раніше вироблені форми поховального ритуалу і без будь-яких змін дотримувався їх до кінця скіфського періоду.

Цілком очевидно, що процес формування поховальних традицій проходив десь за межами цієї території, і основні ознаки ритуалу вже склалися раніше, ніж вони з'явилися на Сулі і Дінці.

Питання про генетичні корені скіфського поховального обряду недостатньо розроблене в нашій літературі. Однак у світлі розглянутого нами матеріалу здається істотним, хоча б у самому попередньому плані, поставити питання про можливі початки цього обряду. Шукання ці, як ми гадаємо, повинні йти не шляхом з'ясування причин тих або інших локальних відмінностей, а в напрямі виявлення найбільш спільних основ, які становлять головні, найхарактерніші і об'єднуючі сторони скіфського поховального обряду.

В епоху пізньої бронзи і безпосередньо передскіфський час курганний обряд поховання в ґрунтових ямах під насипом кургана практично не існував у жодного з народів, які жили в Північному Причорномор'ї. Переважна маса доскіфських курганів була створена племенами ямної культури в ранню пору міднобронзового віку. Катакомбні племена, як відомо, не були будівниками курганів. Більша частина їх могил виявилася впускними в кургани ямної пори. Кургани з основними катакомбними похованнями зустрічаються дуже рідко. Насипи їх зовсім невеликі.

Населення зрубної культури степів Північного Причорномор'я також не створювало власних курганів, а ховало своїх померлих у ямах, впущених у насип ямно-катакомбних курганів, або в простих ґрунтових могилах. Кургани з основними похованнями пізньої бронзи в степовій смузі ще більш рідкі, ніж катакомбні.

В епоху пізньої бронзи курганний обряд поховання був дуже поширеним у племен, що займали східну частину території зрубної культури в Середньому і Нижньому Поволжжі, а також на Північному Дінці.

В результаті нових широких розкопок на будівництві Куйбишевської і Волзької ГЕС ім. Леніна з'ясувалося, що переважна маса курганів тут споруджена саме в зрубний час. Як і в ямний час, курган спочатку насипався над однією (рідше двома або трьома) основною мо-

тилою, а в дальшому використовувався як загальне кладовище для всіх померлих без різниці статі і віку. Такі кургани містять у собі багато десятків поховань, серед яких велика кількість жіночих і дитячих.

Однак уже в зрубний час намітилася певна тенденція до виділення окремих курганів як індивідуальних, а не загальних гробниць. Прикладом цього може бути курган біля с. Комарівки в Поволжі⁶⁶, а також багато курганів Північного Дінця: № 5 і 7 біля с. Комишевахи, № 2, 3 біля х. Закотного та ін.⁶⁷ Ці кургани зрубно́ї культури мали тільки по одному центральному похованню, яке до того ж відзначалося складністю будови і багатством поховальної обстановки, через що дуже нагадували скіфські.

Основні поховання в зрубних курганах робилися, як правило, у великих і глибоких могильних ямах, перекритих зверху дерев'яним настилом в один або два ряди колод або колотих плах. Кінці настилу заходили за краї могильної ями. Нерідко перекриття спиралося на поперечні балки або підтримувалося стовпами, вкопаними в могили. Прикладом такої будови можуть бути центральні могили в курганах № 2 і 5 біля с. Ягідного⁶⁸, № 11, 22, 24 біля с. Қайбели⁶⁹, в курганах біля с. Піксясі⁷⁰, в курганах, розкопаних на будівництві Волзької ГЕС ім. Леніна⁷¹.

Крім дерев'яних перекриттів, в основних могилах зустрічаються гробниці у вигляді зрубу в кілька вінець колод або колотих плах. Такі зруби добре представлені на Північному Дінці, відомі вони і в Поволжі. Звичайно зруби влаштовувалися в ґрунтових ямах, рідше на горизонті, в основі курганного насипу. Поверхня колод, з яких робився зруб, нерідко буває обвугленою.

На думку більшості дослідників, гробниці з дерев'яними перекриттями відтворюють звичайні жилі споруди з плоскими, двосхилими або конічними дахами.

В кургані № 10 біля с. Хряцівки⁷² на рівні похованого чорнозему були відкриті рештки брусованої споруди, яка мала, як вдалося встановити по розміщенню опорних стовпів, двосхилу покрівлю. Двосхиле перекриття над основною могилою було відкрито в кургані № 1 біля с. Бикова⁷³. Аналогічна будова перекриття спостерігалася в кургані біля с. Усатів.

Серед скіфських гробниць також, як відомо, зустрічаються склепи, які відтворюють житла з двосхилим дахом. Серед них найцікавіша курганна споруда в кургані № 401 біля с. Журівка. Інший приклад склепу з двосхилою покрівлею, який добре зберігся, відкрито в кургані IV ст. до н. е. біля с. Велика Гамольща на Північному Дінці.

⁶⁶ А. Е. Алихова, Курганы эпохи бронзы у с. Комаровки, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 91 і далі.

⁶⁷ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 г., Труды XIII АС, т. I, стор. 356, 362; його ж, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 245.

⁶⁸ Н. Я. Мерперт, Материалы по археологии Среднего Заволжья, МИА, № 42, 1954, стор. 45 і далі, 53 і далі.

⁶⁹ Н. Я. Мерперт, Из древнейшей истории Среднего Поволжья, МИА, № 61, 1958, стор. 89 і далі.

⁷⁰ П. Д. Степанов, Курганы эпохи бронзы у с. Пиксяси, Мордовской АССР, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 74 і далі.

⁷¹ И. В. Сеницын, Работы Заволжского отряда Волгоградской археологической экспедиции, КСИИМК, в. 63, 1956, стор. 76 і далі; К. Ф. Смирнов, Работы первого Нижневолжского отряда Волгоградской экспедиции, КСИИМК, в. 55, 1954, стор. 64; И. В. Сеницын, Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, Ученые записки Саратовского государственного университета, XVII, Саратов, 1947, стор. 89.

⁷² Н. Я. Мерперт, Из древнейшей истории Среднего Поволжья, стор. 139.

⁷³ К. Ф. Смирнов, О погребениях с конем и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье, СА, XXVII, 1957, стор. 209 і далі.

У зрубних курганах є ряд гробниць, які мали вигляд дерев'яного шатра або куреня з гострокінцевим або плоским верхом, влаштованих на давній денній поверхні в насипу кургана. В курганах № 5 і 7 біля с. Комишеваха на Північному Дінці над основним похованням у зрубі було влаштовано курінь на дубових стовпах з похилими стінами. Як зазначає В. О. Городцов, такої ж будови курені над похованнями спостерігалися В. І. Сизовим у Скорняківських курганах Воронезької групи⁷⁴.

В кургані № 11 біля с. Кайбели на Середній Волзі в центрі виявились рештки споруди, реконструйованої автором як пірамідалне шат-

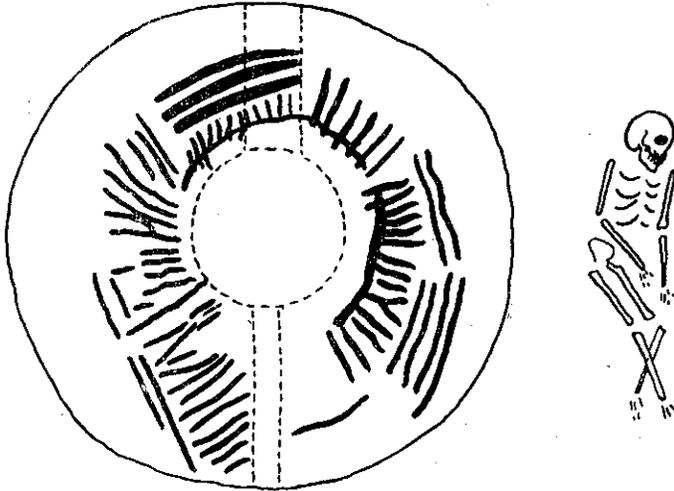

Рис. 6. План дерев'яної шатрової гробниці біля с. Гладківщина (за М. О. Бранденбургом).

ро з прямокутною основою і плоским верхом⁷⁵. В кургані № 5 біля с. Комарівка в насипу було відкрито шатро з колод, нижні кінці якого спиралися на підніжжя кургана, а верхні йшли до вершини. Споруда реконструюється у формі зрізаного конуса з плоскою вершиною⁷⁶.

Описуючи цей курган, А. Є. Аліхова як аналогію з цілковитою підставою наводить ранньоскіфські поховання з курганів № 3, 15, 375 біля с. Костянтинівка, № 8 біля с. Деренговець на Тясмині⁷⁷. До такого ж типу поховальних споруд належить також дерев'яне шатро в насипу над могилою в кургані біля станиці Костромської і поховальна споруда в кургані біля с. Гладківщина колишнього Золотоніського повіту в придніпровській частині Лівобережжя (рис. 6)⁷⁸.

Характерною рисою зрубних поховань є ритуал вогненного очищення, відомий у різних формах—обралювання поверхні землі до спорудження могили і насипання кургана, влаштування великих вогнищ поруч з могилою на рівні похованого ґрунту і, нарешті, влаштування таких вогнищ над могилою, іноді безпосередньо над її перекриттям.

Скупчення попелу в насипах відзначалося в курганах біля сіл Ягідне і Хрящівка на середній Волзі⁷⁹. В кургані № 3 біля х. Закотного і кургані № 1 поблизу с. Кам'янки на Аннівському полі прошарок попе-

⁷⁴ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 г., стор. 362—363.

⁷⁵ Н. Я. Мерперт, Из древнейшей истории Среднего Поволжья, стор. 90—91.

⁷⁶ А. Е. Аліхова, Курган эпохи бронзы у с. Комаровка, КСИИМК, в. 59, 1955, стор. 91.

⁷⁷ Смела, I, стор. 16, 32, 34; ИАК, в. 4, стор. 30.

⁷⁸ ЖРБ, стор. 146.

⁷⁹ Н. Я. Мерперт, Материалы по археологии Среднего Заволжья, стор. 39.

лу вкривав курган посередині висоти. Для вогнища було вирівняно спеціальну площадку. Вогнище було запалено над могилою під час спорудження поховального насипу⁸⁰. Таке ж вогнище виявилось в курганах № 5 і 7 біля с. Комишеваха⁸¹.

Іншим проявом вогненного ритуалу в зрубних похованнях є звичай посилення дна могили крейдою, вапном, вугіллям або запалювання вогнища в самій могилі.

В кургані № 2 біля с. Ягідного в центральному похованні № 5 на кістяку були сліди червоної фарби, а під кістяком і над ним виявилась підсипка з попелу⁸². В кургані № 1 біля с. Бикова, де людське поховання супроводжувалося жертвоприношенням верхового коня, на дні могили було багато попелу. В другій могилі цього ж кургана біля східної стінки виявився вугільний прошарок⁸³.

В курганах біля с. Іловатка на Волзі в могилах зустрічався попіл, кусочки крейди. В кургані № 3 (поховання № 2) на дні могили виявилось невелике вогнище⁸⁴. Ці ж явища спостерігалися в ряді курганів Нижнього Поволжя, описаних І. В. Синициним. В кургані № 5 біля с. Усатова, в якому було знайдено кінський псалій, на дні могили виявилась крейда, а в центральній частині біля стовпа — смужка червоної фарби⁸⁵. В курганах № 5 і 7 біля с. Комишеваха кістяки лежали на підсипці з вапна.

Усі ці дані свідчать про те, що в кінці бронзового віку у племен, що займали східну частину території зрубної культури в Поволжі і на Північному Дінці, виробляється ряд характерних рис поховального ритуалу, який став пізніше характерним для поховань скіфського типу. Цими ознаками є: 1. Влаштування центральних поховань у великих ґрунтових ямах з дерев'яним перекриттям, плоским або двосхилим, часто з стовповими конструкціями. 2. Будова гробниці у вигляді зрубів. 3. Шатрові гробниці на поверхні ґрунту в основі насипу кургана. 4. Виділення окремих курганів над одиночними основними похованнями представників родоплемінної знаті. 5. Поява звичаю жертвоприношень великої рогатої худоби і, що ще важливіше, жертвоприношень верхових коней, а також предметів кінської узда, що заміняли їх.

Обряд вогненного ритуалу з запаленням вогнища над могилою і елементами символізації вогню в похованнях знаходить близьку паралель у скіфських курганах Посульсько-Донецької групи.

Дуже близькі до скіфської поховальної будови неодноразово згадувані вище кургани № 5 і 7 біля с. Комишеваха на Північному Дінці, досліджені В. О. Городцовим (рис. 7). Поховання ці, очевидно, слід відносити до пізньозрубної пори початку I тис. до н. е. по знахідці в кургані № 7 двох банкових горщиків, оздоблених по шийці валиком, розчленованим косою насічкою⁸⁶.

Особливе місце в розумінні розвитку поховального обряду від пізньої бронзи до початку заліза займає Широкий курган⁸⁷, час якого визначається в рамках IX — початку VIII ст. до н. е. Під насипом цього

⁸⁰ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, стор. 245.

⁸¹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губ. в 1903 г., стор. 356 і далі.

⁸² Н. Я. Мерперт, Материалы по археологии Среднего Заволжья, стор. 39.

⁸³ К. Ф. Смирнов, О погребениях с конем и трупосожжениях эпохи бронзы в Нижнем Поволжье, стор. 209 і далі.

⁸⁴ К. Ф. Смирнов, Работы первого Нижневолжского отряда Волгоградской экспедиции, стор. 65.

⁸⁵ И. В. Синицын, Археологические раскопки на территории Нижнего Поволжья, стор. 89 і далі.

⁸⁶ В. А. Городцов, Труды XIII АС, т. I, стор. 355 і далі.

⁸⁷ В. В. Латышев, Раскопки Н. И. Веселовского в 1916—17 гг., Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 г., СГАИМК, т. I, 1927, стор. 202.

кургана на рівні стародавнього горизонту було викладено кільце з каміння. Поховання пізньої бронзи було основним. Могила прямокутної форми, орієтована за сторонами світу (довжина 3,2, ширина 3, глибина близько 1,8 м). Зверху яма була перекрита брусом накратом. По боках могили викопано канавки, які, мабуть, служили для закріплення

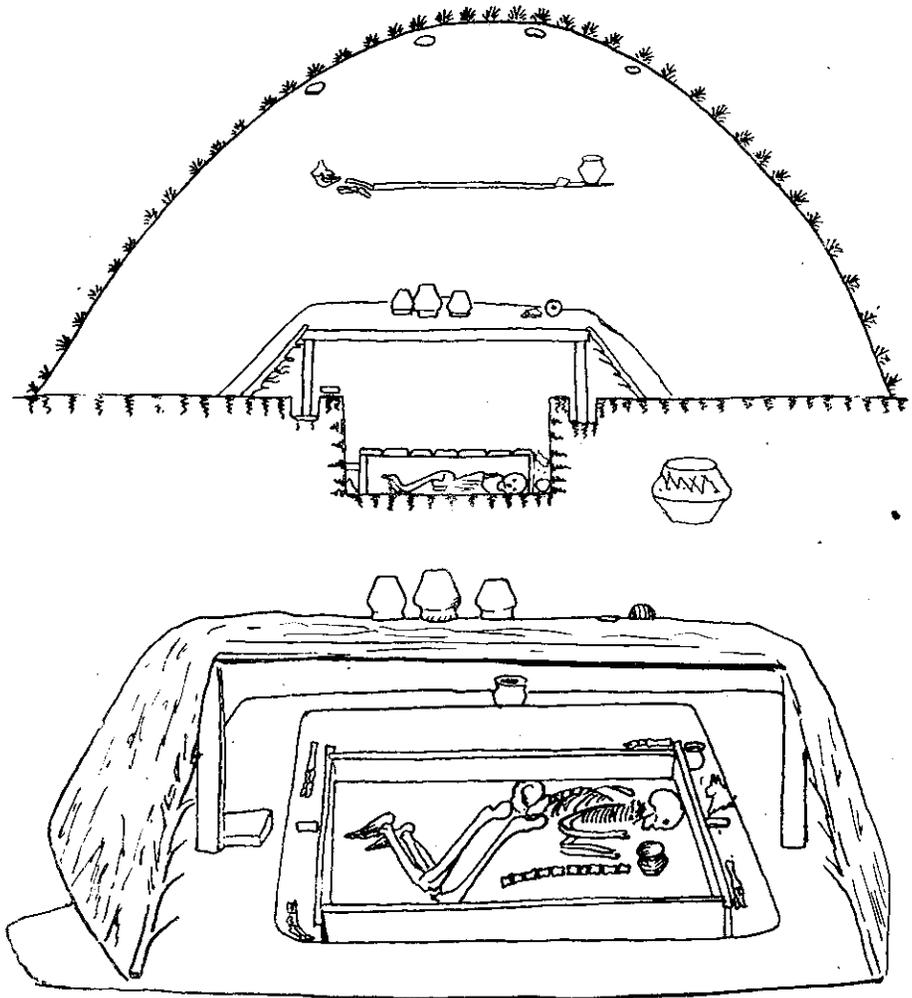

Рис. 7. Поховальна споруда в кургані № 7 біля с. Комишеваха (за В. О. Городцовим).

нижнього кінця дерев'яної обкладки. З внутрішнього боку канавки були круглі стовпові ями. В центральній частині виявилися рештки вирізаного з материка піднятого ложа для похованих.

В південній частині кургана, всередині того ж кам'яного кільця, була друга могила квадратної форми (4,25×4,25 м), глибиною 0,7 м із стінками, на яких збереглася вертикальна обкладка з обгорілих дерев'яних колод.

Цей курган, який належить до передскіфської пори, має вже в наявності всі основні ознаки скіфської поховальної будови і становить ніби проміжну ланку між дерев'яними гробницями зрубної культури і скіфськими склепами у великих і глибоких могильних ямах.

Наведемо ще одну цікаву паралель між поховальним обрядом Посьсько-Донецьких курганів і савроматськими похованнями Поволжя. Загальновідомо, що на ранній блюменфельдській стадії VI—V ст.

до н. е. савроматська культура була ближче до скіфської, ніж у пізніший час. Аналогії ці простежуються і в будові могильних споруд. Ранньосавроматські поховання, як і ранньоскіфські, в більшості своїй виявляються впускними в кургани епохи бронзи. Над могилами знаті споруджувалися особливі кургани. Великі могильні ями чотирикутної або овальної форми перекривали зверху дерев'яним накатом. Спостерігається підсіпання дна крейдою або попелом.

Поширення обряду вогненного очищення і поховальної тризни. Для вогнищ біля могили влаштовувалися спеціальні глиняні площадки. Трапляються також вогнища і спалення тризни в насипу і спалення великих вогнищ над перекриттям могил. Панують витягнуті труположення в супроводі предметів озброєння, кінського убору, напутньої їжі⁸⁸.

Характерно, що саме ці ознаки, які зближують савроматські поховання з скіфськими, виділяються К. Ф. Смирновим як ті риси, що дозволяють намітити генетичний зв'язок між зрубними і савроматськими племенами Поволжя. На думку К. Ф. Смирнова, в епоху зрубної культури в басейні нижньої Волги починають складатися риси поховального обряду, які стають згодом характерними для савроматів. Ось деякі з них: 1) прямокутна форма могили і влаштування в ній дерев'яних споруд — підстилок і надмогильних конструкцій з дерева; 2) посипання крейдою дна могили, зрідка покладення в могилу кусків крейди і реалгару; 3) поховання коней і частин кінської збруї; 4) відповідність форм вогненного ритуалу: підсіпання дна могили попелом і вуглинками, розведення поховальних вогнищ поблизу могили і спорудження великих вогнищ на перекритті могил; 5) схожість дерев'яних огорож-зрубів, споруджених у курганах над деякими могилами зрубної культури⁸⁹.

У рівній мірі ці риси схожості, як ми бачили, відносяться також і до скіфських курганів і зокрема до поховального обряду пам'яток розглянутої нами групи.

Отже, перед нами наявні, з одного боку, очевидна схожість савроматського і ранньоскіфського поховальних обрядів, з другого — загальна близькість того і другого до зрубної культури Поволжя і Північного Дінця.

Відзначаючи наявність цієї спільності, ми далекі від думки, що поховальний обряд у курганах Посульсько-Донецької групи є наслідком прямолінійного і безпосереднього впливу поховального обряду племен східної частини території зрубної культури. Ця схожість і близькість може бути прийнятна лише в тій мірі, в якій поховальний обряд зрубних племен Поволжя і Північного Дінця може розглядатися як одна з істотних основ складання скіфського поховального обряду як такого, що дістав потім поширення як у степовій, так і в лісостеповій частинах Скіфії.

Що ж до Сули, Псла, Північного Дінця, то тут курганні могильники з'явилися в зв'язку з проникненням сюди нової великої і сильної групи племен, які були носіями скіфської матеріальної культури і скіфського поховального ритуалу в його добре складеному і ясно вираженому варіанті. В скіфських похованнях даної групи, краще ніж у багатьох інших, простежуються паралелі з ранньосавроматськими курганами Поволжя і традиції, що дозволяють думати про можливі генетичні зв'язки з поховальним ритуалом поволзько-донецьких племен зрубної культури.

⁸⁸ Б. Н. Граков, Пережитки матриархата у сарматов, стор. 100 і далі; К. Ф. Смирнов, Вопросы изучения сарматских племен и их культуры в советской археологии, ВССА, стор. 195; його ж, Проблемы происхождения ранних сарматов, СА, 1957, № 3, стор. 3 і далі.

⁸⁹ К. Ф. Смирнов, Проблемы происхождения ранних сарматов, стор. 3 і далі.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНЕ ОТОЧЕННЯ НЕОЛІТИЧНОЇ ЛЮДИНИ НА УКРАЇНІ

Природні умови — ландшафт і клімат — минулих епох відігравали дуже важливе значення в житті первісної людини. Розмір річкових потоків, режим річок, наприклад, безпосередньо впливали на топографію розташування стоянок. Процес дюноутворення і наростання відкладів заплави органічно зв'язаний з стратиграфією залягання культурного шару.

Природне оточення неолітичної людини України вивчено, проте, ще дуже слабо. Не викликає сумніву, однак, той факт, що в кінці плейстоцену і на початку голоцену клімат Східної Європи зазнав значного пом'якшення. За твердженням ряду дослідників, перехід від холодного клімату, властивого палеолітичній епосі, до сучасного відбувався із значним коливанням в бік періодичного підвищення чи зниження вологості і рівня річної температури. Вперше цей процес кліматичних коливань вивчений для районів Прибалтики. Як відомо, за періодизацією Блітта—Сернандера виділяється шість кліматичних періодів, з яких три — бореальний, атлантичний і початок суббореального — припадають на неолітичну епоху України.

Серед спеціалістів-природників, однак, досі не існує єдиної думки щодо характеру змін ландшафтно-кліматичних умов Східної Європи і зокрема України в голоцені. Л. А. Лепікаш, наприклад, на основі геологічних спостережень в районі Дніпробуду приймає схему Блітта—Сернандера і для долини Дніпра¹. Д. К. Зеров після опрацювання палеоботанічних зразків із боліт Волині виділяє чотири послідовні фази в розвитку ландшафту і клімату України². Інший дослідник, К. К. Марков, відзначаючи більш стабільний характер фізико-географічних умов і ландшафту лісостепової і степової зон Європейської частини СРСР в порівнянні з північно-західними територіями Східної Європи, виділяє тут всього дві фази в розвитку ландшафту³. Більшість авторів (Л. С. Берг, А. Д. Гожев)⁴ визнає лише одне значне коливання клімату Східної Європи в бік більшої сухості і потепління — так званий ксеротермічний період. А деякі дослідники взагалі негативно ставляться до питання про зміни клімату в голоцені на території Східної Європи. Ф. Н. Мільков, наприклад, відзначає, що, «в торфовищах України

¹ Л. А. Лепікаш, Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану, К., 1934, стор. 112—116.

² Д. К. Зеров, Болота УРСР, Рослинність і стратиграфія, К., 1938, стор. 119.

³ К. К. Марков, Взаимоотношение леса и степи в историческом освещении. Вопросы географии, зб. 23, 1950.

⁴ Л. С. Берг, Географические зоны Советского Союза, М., 1947, стор. 24; А. Д. Гожев, Типы песков в области среднего Дона и их хозяйственное использование, Труды по лесному и опытному делу, в. 3, Л., 1929.

сухий суббореальний період зовсім не знаходить відображення в пилкових діаграмах і, отже, в кліматичному відношенні він нічим особливим не виділяється»⁵. «З часу існування трипільських поселень,— писав в 1937 р. І. Г. Підоплічко,— до наших днів кліматичні умови повинні були залишатись більш-менш стабільними»⁶. За твердженням П. С. Макеева, кліматичні умови в Східній Європі з найдавніших часів лишаються відносно майже незмінними приблизно в тих же широтах, що й зараз⁷. На позиціях поступового розвитку ландшафту в голоцені без різких коливань клімату в бік сухості стоїть А. Т. Артюшенко, яка виділяє, слідом за Д. К. Зеровим, три етапи розвитку рослинного покриву Західноукраїнського Полісся⁸.

Отже, в питанні ландшафтно-кліматичних умов на Україні в епоху голоцену залишається багато неясного. Нижче ми робимо спробу постановки питання природно-географічного оточення неолітичної людини на основі археологічних джерел. Мова йтиме зокрема про ті висновки, що випливають з вивчення топографії розташування мезолітичних і неолітичних стоянок та умов залягання культурного шару в нашаруваннях борової тераси.

Потреби господарської діяльності і побуту первісної людини примушували її селитися біля самої води рік і озер, але на сухих, здебільшого піщаних місцях. Саме тут в м'якому ґрунті найкраще було споруджувати примітивні житла і господарські ями, близькість річкової води виключала потребу в колодязях і спеціальних криницях. В річках і озерах людина знаходила вдосталь риби і їстівних моллюсків, в заростях навколо водоймищ — водоплавної птиці. В долинах річок був також ліс, багатий на дичину, їстівні плоди і ягоди. Тут, на краю борової тераси і на підвищеннях в заплаві, можна було знайти ділянки, найпридатніші для примітивного землеробства. Луки і переліски були чудовими місцями для випасання худоби. Отже, в долині річки безпосередньо біля води, але на місцях, що не заливалися в повінь, були оптимальні умови для мешкання неолітичної людини. Тому-то всі поселення цього часу звичайно тиснуться до лінії найвищого (на той час) рівня води в водоймищах.

Отже, періодичний рівень води в річках України визначав собою топографію розкиданих по їх берегах постійних мезолітичних і неолітичних стоянок. Вивчення ж рівня розташування цих стоянок, таким чином, може свідчити про режим річок в епоху мезоліту і неоліту.

Деяке виключення з цього правила становлять лише поселення кінця неоліту — початку епохи бронзи, розміщені на високих неприступних місцях — скелях, відрогах плато (Середній Стіг, Стрільча Скеля, Михайлівка). Але цей факт пов'язаний уже скоріше не з особливостями природного оточення, а з явищами соціального порядку — саме з потребою захисту місць мешкання від ворожого нападу.

Мезолітичні стоянки України розташовані відносно сучасної заплави звичайно досить високо. На Дніпрі вони, наприклад, локалізуються на схилах корінного берега—13—15 м над меженим рівнем ріки (Осокорівка) або на поверхні піщаної тераси високого рівня—20—25 м над заплавою (стоянка коло водогійної станції під Києвом). Стоянки цього часу на Десні (Смячка 14), Північному Дінці (Роголик, Мінівський Яр—рис. 1) також розташовані топографічно досить високо. Дуже

⁵ Ф. Н. Мильков, Лесостепь Русской равнины, М., 1950, стор. 121.

⁶ І. Г. Підоплічко, Основні риси розвитку ландшафту сучасного Трипільського плато, Наукові записки ІМЖ АН УРСР, кн. 2, К., 1937.

⁷ П. С. Макеев, О климатах прошлого земли, зб. И. Г. Пидопличко и П. С. Макеев о климатах и ландшафтах прошлого, К., 1952, стор. 62.

⁸ А. Т. Артюшенко, История растительности Западноукраинского Полесья в поздне- и послеледниковое время на основе споропыльцевых исследований озерных и болотных отложений. Автореферат кандидатской диссертации, К., 1957.

можливо, що людина мезоліту, як і в палеолітичний час, ще не могла селитися на пісках борової тераси низького рівня, які в той час не виходили із води зовсім, або ж подовгу стояли покриті весняною водою.

Поселення неоліту розміщені завжди значно нижче. В Надпоріжжі вони розташовані переважно на низьких піщаних островах. Так, поселення на о. Сурському лежить всього на 5—6 м вище літнього рівня Дніпра⁹, а поселення на о. Шулаєвому — на 6 м¹⁰. Неолітичні громади Київщини і Черкащини селилися на краю піщаної тераси — 5—6 м над межею рівнем Дніпра (Микільська Слобідка¹¹, Віта Литовська) чи

Рис. 1. Стоянка Минівський Яр на Північному Дінці (X).

окремих буграх, оточених луками з заболоченими старицями, — 2—3 м над заплавою (Бузьки, Мутихи¹²). Така ж топографія поселень властива для неоліту Дінця (Бондариха — 7 м над рівнем річки)¹³, Сейму (Скунсово), Сожа і інших річок України і Південної Білорусії¹⁴. Про значну різницю в рівнях розташування стоянок мезоліту і неоліту верхньої Волги говорить Ф. І. Іванов¹⁵.

Отже, на відміну від мезолітичних стоянок, поселення неоліту локалізуються на висоті 5—7 м над теперішнім межею рівнем рік України, тобто лише трохи вище середнього рівня сучасних розливів рік. Все це свідчить про те, що в неолітичний час межею рівень Дніпра, Дінця і інших рік України, а також висота розливів у повінь мало чим відрізнялись від сучасних. Новим в наш час у порівнянні з неолітичною епохою є, очевидно, лише те, що в окремі роки рівень повені стоїть

⁹ В. М. Даниленко, До питання про ранній неоліт Південної Наддніпрянщини, Археологія, III, 1950, стор. 121.

¹⁰ О. В. Бодяньський, Неолітична стоянка на острові Шулаєвому, АП, т. II, 1949, стор. 253.

¹¹ В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р., АП, т. VI, 1956, стор. 172.

¹² Дослідження автора в 1957 р.

¹³ Д. Я. Телегін, Неолітична стоянка в урочищі Бондариха, Археологія, IX, 1954, стор. 158.

¹⁴ К. М. Полікарповіч, Дагістарычныя стаянкі сярэдняга і ніжняга Сажа, Зап. аддз. гум. навук, т. I, кн. 5, Мінськ, 1928.

¹⁵ Ф. І. Іванов, Раннеолитическая стоянка близ г. Калинина, СА, № 2, 1960, стор. 220.

значно вище, ніж в неоліті, оскільки під час великих розливів деяка частина неолітичних стоянок тепер заливається. Пояснення цьому факту слід шукати в зміні режиму ріки, який після винищення лісів уже в історичний час став степовим з властивими йому високими повенями¹⁶. В неоліті наші ріки були, мабуть, значно повноводніші ціле літо, але не мали сучасних бурхливих повеней весною.

Відзначимо, що наведені висновки, які стосуються головним чином Дніпра і рік Лівобережжя, цілком збігаються із спостереженнями С. М. Бібікова про зміну режиму річки Дністра, де весняні розливи в трипільський час були також дуже незначні (близько 1 м). С. М. Бібіков появу повеней сучасного характеру на Дністрі пов'язує лише з післячерняхівським часом (середина I тис. до н. е.)¹⁷. ?

З топографією неолітичних стоянок тісно переплітаються стратиграфічні умови залягання культурного шару. В даний час на Україні зібраний вже досить великий матеріал, що характеризує стратиграфічну будову дюн окраїни борової тераси. Роботами на Дніпрі (Микільська Слобідка, Віта Литовська, Мутихи — рис. 2, Бузьки), на Дінці (Бондариха — рис. 3), Сеймі (Козловка, Скуносолово), в басейні Прип'яті на Волині (ур. Піщане), а також за межами України встановлено, що характер геолого-грунтових нашарувань білязаплавних дюн, які ще не зазнали розвіювання в історичний час, приблизно однаковий. Їх будова характеризується загалом такими даними: зверху простежується темний гумусований лісовий ґрунт (20—40 см), часто насичений вуглистами залишками, нижче йде сіро-буре чи жовто-буре підґрунтя (30—40 см), яке поступово світліє донизу. Підґрунтя залягає на білому, жовтуватому або світло-сірому материковому дюн, звичайно з численними прошарками орштейну. Про аналогічну будову піщаних терас надзаплавли свідчать роботи Антоневича в Литві і Північно-Західній Польщі¹⁸, Я. Брика на Західній Волині¹⁹, В. О. Городцова в долині Оки²⁰.

Культурний шар неолітичних стоянок залягає звичайно в підґрунті дюн або в нижчих горизонтах ґрунтового шару. Лише деякі ранньонеолітичні комплекси лежать прямо на білому материковому піску дюн (шар Е на Ігрени 8, Пришиб). Коли дюна не перекрита пізнішим еоловим піском, культурний шар знаходиться звичайно на глибині 30—40 см. Причому площа його залягання, як правило, завжди відповідає рельєфу сучасної денної поверхні. Більш пізні знахідки (епохи бронзи) пов'язуються уже повністю з ґрунтовим шаром.

Щодо структури нашарувань дюнних пісків Дніпра, то деякий виняток становлять лише розрізи окремих стоянок Надпоріжжя (Ігрень 5), де Л. А. Лепікаш вбачає два ґрунтові шари. Дослідник з'ясовує це явище, виходячи із схеми коливань клімату за Бліттом і Сернандером. Формування нижнього похованого гумусу на дюнах він, наприклад, пов'язує з часом вологого атлантичного клімату, а верхнього — з субатлантичним періодом. Шар світлого піску між горизонтами гумусу відповідає, на думку Лепікаша, суббореальному періоду, коли «значно знизився рівень річкових вод у Дніпрі і ґрунтових на піщовій терасі»²¹, що привело до розвіювання поверхні дюн. З таким поясненням цього факту зараз, після нагромадження великої кількості нових мате-

¹⁶ Про режим лісових і степових рік див., наприклад, В. Р. Вільямс, Ґрунтознавство, 1948.

¹⁷ С. Н. Биби́ков, О времени образования надпойменного уступа на Днестре, СА, 1958, № 3

¹⁸ В. Б. Анто́нович, Древнейшие остатки человека в Северо-Восточной Польше и в Литве, Труды 2-й конференции АИЧП, в. 5. М.—Л., 1934.

¹⁹ J. Wguk, Kultury epoki kamiennej na wydmach zachodniej części południowego Wołynia, Львів, 1928, стор. 6.

²⁰ В. А. Горо́дцов, Археология, I, М., 1923, стор. 331.

²¹ Л. А. Лепікаш, вказ. праця, стор. 115.

ріалів, про які йшла мова вище, погодитись не можна. Важко собі уявити, щоб коливання клімату на Україні могли відбитись в нашаруваннях лише кількох стоянок Надпоріжжя, в той час як на решті розрізів на території України вони зовсім не позначились. Відзначимо до того ж, що ряд профілів з Надпоріжжя (о. Дубовий, о. Виноградний)²², наведених Лепікашем, суперечать його ж висновкам про коливання клімату, оскільки мають лише один похований гумус.

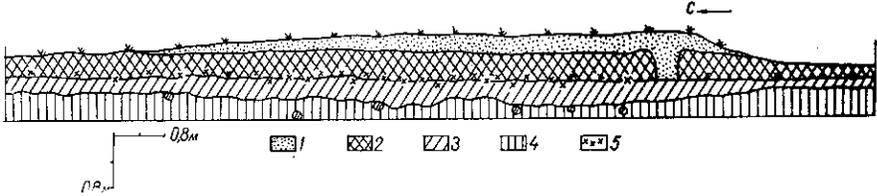

Рис. 2. Стратиграфічні умови залягання культурного шару на неолітичному поселенні Мутихи на Черкашині.

1 — еоловий пісок; 2 — чорний гумусований пісок; 3 — жовто-буре підгрунття; 4 — жовтий пісок (материк дюни); 5 — культурний шар.

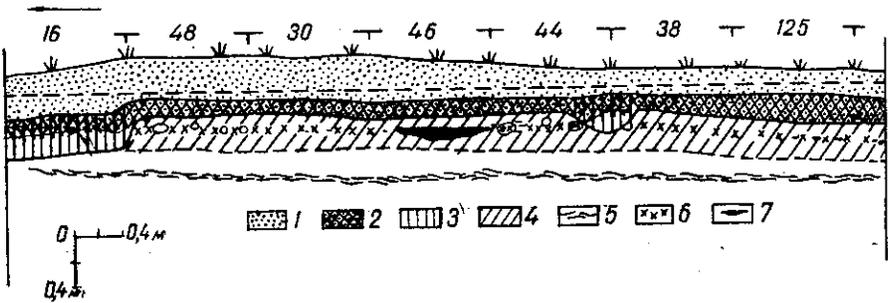

Рис. 3. Стратиграфічні нашарування на місці неолітичного поселення Бондариха на Північному Дніпці.

1 — пізній надувний пісок; 2 — гумусований ґрунт; 3 — руйнування в нашаруваннях; 4 — жовто-бурий пісок (підгрунття); 5 — білий пісок (материк) з орштейновими прошарками; 6 — культурний шар; 7 — ворнище.

На наш погляд, пояснення зазначеним особливостям в будові деяких дюн Надпоріжжя, зокрема Ігреньського півострова, слід шукати, насамперед, в надзвичайно бурхливій діяльності тут вод річки, яка в дуже вузькій долині Дніпровських порогів часто перекривала низькі ділянки борової тераси і піщаних островів. Відкладаючи нові маси алювіального піску, Дніпро тим самим міг тимчасово переривати ґрунтоутворні процеси на дюнах, що привело до утворення двох гумусованих шарів. Таку активну діяльність води в формуванні нашарувань Ігреньської 8 стоянки, наприклад, добре видно завдяки наявності великої кількості прошарків річкових і болотних черепашок, нанесених водою²³. Природні «банки» черепашок в пісках відомі і на ряді інших стоянок цього району. Таким чином, стратиграфічні колонки неолітичних стоянок Надпоріжжя, що мають два гумусовані шари, слід розглядати як чисто місцеве явище, ніяк не властиве розрізам решти стоянок цього часу на Україні. Виникнення тут такої стратиграфії слід пояснювати причинами не загального коливання клімату, а явищами вузьколокального характеру. Треба думати, що ще на початку голоцену, як тільки борова тераса звільнилася від періодичного zalivanja її поверхні в повінь, вона порівняно швидко вкрилася рослинністю, і тут розпочав-

²² Л. А. Лепікаш, вказ. праця, стор. 102, 103, 109.

²³ А. В. Добровольський, Восьма Ігреньська неолітична стоянка, АП т. II, 1949, стор. 245.

ся ґрунтоутворний процес, який здебільшого не переривався аж до недавнього історичного минулого. Ніяких ознак припинення ґрунтоутворення в неоліті, а також в епоху бронзи і в більш пізній час, аж до початку масового розвіювання дюн в недалекому минулому, ми не знаємо. Навпаки, є всі факти, які свідчать про стабільність ґрунтоутворних процесів на дюнах. Так, наприклад, при перевіюванні дюн в давнину, поперше, в їх нашаруваннях можна було б помітити один чи кілька шарів еолового піску, які на багат шарових стоянках відділяли неолітичний горизонт від знахідок більш пізніх епох; по-друге, глибина залягання неолітичного горизонту від поверхні ґрунту мала б значні коливання, подібно до того, як тепер після перевіювання дюн в наш час деякі стоянки перекриті шаром еолового піску в кілька метрів; і, по-третє, рельєф сучасної земної поверхні дюни не відповідав би площині донної поверхні неолітичної стоянки.

Отже, на основі наведених фактів слід негативно поставитись до питання про перевіювання дюн борової тераси в давнину, зокрема в так званий суббореальний період.

Заперечуючи факт бурхливого дюноутворення в післянеолітичний час, ми, однак, повинні все ж шукати відповіді на питання про причини, що привели до поховання неолітичних горизонтів на певну глибину (30—40 см). В цьому зв'язку, очевидно, слід допустити поступове «на-ростання» поверхні задернованих дюн в результаті акумуляції піщаного пилу, принесеного вітром з ділянок долини, які з тих чи інших причин періодично були доступними дефляції (наприклад, піски прируслових валів, кіс і т. п.). Лише в такому разі стане зрозумілим факт залягання культурного шару неолітичних стоянок в площині, яка загалом відповідає сучасній денній поверхні ґрунтового шару дюн.

Із сказаного можна зробити такий висновок. В мезолітичний час рівень води в річках України стояв значно вище сучасного, і окраїна борової тераси нижнього рівня ще не могла бути доступною для заселення. Цей час, очевидно, збігається з початком геологічної сучасності голоцену.

На початку неоліту (VI—V тис. до н. е.) встановився майже сучасний режим річок, почалося інтенсивне освоєння дюн окраїни борової тераси рослинністю і склалися умови для ґрунтоутворення. В цей час на цих місцях, досить зручних для мешкання, вперше поселилась людина, яка не покидає їх протягом всього неоліту. Ми не знаємо ніяких фактів, які свідчили б про перевіювання дюн в післянеолітичний час і в тому числі в так званий суббореальний період. Отже, кліматичні умови, рівень річкових вод, а також рослинний і тваринний світ, уже починаючи з неоліту, загалом мало відрізнялися від сучасних чи існуючих в недалекому історичному минулому, коли ліси ще не були знищені людиною.

А. Т. БРАЙЧЕВСЬКА

ДО ВИВЧЕННЯ ЮВЕЛІРНОГО РЕМЕСЛА У НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДЬНОГО ПОДНІПРОВ'Я В ПЕРШІ СТОЛІТТЯ НАШОЇ ЕРИ

Виробництво різного типу металевих прикрас було однією із найбільш розвинутих галузей ремесла у слов'янських племен Середнього Подніпров'я в I. тис. н. е. В літературі існує думка про появу у цієї групи племен спеціалістів-ремесників, що займалися художнім литтям із бронзи і срібла, починаючи з VI—VII ст. н. е.¹ Дійсно, V—VIII ст. н. е. є періодом великого розквіту і піднесення ювелірного ремесла у племен Середнього Подніпров'я, про що свідчать знайдені на цій території численні «антські» прикраси, які показують високу майстерність і оригінальний стиль древніх майстрів. Разом з тим археологічні матеріали вказують на початок піднесення місцевого ювелірного ремесла та зародження спеціалістів по виготовленню металевих прикрас в цій галузі ще в попередні часи, принаймні з рубежу н. е.

При вивченні певної галузі ремесла велике значення звичайно мають сліди ремісничого виробництва, зокрема залишки древніх майстерень. На жаль, у Середньому Подніпров'ї поки що не вдалося відкрити ранньослов'янські майстерні для виробництва металевих прикрас, які б добре збереглися. Проте в минулі роки були здобуті деякі матеріали, зв'язані з місцевим виробництвом металевих речей. Зокрема значний інтерес становлять знахідки в с. Гришинці, Канівського району, Черкаської області. Виявлені тут матеріали досі лишаються розрізненими. Тим часом в археологічній літературі цей пункт не раз згадувався як місце майстерні для виготовлення прикрас².

Тому вважаємо за доцільне подати нижче докладний опис знахідок із с. Гришинці.

Село Гришинці та його околиці дуже багаті пам'ятками давніх часів. Із цього місця походить велика кількість предметів різних епох, які були в колекціях В. В. Хвойки, М. Я. Тарновського і О. О. Бобринського. Значна колекція речей із с. Гришинці була виставлена на виставці XI археологічного з'їзду. Більшість предметів із Гришинців належить до числа випадкових придбань, частина з них здобута під час розкопок. В цьому пункті проводились розкопки курганів епохи бронзи і скіфських М. Я. Тарновським і Е. А. Зноско-Боровським. Судячи із згадок у каталозі XI з'їзду, в Гришинцях розкопувались і слов'янські кургани. Роз-

¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 85.

² Є. В. Махно, Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу, Археологія, IV, 1950, стор. 75; М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, VII, 1952, стор. 26; А. Т. Брайчевська, К вопросу о ремесле культуры полей погребений, КСИА, в. 2, 1953, стор. 21—22; В. П. Петров, Зарубинский могильник, МИА, № 70, стор. 55.

відкою Т. С. Пассек у 1945 р. в с. Грищинці та його околицях були виявлені два трипільські поселення, знахідки епохи бронзи, два скіфські селища та група курганів, ранньослов'янське поселення з ліпною керамікою, слов'янські городище та селище³.

На виставці XI археологічного з'їзду в Києві експонувалась велика кількість предметів із Грищинців⁴. В «Каталозі виставки XI археологічного з'їзду» згадуються численні предмети різного часу — кам'яного та бронзового віку, скіфського періоду, епохи «переселення народів», слов'янських часів. Перелічені в каталозі предмети частково являють собою випадкові знахідки, частково походять з курганів.

Звернімось до знахідок, згаданих у розділі «Древності часу переселення народів». В цьому розділі наведено більш як 50 знахідок⁵: бронзова масивна фібула римського провінціального типу з високою дугою і шипом зверху; 8 бронзових фібул «римського арбалетного» типу; фрагменти трьох бронзових «дугоподібних» фібул; 12 бронзових булавок з верхнім кінцем, загнутим у вушко; 2 плоскі бронзові браслети з кінцями, загнутими трубочкою; бронзовий браслет із змінними голівками на кінцях; куски бронзових браслетів, гладких і витих; 4 бронзові кільцевидні пряжки; бронзова ліровидна пряжка; бронзовий наконечник пояса; 2 бронзові бляшки — проріzana і у вигляді розетки, а також частина тонкої бляшки з відтиснутим крапковим орнаментом; срібна лунниця, на звороті якої є «скобочки» для вставки скла чи каменя; 3 бронзові прорізані бубонці; бронзовий циліндрик.

Особливий інтерес становлять для нас предмети, записані під № 92—102. Під номером 102 записані «куски бронзових тонких полос, гранованих паличок і уламків, що лишились від виробництва дрібних виробів». Ці знахідки свідчать про існування в районі с. Грищинців у давні часи виробництва бронзових речей. Можливо, якесь відношення до виробництва дрібних речей мають також знахідки, записані під номером 92—101. Це «бронзові тонкі плоскі шипчики з засувним колючком», «дві пари бронзових дротяних шипчиків», «два бронзові дротяні привісні шила» з вушком, «чотири тонкі бронзові стержні різної величини, із чотиригранного дроту; на обох кінцях потовщені гранчасті головки».

Наведені знахідки свідчать про існування в Грищинцях майстерні для виготовлення дрібних бронзових виробів, зокрема прикрас. Трудніше з певністю встановити час існування цієї майстерні. Хоч названі предмети і записані в розділі «Древності часу переселення народів», проте лишилось невідомим, в яких комплексах вони були знайдені. Тому цілком правомірно може виникнути сумнів щодо належності залишків виробництва саме до цього часу.

У зв'язку з цим звернемося ще раз до знахідок із Грищинців, безпосередньо не зв'язаних з виробництвом. Згадані вище, перелічені в каталозі речі «часу переселення народів» можуть бути доповнені ще деякими знахідками, про які ми дізнаємось з інших джерел. В праці С. В. Коршенка⁶ наведені давні записи в інвентарному каталозі Музею древностей Київського університету та в інвентарній книзі міського музею. З першого запису ми дізнаємось, що в 1902 р. в Музей древностей Київського університету надійшла колекція речей, зібраних на полях коло с. Грищинці. В числі різночасових знахідок були: «глиняний горщик двохвилої форми латенського типу, подібний до знайдених у За-

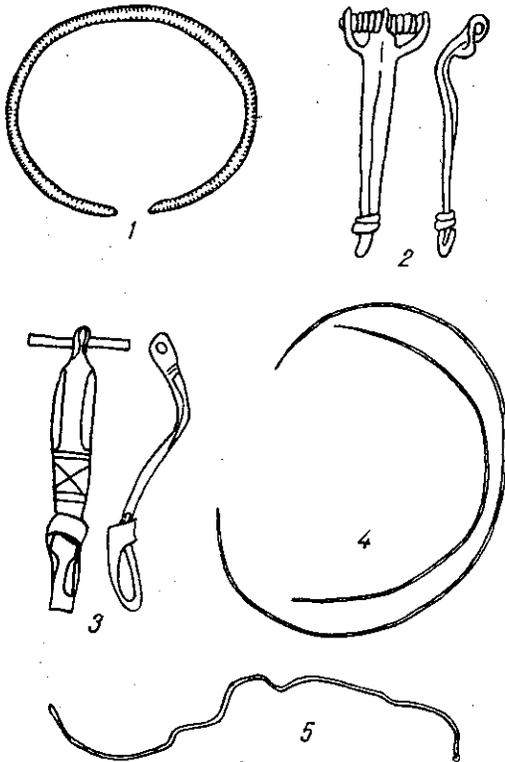
³ Т. Пассек, Пороська археологічна експедиція 1945 р., АП, I, 1949, стор. 211—220.

⁴ «Каталог виставки XI археологического съезда в Киеве», 1899, стор. 14—16, 48—49, 61—62, 79, 105—106.

⁵ Там же, стор. 79, № 54—102.

⁶ С. В. Коршенко, Материалы для составления карты распространения культуры полей погребений на территории УССР, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 80—82, № 112.

«рубинця», «частина бронзової ажурної великої фібули, прикрашеної червоною емаллю», «фрагмент бронзової фібули так званого готського типу з пунктирним орнаментом», а також стріли, намисто, браслети та інші прикраси. В другому запису знаходимо відомості про нерідкі знахідки в Гришинцях фібул латенського та арбалетного типів. До Великої Вітчизняної війни в Київському державному історичному музеї зберігалось 18 фібул із Гришинців — середньолатенська, пізньолатенська, 3 сильно профільовані, фібула з чотиригранною в розрізі спинкою і круглим навершником, решта — арбалетного типу, а також браслет з розімкненими кінцями у вигляді зміїних голівок⁷. Велику кількість різних предметів придбав у Гришинцях О. О. Бобринський. Все це випадкові знахідки різних часів, серед яких були: бугорчате кільце, кільцевидна пряжка без язичка, фібула без голки, дві «цвяхоподібні голки» та римські монети Антоніна і Фаустіни⁸.

1—3 — зразки бронзових виробів, знайдених в с. Гришинці; 4 — кільцевидні куски дроту із Зарубинецького могильника; 5 — кусок дроту із Корчуватівського могильника.

лети: один з незімкненими кінцями (рис. 1, 1)¹⁰, другий із зміїними голівками на кінцях.

Разом — принаймні чотири десятки прикрас. Така кількість прикрас є значною для поселень розглядуваного періоду. На відміну від могильників, на поселеннях зарубинецького та черняхівського типів звичайно знаходять поодинокі прикраси навіть при широких площах

⁷ В. П. Петров, Зарубинецький могильник, МИА, № 70, стор. 55, рис. 8; його ж, Культура полів поховань на Україні, Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 300—306, табл. VII—VIII; Е. В. Махно, Пам'ятники черняхівської культури на території УССР, МИА, № 82, стор. 56.

⁸ А. А. Бобринський, Отчет о раскопке в Киевской губернии в 1912 г., ИАК, в. 54, стор. 103—106, рис. 17, 19.

⁹ Із збірок В. П. Петрова (В. П. Петров, Культура полів поховань на Україні). Одна з фібул, знайдених в Гришинцях, виготовлена з заліза.

¹⁰ Зберігається в КДІМ.

розкопок. Наведемо кілька прикладів знахідок металевих прикрас на черняхівських поселеннях Середнього Подніпров'я. Так, на поселенні в с. Ягнятині знайдено бронзову та срібну фібули та уламок бронзової пряжки¹¹; на поселенні в с. Микільському — бронзову підвіску¹²; на поселенні в с. Леськи — залізну фібулу і підвіску, 2 бронзові фібули та уламок бронзового дзеркальця; на цьому ж селищі знайдено 3 бронзові стерженьки, можливо заготовки для виготовлення бронзових прикрас¹³.

Якщо ж врахувати, що прикраси із Гришинців являють собою випадкові знахідки, кількість їх стає ще більш показовою. Порівняно велика кількість прикрас, знайдених у Гришинцях, до того ж без проведення систематичних розкопок, є додатковою підставою для припущення про існування в цьому місці в період між рубежем нашої ери та серединою I тис. н. е. майстерні для виробництва в значному розмірі дрібних бронзових прикрас.

Розглянемо ще одну групу знахідок, які, можливо, також можуть бути пов'язані з місцевим виробництвом прикрас. До цих знахідок належать куски бронзового дроту (призначення яких остаточно не з'ясовано, виявлені в могильниках кінця I тис. н. е. та рубежа нашої ери. В Корчуватівському могильнику під Києвом в трьох похованнях були знайдені витки бронзового дроту. В похованні № 31 над мискою, всередині якої знаходилась маленька посудина, був виявлений уламок тонкого бронзового дроту довжиною 16 см (рис. 1, 5)¹⁴. В похованні № 60 на дні урни, серед перепалених кісток, знаходились разом з двома бронзовими фібулами куски бронзового потовщеного дроту, частково скрученого в моток¹⁵. В похованні № 65 в урні серед перепалених кісток трапився невеликий уламок бронзового дроту¹⁶. В першій короткій публікації могильника автор розглядав знайдені куски бронзового дроту як заготовки для виготовлення фібул¹⁷. В наступній повній публікації могильника автор говорить про можливість двоякого призначення кусків дроту: вони могли служити для виготовлення фібул, а також могли бути залишками бронзових спіральних браслетів, які потерпіли від вогню при трупоспаленні¹⁸.

В Зарубинецькому могильнику були знайдені чотири кільцевидні куски бронзового дроту¹⁹. В. П. Петров в публікації матеріалів Зарубинецького могильника обстоює думку, що ці знахідки — браслети, а не сировина чи півфабрикати, зв'язані з виробництвом, як можна було б гадати²⁰. Кусок бронзового дроту діаметром 1 мм і довжиною 15 см, був виявлений в трупоспаленні Суботівського могильника²¹.

Браслети зарубинецького часу відомі нам на Середньому Подніпров'ї поки що в дуже невеликій кількості. Дротяні браслети, крім Зару-

¹¹ Є. В. Махно, Ягнятинська археологічна експедиція, АП, т. III, 1952, стор. 164.

¹² А. Т. Брайчевская, Черняховские памятники Надпорожья, МИА, № 82, стор. 162.

¹³ А. Т. Брайчевская, М. Ю. Брайчевский, Раскопки в с. Леськах близ Черкасс, КСИА, в. 8, 1959, стор. 52, табл. II, 8, 14, 15, 18, 19.

¹⁴ И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, МИА, № 70, стор. 76, табл. VIII, 116.

¹⁵ Там же, стор. 79.

¹⁶ Там же.

¹⁷ И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, Археология, I, 1947, стор. 105.

¹⁸ И. М. Самойловский, Корчеватовский могильник, стор. 73.

¹⁹ В. В. Хвойко, Поля погребений в Среднем Приднепровье, ЗРАО, т. XII, в. 1—2, новая серия, СПб., 1901, стор. 183; В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, стор. 35, 49, рис. 4, 9—12.

²⁰ В. П. Петров, Зарубинецкий могильник, стор. 49.

²¹ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецкого типа в с. Субботове, КСИА, в. 9, 1960, стор. 37.

бинців, були знайдені в Вишеньках²² та в Суботові²³. Бронзові спірале-видні браслети виявлені в Чаплинському могильнику Верхнього Подніпров'я²⁴, кілька бронзових браслетів — на Чаплинському городищі²⁵. В зарубинецьких пам'ятках Верхнього Подніпров'я відомі також дротяні вискові прикраси²⁶. Два «браслети», що походять із Зарубинців (рис. 1, 4), не являють собою прямої аналогії названим прикрасам. Вони значно тонші діаметром, не мають певної чіткої форми і спірально враження незакінчених виробів. Характер бронзових кілець Зарубинецького могильника не можна вважати остаточно з'ясованим, і припущення, що це якісь незакінчені вироби, не може вважатись остаточно спростованим. Ще менше даних розглядати як попсований браслет кусок дроту з Корчуватівського могильника (рис. 1, 5). Куски бронзового дроту, знайдені в могильниках зарубинецького типу, як і знахідки в Грищинцях, треба мати на увазі при вивченні історії ювелірного ремесла Середнього Подніпров'я.

Які ж прикраси в першу чергу слід віднести до місцевих виробів, ґрунтуючись на наведених вище матеріалах та на аналізі речового інвентаря пам'яток розглядуваного періоду? Характер знахідок, які можна розглядати як заготовки або відходи виробництва та як знаряддя (куски бронзового дроту, «стерженьки», «тонкі полоски», «грановані палички», «тонкі шпичики»), свідчить, що це були дрібні бронзові прикраси — булавки, дротяні браслети та вискові прикраси, відомі нам з могильників зарубинецької культури і знахідок із Грищинців, та інші прикраси. До місцевих виробів слід зарахувати і певні типи фібул. Звичайно, не всі фібули, знайдені в Грищинцях, можна з достатньою підставою розглядати як зразки місцевої продукції. Знайдена тут фібула, з сильно вигнутою чотиригранною спинкою, кулястим виступом згорі і пластинчастим приймачем, провінціально-римського типу²⁷, очевидно, належить до привізних виробів. Нема достатніх підстав і для зарахування до числа виробів Середнього Подніпров'я знайдені в Грищинцях сильно профільовані фібули, які були поширені в Наддунайщині²⁸, а на східно-слов'янських землях — у Верхньому Подністров'ї²⁹; в Середньому Подніпров'ї фібули цього типу зустрічаються рідко. Інша справа з фібулами так званого арбалетного типу, представленими в Грищинцях 12 екземплярами. Арбалетні фібули з підв'язаним приймачем належать до найпоширеніших бронзових виробів Середнього Подніпров'я. За одностайною думкою дослідників кінця ХІХ та початку ХХ ст., цей тип виник на рубежі нашої ери в містах Північного Причорномор'я³⁰. Такої ж думки додержуються сучасні радянські дослідники³¹.

²² В. П. Петров, Зарубинецький могильник, стор. 55, рис. 7, 10.

²³ Е. В. Максимов, Памятники зарубинецького типа в с. Субботове, стор. 35, 37, рис. 6, 6, 10.

²⁴ Ю. В. Кухаренко, Чаплинський могильник, МИА, № 70, стор. 170, табл. VIII, 2.

²⁵ П. Н. Третьяков, Чаплинское городище, МИА, № 70, стор. 142, рис. II, 2, 5, 20.

²⁶ Такими висковими прикрасами, очевидно, були два «браслети» із Вишеньок (В. П. Петров, Зарубинецький могильник, стор. 55, рис. 7, 9, 11). Автор називає ці прикраси браслетами. Проте спіральний завиток всередині кільця не дозволяв використовувати їх як браслети.

²⁷ O. Almgren, Studien über nordeuropäische Fibelformen, Stockholm, 1897, стор. 88, 89, 110, табл. VIII, 187—191; В. S v o b o d a, Čechy a římské Imperium, Praha, 1948, стор. 164—168, табл. XXI.

²⁸ Там же, стор. 36.

²⁹ М. Смішко, Доба полів поховань в західних областях УРСР, Археологія, II, 1948, стор. 106.

³⁰ O. Almgren, вказ. праця, стор. 72—74; M. Ebert, Zur Geschichte der Fibel mit umgeschlagenem Fuss, Prähistorische Zeitschrift, B. III, H. 3—4, 1911; А. П. Калитинский, О некоторых формах фибулы из южной России, «Seminarium Kondakovianum», I, Prague, 1927, стор. 202.

³¹ А. І. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, VIII, 1953, стор. 84, 93.

Арбалетні підв'язані фібули проникають у Середнє Подніпров'я ще на початку нашої ери³² і набувають великого поширення в III ст. н. е.³³, стаючи на якомусь етапі в цій області місцевими виробами. Дуже поширеним в Середньому Подніпров'ї був і близький до арбалетного підв'язаного типу фібул тип арбалетний з пластинчастим приймачем. Підставою для твердження про місцеве виготовлення арбалетних фібул є не тільки факт масового поширення їх у Середньому Подніпров'ї і знахідки їх у великій кількості в Гришинцях, а й ще таке явище. Тип арбалетовидної фібули в дещо зміненому вигляді продовжує існувати у населення Східної Європи дуже довго після падіння Римської імперії і після загибелі римської культури та більшості античних міст Північного Причорномор'я. Арбалетовидні фібули були знайдені серед прикрас VI—VIII ст. н. е. у Надпоріжжі³⁴ та в катакомбах Салтівського могильника VIII—X ст.³⁵ Ці факти свідчать про виготовлення арбалетних фібул населенням широких територій Східної Європи на протязі тривалого періоду.

Звертаємо увагу ще на одну особливість металообробного ремесла населення лісостепової смуги Східної Європи на рубежі нашої ери та в першій половині I тис. н. е. Для цього періоду відомо кілька пунктів з залишками залізоплавильного ремесла. Біля с. Ново-Покровки, Чугуївського району, Харківської області, в 1936 р. І. Ф. Левицьким був розкопаний залізоплавильний комплекс, що складався з горна і будівлі, яка, очевидно, використовувалася ремісником для підсобних робіт і як житло³⁶. На основі стратиграфічних даних споруду можна віднести до періоду між пізньоскіфським часом і серединою I тис. н. е. (І. Ф. Левицький датував горно I—II ст. н. е.). Горно прекрасно збереглося, завдяки чому ясна конструкція аналогічних споруд, виявлених в інших місцях, які збереглися гірше. Споруджене з глини (висотою до 1 м), овальне в плані і конусовидне в розрізі, горно містилося в неглибокій квадратній ямі, так що отвори для сопел виходили якраз на поверхню давнього ґрунту³⁷.

В с. Миляновичі Мацеївського району, Волинської області, при земляних роботах були виявлені «ями» із «стінками, обмазаними глиною, разом з залишками склепіння». Всередині ям знаходились уламки глиняного посуду, великі куски залізної руди і «сплави» заліза. Розкопані споруди були визначені як правильні горна і датовані пізньолатенським часом³⁸. Відкриті пам'ятки, очевидно, належать до типу новопокровської споруди: це горна, нижня частина яких знаходилась в ямах. Уламки посуду свідчать про те, що на дно горнів ставились посудини, куди стікало під час плавки заліза. Численні відходи залізоплавильного виробництва у вигляді шлаків були виявлені майже на всій площі черняхівського поселення в с. Іванківці, Новоушицького району, Хмельницької області, відкритого в 1950 р. на місці знахідки трьох кам'яних язичеських ідолів³⁹. Місцями в розкопах зустрічались прошарки попелу,

³² В. П. Петров, Зарубинецький могильник, стор. 45—48, рис. 3, 5.

³³ Зустрічаються майже в усіх відомих більш-менш широко досліджених пам'ятках черняхівської культури.

³⁴ О. В. Бодяньський, Археологічні дослідження в Надпоріжжі 1952 р., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 51—52, табл. V, II, 14.

³⁵ Розкопки Д. Т. Березовця, 1959—1960 рр.

³⁶ А. Т. Брайтчевская, Железоплавильный горн в Новой Покровке, КСИА, в. 6, 1956.

³⁷ Можливо, горно являло собою перехідний тип між примітивними «вовчими ямами» для плавки заліза і наземними горнами з дуттям.

³⁸ Z otchłani wieków, т. IX, з. I, 1934, стор. 18—19; М. А. Тиханова, Культура западных областей Украины в первые века н. э., МИА, № 6, 1941, стор. 266.

³⁹ В. И. Довженок, Древнеславянские языческие идолы из с. Иванковцы в Поднестровье, КСИИМК, в. XLVIII, стор. 140; М. Ю. Брайтчевский, Древнеславянское святилище в с. Иванковцы на Днестре, КСИИМК, в. 52, стор. 44—45, 52;

скупчення залізних шлаків, кусків кричного заліза, вапнякового каміння та печини, під якими знаходились поглиблення з перепаленими стінками (на думку учасників експедиції, гнізда горнів); значна кількість шлаків була виявлена і в одній з відкритих будівель. Велика кількість знахідок, пов'язаних з кричною справою, свідчить про те, що на поселенні жили металурги. На черняхівському поселенні в с. Острів, Дубенського району, Ровенської області, в 1948 р. було зібрано значну кількість шлаків і криць, що зберігали часом форму посудин, а також знайдено уламок сопла від сиродутого горна⁴⁰.

Цікаво відзначити, що в усіх названих вище пунктах були виявлені залишки лише одного виду ремесла. Як свідчать знахідки на Більському⁴¹ і Кам'янському⁴² скіфських городищах, металообробне ремесло в скіфську епоху ще не розділилося на залізобробне і мідноливарне. На цих городищах в одному місці, часом в межах однієї майстерні, знаходили залишки і кричного, і ковальського, і мідноливарного виробництва. Знаходження в пам'ятках рубежу нашої ери та першої половини I тис. н. е. залишків одного виду ремесла, пов'язаного чи з плавкою заліза, чи з виготовленням прикрас, дозволяє припустити, що в цей період металургія і виробництво прикрас були самостійними ремісничими галузями і розміщувалися на різних поселеннях. Отже, виготовлення прикрас в цей час уже існувало як самостійне ремесло. Звичайно, це припущення, як і інші, висловлені в даній праці, мають бути перевірені і доповнені новими дослідженнями.

Локалізація знахідок, що можуть бути пов'язані з виробництвом бронзових прикрас у Середньому Подніпров'ї, зокрема в області Нижнього Поросся, сама по собі є показовою. Саме ця область в наступну епоху V—VIII ст. н. е. стає центром виготовлення прикрас. Тут, головним чином, концентруються численні «антські» скарби і окремі прикраси, які свідчать про велике піднесення місцевого ювелірного ремесла. Очевидно, джерела цього явища слід шукати в попередній епосі.

В. Й. Довженок, Звіт про роботу Дністрянської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1952 р., Науковий архів ІА АН УРСР, стор. 3, 12—17.

⁴⁰ М. Ю. Брайчевський, Розвідка слов'янських пам'яток на Волино-Подільському прикордонні, АП, т. III, 1952, стор. 402.

⁴¹ Б. Н. Граков, Литейное и кузнечное ремесло у скифов, КСИИМК, в. XXII, стор. 42—47.

⁴² Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954, стор. 115—128.

М. П. КУЧЕРА

ДРЕВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ В х. МИКЛАШЕВСЬКОМУ

Древньоруське городище в х. Миклашевському, Вереміївської сільради, Градизького району, Полтавської області, було відкрито в червні 1958 р. загоном Інституту археології АН УРСР, який провадив розвідку в зоні будівництва Кременчуцької ГЕС. Тоді ж на городищі було проведено попередні дослідження, які дозволили встановити наявність обвуглених дерев'яних конструкцій в насипу валу і виявити могильник з похованнями часів Київської Русі.

В зв'язку з тим, що городище знаходилося в зоні затоплення, для його розкопок була виділена із складу Кременчуцької древньоруської експедиції Інституту археології АН УРСР група, яка досліджувала городище протягом двох сезонів, в 1958 і 1959 рр.¹

Городище розташоване на відстані 6 км від лівого берега Дніпра, на краю першої надзаплавної тераси. Його посад, площею близько 60 га, має підпрямокутну форму. Він займає бугор, витягнутий з заходу на схід (ширина понад 600 м, довжина до 1 км), висотою 3,5—4 м над заплавою. З півдня, з боку Дніпра, посад відмежований озером Ковалівка, з півночі — озером Різоваха, з заходу — заболоченою долиною з рівчаком Млинок. Східну межу посаду становить вузька долина з безіменним озером і рівчаком в південній частині. З південно-західного краю посаду знаходиться невелике озеро Ковбаня. Отже, посад майже з усіх боків був захищений природними перешкодами. Залишки валів по краю посада не простежуються (рис. 1).

Північну частину посаду, площею 35 га, розмито повіддю до материкового піску. Південна частина посаду, площею 25 га, має культурний шар древньоруського часу. В цій частині знаходилися садиби сучасного хутора.

Майже посередині на південному краю посаду знаходився округлої форми дитинець, оточений з усіх боків валом. Вал краще зберігся в двох місцях в північно-західній частині і в двох місцях в східній, де він має ширину по основі 25 м, висоту над рівнем внутрішньої площадки 1,6—1,8 м. Вал з південно-західного краю дитинця, як показали розкопки, частково розмито. Тут він зберігся на висоту 0,8—1 м. Площадка дитинця має в поперечнику 60 м (близько 0,3 га). Розміри дитинця разом з валом з північного заходу на південний схід становлять 110 м, з північного сходу на південний захід — 90 м (близько 0,8 га). Площадка дитинця знаходиться за 4,5 м над рівнем сучасного озера Ковалівка.

Дитинець було зайнято сучасним кладовищем. У 1957 р., в зв'язку

¹ В роботі групи брали також участь в 1958 р. В. І. Митрофанова (ст. лаборант), Г. І. Лисова (кресляр), А. А. Лукашенко (фотограф); в 1959 р. Г. І. Лисова (ст. лаборант). Керівник групи — автор цієї статті.

з майбутнім затопленням, поховання були інгумовані, що призвело до ще більш значного порушення поверхні дитинця.

На відстані 130 м на схід від посаду, відразу за долиною, знаходиться невисокий (2—2,5 м) бугор площею близько 2 га, на якому було виявлено могильник.

На дитинці розвідковими розкопками досліджено вал, рів² та внутрішню площадку. Всього на дитинці було закладено три ділянки, п'ять траншей та два шурфи (рис. 2).

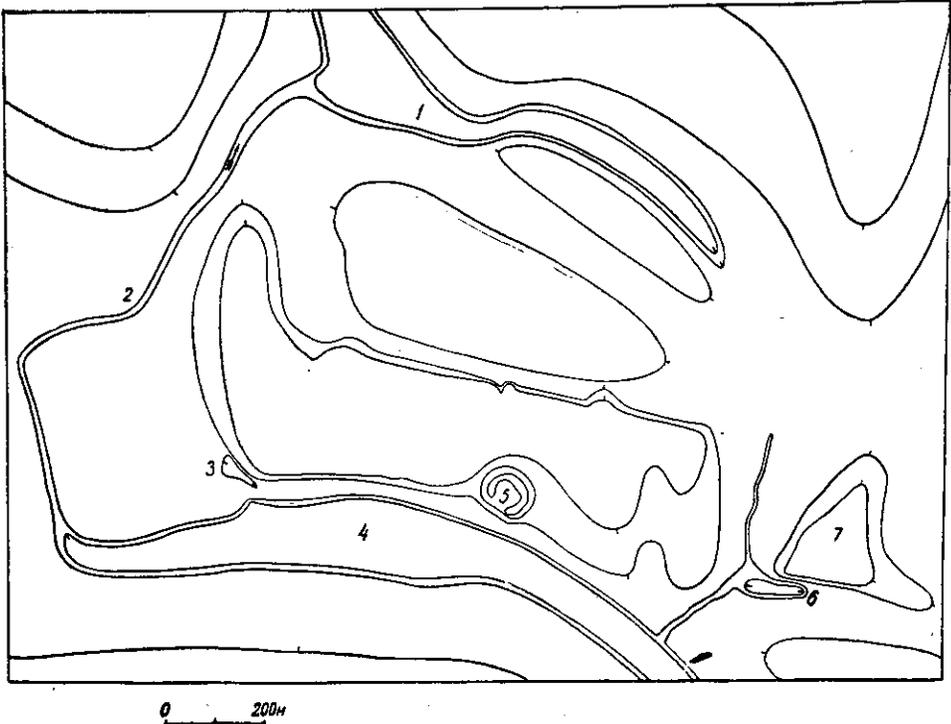

Рис. 1. Загальний план Миклашевського городища.

1 — озеро Ризоваха; 2 — рівак Млинок; 3 — озеро Ковбана; 4 — озеро Ковалівка; 5 — дитинець; 6 — озеро; 7 — могильник.

Внаслідок розкопок в валу дитинця було виявлено залишки дерев'яних укріплень у вигляді згорілих дубових клітей, що належать до двох будівельних періодів.

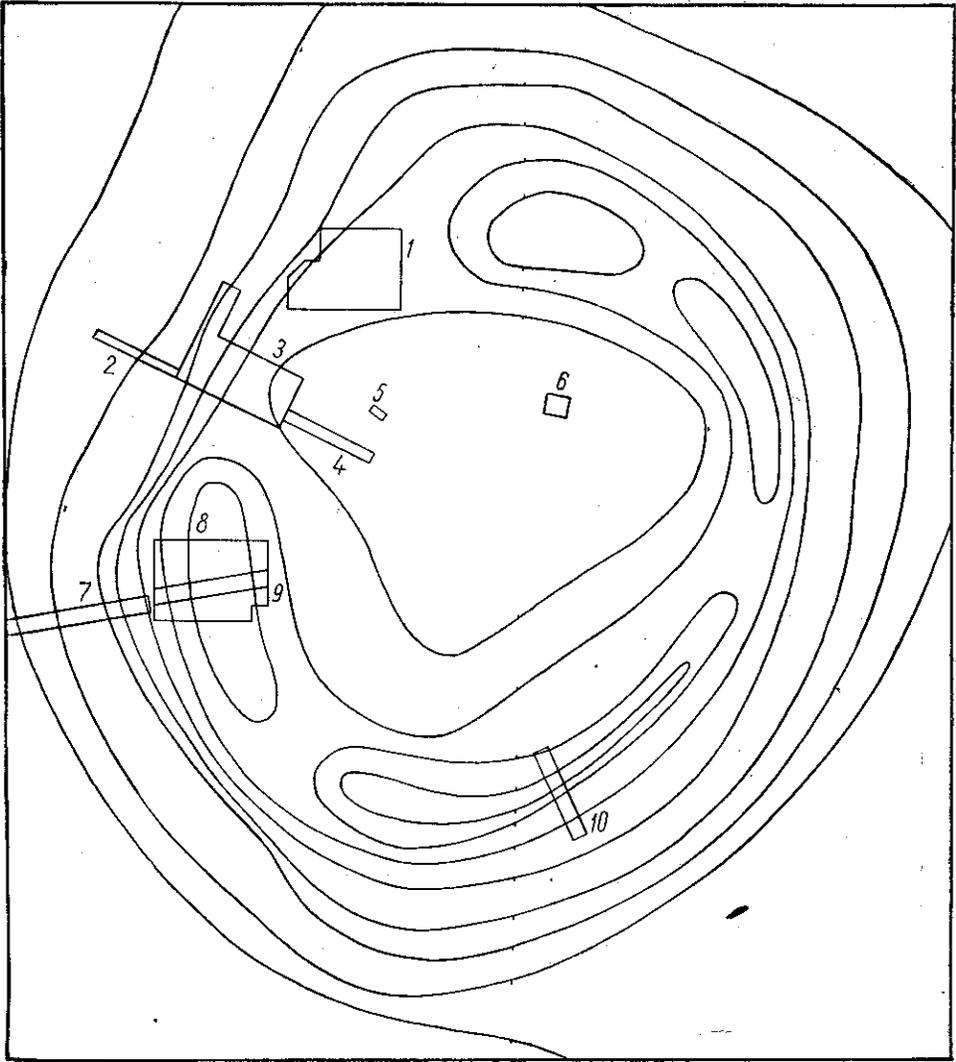
Від укріплень першого будівельного періоду збереглися в насипу валу обвуглені, рідше — зотлілі деревини від поздовжніх та поперечних стін, що утворювали по краю дитинця три окремі ряди клітей. Всього в валу дитинця було виявлено п'ять поздовжніх стін. Крайню стіну внутрішнього ряду клітей виявити не вдалося.

Залишки укріплень першого будівельного періоду виявлено в траншеях № 1, 2 та на ділянках I, III.

В траншеї № 1 (довжиною 14 м, шириною 2 м, що знаходилась на ділянці II)³ першу з зовнішньої сторони поздовжню стіну було виявлено на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Ця стіна чітко простежувалась до самого материка на глибину 2,5 м від сучасної поверхні у вигляді смужки трухлявого, місцями дещо обвугленого дерева. На стінках траншеї залишилась від стіни вертикальна хвиляста лінія, яка відпо-

² На сучасній поверхні сліди від рову майже не простежуються.

³ Траншею № 1 було прокопано через ділянку II після того, як дальше поглиблення ділянки, в зв'язку з відсутністю часу, виявилось неможливим.

0 5 10 15м

Рис. 2. Дитинець Миклашевського городища.

1 — ділянка I; 2 — траншея № 5; 3 — ділянка III; 4 — траншея № 4; 5 — шурф № 1; 6 — шурф № 2; 7 — траншея № 3; 8 — ділянка II; 9 — траншея № 1; 10 — траншея № 2.

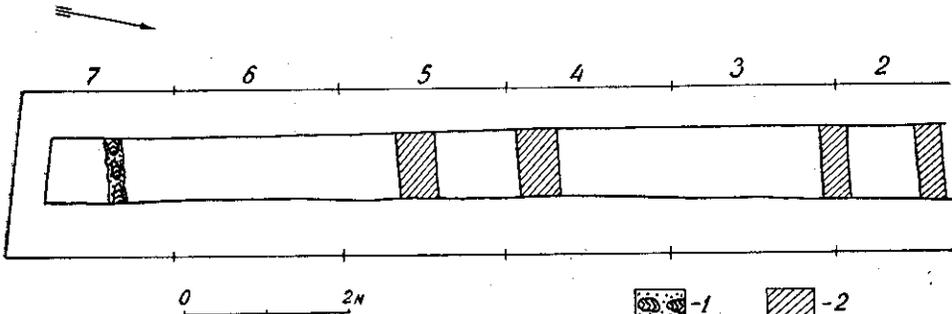

Рис. 3. Залишки нижніх деревин від поздовжніх стін клітей першого будівельного періоду під насипом валу в траншеї № 1 на дитинці Миклашевського городища.

1 — гниле дерево; 2 — відбитки деревини в матеріку.

відає обрисам деформованих круглих деревин, що лежали одна на одній, діаметром не менше як по 20 см. З обох боків від стіни насиповий ґрунт був різним.

Про те, що ця стіна була з зовнішньої сторони крайньою, свідчить траншея № 3⁴. Ця траншея показала, що під зовнішнім схилом валу, на відстані 7 м від зовнішньої поздовжньої стіни, починався рів. На відстані 3,4 м від цієї стіни в напрямі до центра городища було виявлено в материку під насипом валу відбиток нижньої зотлілої деревини від другої поздовжньої стіни, а через 0,8—1 м — відбиток нижньої деревини від третьої стіни (рис. 3). Обидві ці стіни, крім нижніх деревин, завалились у внутрішній бік. Над відбитками деревин на висоту 1,1—1,2 м знаходився суцільний завал вугілля, по зовнішньому краю

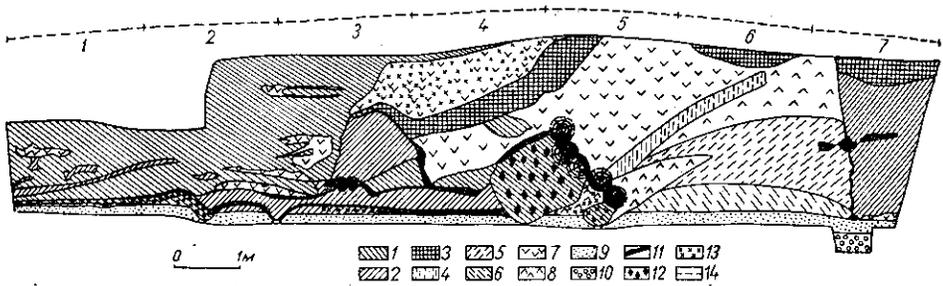

Рис. 4. Профіль східної стінки траншеї № 1 на дитинці Миклашевського городища з залишками поздовжніх стін клітей першого будівельного періоду.

1 — сірий пісок; 2 — світло-сірий пісок; 3 — чорнозем; 4 — темно-жовтий пісок; 5 — світло-коричневий пісок; 6 — темно-коричневий пісок; 7 — білий пісок; 8 — світло-жовтий пісок; 9 — світло-коричневий материковий пісок; 10 — білий материковий пісок; 11 — гниле дерево і вугілля; 12 — вугілля з піском; 13 — окремі кусочки вугілля в насипному ґрунті; 14 — рівень поверхні валу до розкопок.

якого збереглося від 5 до 8 обвуглених, а місцями частково зотлілих деревин, діаметром по 30—35 см (рис. 4). Верхня частина стін зсунулась у внутрішній бік і збереглася в похилому положенні у вигляді вугілля та зотлілого дерева. Через 3,4 м далі до центра городища було виявлено в материку відбитки зотлілих нижніх деревин від четвертої і п'ятої стін, що знаходились на віддалі 0,8—0,9 м одна від одної. Зверху над цими деревами і зовні перед ними знаходився шар вугілля і залишки обвуглених і частково зотлілих деревин.

В траншеї було виявлено також поперечну стіну, оскільки траншея випадково пройшла на місці цієї стіни. В зовнішній частині траншеї, між першою і другою поздовжніми стінами, поперечна стіна виявилась на глибині 0,7 м від сучасної поверхні, тобто на тому рівні, на якому було виявлено і першу поздовжню стіну. На цьому відрізку від неї збереглася коричнева смуга зотлілого дерева; тільки в кінці, в місці перетину з першою поздовжньою стіною, ця стіна була представлена гнилим деревом. Кінці поперечної стіни виступали за лінію зовнішньої поздовжньої стіни на 40—70 см (рис. 5). Поперечна стіна проходила під деяким кутом до напрямку траншеї. Якщо біля другої поздовжньої стіни залишки поперечної стіни було простежено майже до самого материка, то зовні з поглибленням траншеї поперечна стіна залишилась поза її положою східною стінкою⁵.

⁴ Траншею № 3 було прокопано через зовнішній схил валу на відстані 35—40 см на південь від траншеї № 1.

⁵ В місці перетину з першою поздовжньою стіною поперечну стіну було простежено на глибину 1,5 м від сучасної поверхні. Залишки її на цьому рівні зафіксовано на східній стінці траншеї (рис. 4). Нижні деревини цієї стіни залишились в нерозкопаній частині поза положою стінкою траншеї.

Зсередини від другої поздовжньої стіни сліди поперечної стіни простежувались по смугі вугілля, насиченій кусками обвугленого дерева. В місці перетину з другою і третьою поздовжніми стінами поперечна стіна збереглася краще і була обвуглена. Залишки поперечної стіни було простежено зсередини від першої поздовжньої стіни протягом 8 м, тобто майже до самої четвертої поздовжньої стіни.

В траншеї № 2, довжиною 12 м, шириною 2 м, яка перерізала впоперек вершину валу в східній частині дитинця, було простежено залишки двох поздовжніх стін. Перша зовні поздовжня стіна повністю зотліла. Місцеположенню її, подібно до зовнішньої поздовжньої стіни, вияв-

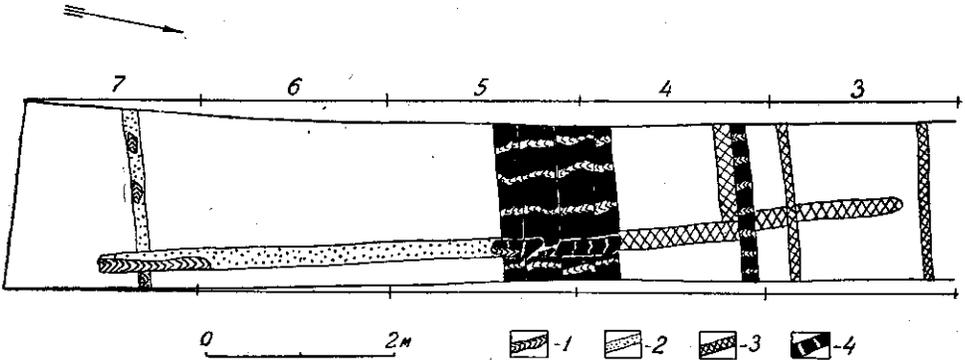

Рис. 5. Залишки клітей першого будівельного періоду в насипу валу в траншеї № 1 на дитинці Миклашевського городища.

1 — гниле дерево; 2 — зотліле дерево; 3 — вугілля; 4 — обвуглене дерево.

лений в траншеї № 1, відповідала вертикальна лінія, що відмежовувала різні шари насипного ґрунту. Друга з зовнішнього боку поздовжня стіна виявилася в траншеї ближче до внутрішнього схилу валу на глибині 2,5 м від сучасної поверхні у вигляді завалу згорілих частково трухлявих деревин. Ця стіна знаходилась на відстані 3,4 м від першої⁶.

На ділянці I в південно-західній частині дитинця було поглиблено до материка незначну площу (6×2,75 м) на внутрішньому схилі валу. Тут було виявлено залишки нижніх деревин від двох поздовжніх стін, які повністю згоріли. Відстань між деревиною становила 1,1 м. Від однієї з них збереглися на протязі 4,6 м обвуглені куски, від другої залишилося на протязі 6 м вугілля і два гнилі куски. Зверху над цими деревиною в нижній частині насипу валу були розкидані майже на всій площі розкопу обвуглені куски від розвалу поперечних та поздовжніх стін клітей. Виявлені на ділянці дві нижні паралельні деревини, судячи за їх положенням на внутрішньому боці валу, належать до четвертої і п'ятої поздовжніх стін.

Ділянку III було прокопано впоперек валу в південній частині дитинця. Ділянка мала довжину 14 м, ширину 7 м. Згодом в південній частині, на зовнішньому схилі валу, до ділянки було прирізано з заходу смугу, шириною 2,4 м, довжиною 6,4 м. На цій ділянці було виявлено залишки чотирьох поздовжніх стін і сліди від завалу чотирьох поперечних стін, що утворювали окремі кліті (рис. 6).

Перша зовнішня стіна на цій ділянці не збереглася, її було розмито водою разом з валом. Про це свідчать розкопки не тільки на ділянці III, а й дослідження в траншеї № 5, яку було прокопано на південь від ділянки III. В цій траншеї було виявлено рів, який знаходився на від-

⁶ Траншею було заглиблено до 2,5—2,9 м від сучасної поверхні. Дальше поглиблення її виявилось неможливим через обвалювання стінок.

стані 10,8 м від зовнішньої стіни, що збереглася на ділянці III. Якщо врахувати відстань між двома зовнішніми стінами (3,4 м), то крайня стіна на ділянці III повинна була знаходитися за 7,4 м перед ровом. Це відповідає відстані (7 м) між ровом і крайньою зовнішньою стіною, виявленою в траншеї № 1.

Від другої поздовжньої стіни на ділянці збереглася по зовнішньому краю валу на материка обуглена нижня деревина, товщиною 16—18 см, довжиною 6,7 м. В східному кінці над нею в насипу валу знахо-

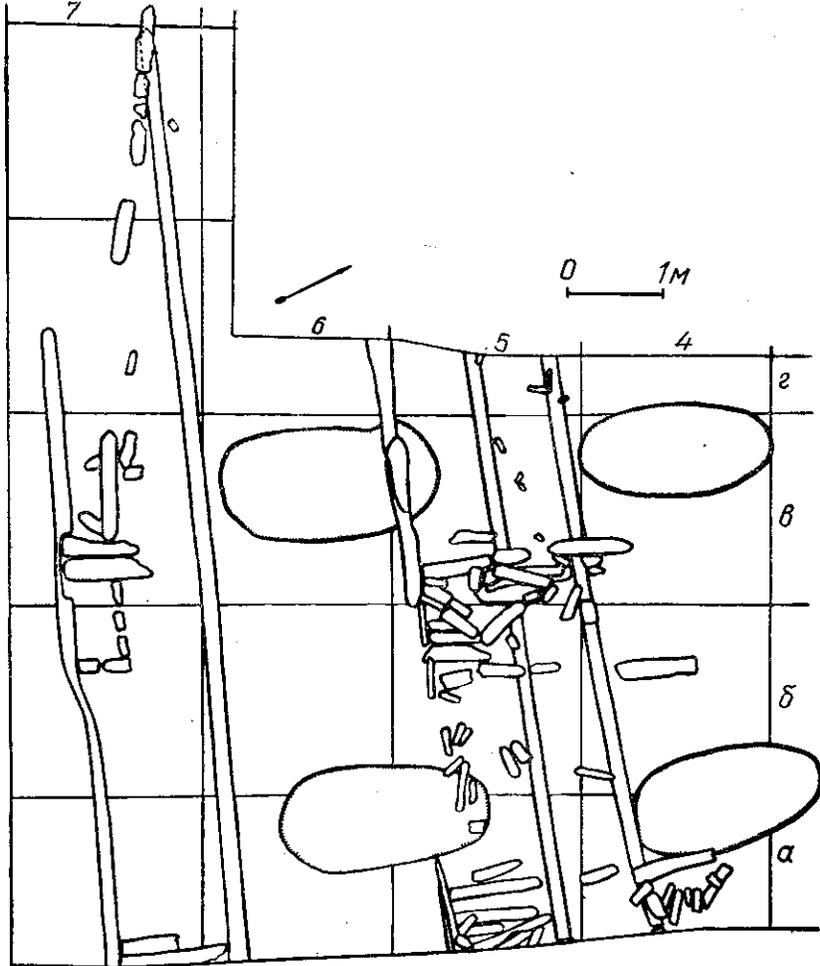

Рис. 6. Залишки клітей першого будівельного періоду на ділянці III на дитинці Миклашевського городища.

дилося ще два дуже обуглені куски деревин, що продовжувалися разом з нижньою деревиною в цьому напрямку за межі ділянки. Залишки цієї стіни виявились на глибині 15—20 см від сучасної поверхні, оскільки зовнішній край валу на цій ділянці розмито водою. Третя поздовжня стіна знаходилася північніше на відстані 1,1—1,2 м і згоріла сильніше. Залишки її виявились на глибині 10—45 см від сучасної поверхні у вигляді вугільних пасом з декількох розсунутих деревин, що лежали в поздовжньому напрямку. Під цим завалом в материка добре зберігся відбиток нижньої деревини, що згнила, діаметром 16—20 см, який простежувався від східної стіни ділянки в західному напрямку на протязі 9,7 м.

На відстані 1,8—2,1 м на північ було виявлено завал згорілих деревин у вигляді вугільних пасом і обвуглених кусків дерева, що лежали в насипу валу над материком. Це дерево з сусідньої, четвертої стіни, яка завалилась у зовнішній бік. Четверта стіна знаходилась на відстані 2,9—3,1 м від третьої. Від стіни зберігся в материкку відбиток нижньої деревини, що повністю зотліла, у вигляді жолоба, шириною 16—19 см, по краях якого майже на всьому протязі через ділянку простежувалась вузька смужка вугілля, яка вказувала на те, що деревина в свій час дещо обгоріла. Через 0,8 м від цієї деревини знаходився аналогічний відбиток нижньої деревини від п'ятої поздовжньої стіни. В деяких місцях над нижніми деревинами четвертої і п'ятої стін знаходились обвуглені куски від інших нижніх деревин.

На площі, прирізаній до ділянки з заходу по зовнішньому краю валу, залишки дерева, що знаходилися відразу під сучасною поверхнею, збереглися погано, оскільки вони були розмиті водою. Тут за 20 см над материком було виявлено прошарок вугілля, по зовнішньому краю якого збереглися в окремих місцях куски обвугленої деревини. Нижче, на материкку, знаходився другий прошарок вугілля, по зовнішньому краю якого збереглися в окремих місцях куски обвугленої деревини. Незважаючи на те, що прошарки вугілля були розмиті по зовнішньому краю водою, напрямок їх залишків свідчить про те, що поздовжня стіна в цьому місці повертала на північний захід (рис. 6).

Залишки поперечних стін було виявлено на ділянці у вигляді кусків обвуглених деревин довжиною від 0,4 до 1,3 м, товщиною 14—26 см. Вони збереглися у двох напрямках в середній і східній частинах ділянки із внутрішнього боку від завалу четвертої поздовжньої стіни, а також між другою та третьою поздовжніми стінами. Посередині, на відрізку шириною понад 2 м, дерево згоріло повністю. Сліди від згорілих поперечних стін простежувались тут по вугільних смугах на рівні 0,8—0,5 м над материком. Оскільки нижні деревини з розвалу поперечних стін лежали поверх нижніх деревин поздовжніх стін і від них в материкку слідів не залишилося, визначити точно лінію цих стін неможливо. Судячи по залишках поперечних деревин, західний завал походить з двох поперечних стін, що знаходились одна від одної на відстані 1—1,1 м⁷. Східний завал поперечних деревин також належить двом стінам. Цей завал повністю не виявлено, оскільки він поширювався в східному напрямку за межі ділянки. Відстань між середніми поперечними стінами (другою та третьою) становила приблизно 2,6 м. Отже, як в поздовжньому, так і в поперечному до валу напрямках поряд із стінами, розташованими на відносно значній відстані одна від одної, були також стіни, що знаходились поруч, одна біля одної.

Матеріали розкопок показують, що з внутрішнього боку від п'ятої стіни повинна була знаходитися ще одна — шоста стіна. Перед п'ятою стіною на ділянці III було виявлено дві ями, аналогічні до ями, що знаходились перед третьою стіною на цій же ділянці (рис. 6)⁸. В цей бік продовжувався також шар вугілля на ділянці III на відстань понад 3 м, а в траншеї № 1 — до самого її кінця, на 2,7 м. Наявність двох ям, а також знаходження шару землі, що утворився внаслідок пожежі, на тому ж рівні, що і поміж стінами, свідчить про те, що якусь смугу древньої поверхні вздовж п'ятої стіни було огорожено з внутрішнього боку ще однією стіною, залишки якої на ділянці III простежити не вдалося. За аналогією з іншими стінами, віддаленість цієї стіни від п'ятої стіни повинна була становити 3,4 м.

⁷ Подібне положення займали деревини з розвалу поперечних стін і на ділянці I.

⁸ Мова про ці ями йтиме нижче.

Щодо поперечних стін, які виявлено на ділянці III, то вони знаходились одна від одної, як вже згадувалося, на відстані 2,6 м і 1—1,1 м, причому утворювані ними широкі і вузькі ряди, як і в поздовжніх стінах, чергувались.

Таким чином, якщо припустити наявність ще однієї, шостої, поздовжньої стіни, то всі вони разом з поперечними стінами утворювали три ряди клітей, розміром 3,4×2,6 м, що знаходились як в поздовжньому, так і в поперечному до валу напрямках на відстані 0,7—1,1 м одна від одної (рис. 9). Вузькі ряди стін, по суті, не утворювали самостійних клітей, вони становили лише проміжки між двома сусідніми широкими клітями.

Через те, що досліджувані дерев'яні конструкції внаслідок сильної пожежі збереглися дуже погано, спосіб скріплювання стін клітей встановити не вдалося. На підставі досліджень інших древньоруських городищ, де збереженість дерев'яних укріплень була значно кращою, принцип побудови подібних клітей в літературі відомий⁹. В даному випадку кліті мали зрубну конструкцію. Деревини скріплювалися на кутах «в обло» з довгими кінцями, які виступали за межі клітей в існуючі поміж ними проміжки. Значення цього конструктивного принципу полягало в тому, що він дозволяв будувати кожену кліть окремо. Звичайно, для скріплення всієї конструкції деякі деревини могли зв'язувати сусідні кліті одну з одною. При розчленованому розташуванні клітей значну роль в укріпленні конструкції в цілому відігравали подвійні суміжні стіни клітей, чим компенсувалася відсутність суцільного зв'язання між ними.

З трьох рядів клітей, що знаходилися по краю дитинця, тільки зовнішній ряд було засипано піском, а два ряди з внутрішнього боку спочатку були пустотілими. Земляний насип знаходився також між зовнішнім рядом клітей і ровом, тут він утворював схил валу. Існуючий насип валу над двома рядами внутрішніх клітей споруджено після пожежі. В цьому насипу траплялося багато кусочків дубового вугілля, що походить із згорілих клітей¹⁰. Кліті стояли на світло-жовтому материковому піску; при побудові клітей, очевидно, верхній гумусований шар землі було знято. Всі три ряди клітей займали в ширину близько 13 м, причому на ширину 9 м вони були пустотілими. Загальна ширина деревоземляних укріплень дитинця разом з зовнішнім схилом валу становила близько 20 м.

В траншеї № 1 обвуглені і місцями зотлілі залишки другої поздовжньої стіни, що завалилась у внутрішній бік, займали у довжину понад 5 м. Таку ж висоту початкового насипу валу дає приблизне зіставлення товщини існуючого насипу в зовнішньому ряді клітей з товщиною насипу, що сповз всередину з цього ряду клітей. Це дозволяє вважати, що мінімальна висота клітей становила понад 5 м. Однак вказані розміри відносяться лише до нижньої частини укріплень, яка відповідала по висоті насипу валу. Фортифікаційні споруди мали ще верхню частину,

⁹ П. А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв., МИА № 52, 1956, стор. 122, рис. 92.

¹⁰ За те, що з внутрішнього боку від другої поздовжньої стіни спочатку ніякої землі не було, можна навести цілий ряд інших фактів. Так, друга стіна завалилась всередину, чого не могло б бути, якби з внутрішнього боку знаходився насип валу. Ця стіна завалилась всередину під час пожежі під тиском насипу з зовнішнього боку. Якби стіни, що знаходились з внутрішнього боку перед крайнім зовнішнім рядом клітей стояли в землі, то вони не могли б згоріти. Прикладом може бути перша стіна, яка знаходилася в насипу валу і завдяки цьому не згоріла, а згнила. Між другою і п'ятою стінами знаходився під сучасним насипом суцільний шар вугілля і куски обвуглених деревин — залишки, що завалились під час пожежі вниз, на відкриту поверхню, на якій стояли кліті.

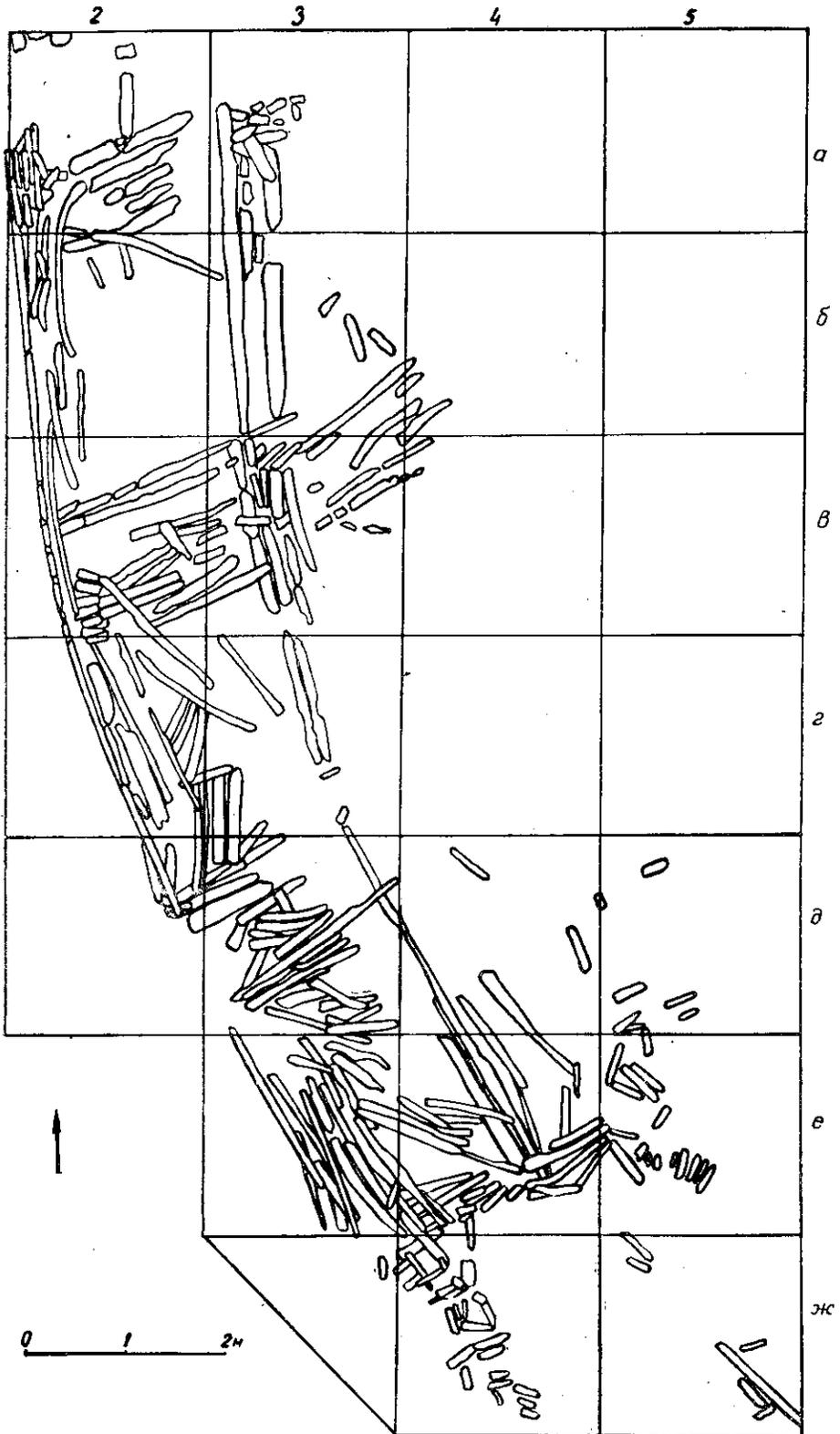

Рис. 7. Залишки клітей другого будівельного періоду на ділянці I на дитинці Миклашевського городища.

що підвищувалася над валом. Будь-яких відомостей про будову цієї наземної частини розкопками не виявлено ¹¹.

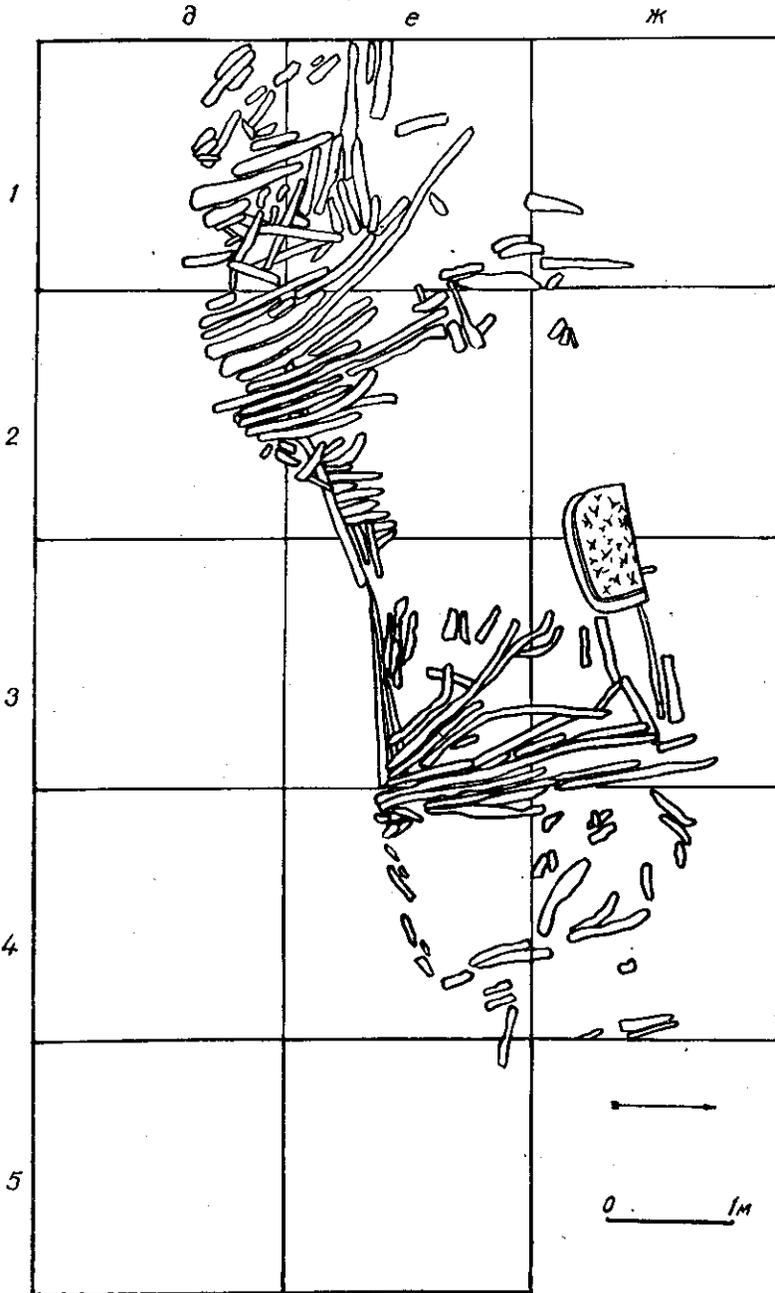

Рис. 8. Залишки клітей другого будівельного періоду на ділянці II на дитинці Миклашевського городища.

Після пожежі залишки пустотілих клітей, що завалилися вниз, довелося присипати землею, чим одночасно було розширено вал у внут-

¹¹ Заслуговує на увагу те, що крайня зовні стіна, виявлена в траншеї № 1, дещо обгоріла з боків. Трудно уявити, щоб в насипу вала на неї поширилась пожежа через поперечні стіни від внутрішніх пустотілих клітей. На цій підставі можна вважати, що зовнішній ряд клітей виходив на поверхню. З цієї наземної частини він і почав горіти під час пожежі.

рішню сторону¹². Замість двох рядів пустотілих клітей, що існували раніше, було збудовано на внутрішньому схилі валу один ряд клітей. Ці кліті, що відносяться до другого будівельного періоду, було виявлено на ділянках I і II.

На ділянці I від пістотілих клітей, що завалились у внутрішній бік, збереглися куски обвугленого, рідше — гнилого дерева. Тут було виявлено залишки поздовжніх стін, які знаходилися на відстані 2—2,1 м одна від одної, поміж якими лежали деревини від завалу поперечних стін (рис. 7). На південному краю ділянки дерево майже згоріло повністю. Поперечні деревини утворювали в чотирьох місцях скупчення, що походять від завалу двох суміжних стін клітей. Всього на ділянці було чотири кліті.

На ділянці II було виявлено аналогічний розвал клітей (рис. 8). Тут від суміжних поперечних стін збереглися два окремі скупчення деревин. З зовнішнього краю розвалу було виявлено залишки поздовжньої стіни від середньої кліті, яка місцями збереглася на висоту 0,6—0,7 м і складалася з семи розсунутих нижніх деревин. На незначному відрізку було простежено також залишки внутрішньої поздовжньої стіни від середньої кліті. Дерево від сусідніх клітей, які знаходилися на краях ділянки, збереглося погано.

З внутрішнього боку середньої кліті було виявлено залишки печі, від якої збереглася тільки одна половина у вигляді череня і нижньої частини стінок. Другу половину печі було зрізано могильною ямою сучасного кладовища. Довжина печі 1 м, в ширину вона збереглася на 0,5—0,55 м. Однак піч не пов'язується з залишками клітей і неодночасна з ними¹³.

Невиразні сліди від клітей другого будівельного періоду було виявлено ще на внутрішньому схилі валу на ділянці III. Тут кліті повністю згоріли, залишилося від них лише близько 30 кусків деревин, довжиною по 10—50 см, що лежали в різних напрямках і займали вздовж валу смугу ширини близько 2,5 м.

Розкопки на ділянці I і II дозволяють встановити, що розміри клітей по довжині валу становили 2,6—2,8 м і що кліті знаходились одна від одної на відстані 1,1—1,2 м. Розміри клітей по ширині валу визначити трудніше, оскільки внаслідок пожежі зовнішні поздовжні стіни клітей під тиском насипу валу були зсунуті всередину¹⁴.

Ширину ряду клітей можна приблизно визначити по поперечних стінах, які також були зсунуті у внутрішній бік. Окремі деревини від поперечних стін мали довжину 2,8 м. Але оскільки ці деревини обгоріли на кінцях і початково мали значно більші розміри, можна вважати, що ширина ряду клітей була понад 3 м.

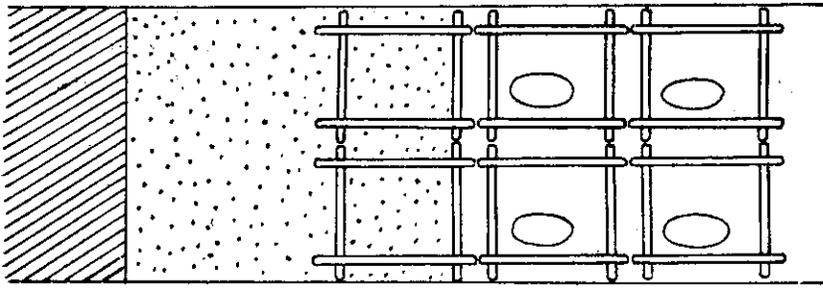
Залишки клітей другого будівельного періоду знаходилися на всіх ділянках на внутрішній частині валу на різній глибині, від 0,5 до 1 м, від сучасної поверхні. В багатьох місцях вугілля від клітей виявилось відразу під шаром дерну, тобто кліті тільки частково були заглибленими у вал, верхня їх частина виходила на поверхню. Нижче під клітьми знаходився насип валу, споруджений після пожежі клітей першого будівельного періоду. Товщина насипу валу під клітьми становила на ділянці I 1—1,4 м, на ділянці II — 1,4—1,7 м.

Кліті другого будівельного періоду було частково заглиблено в на-

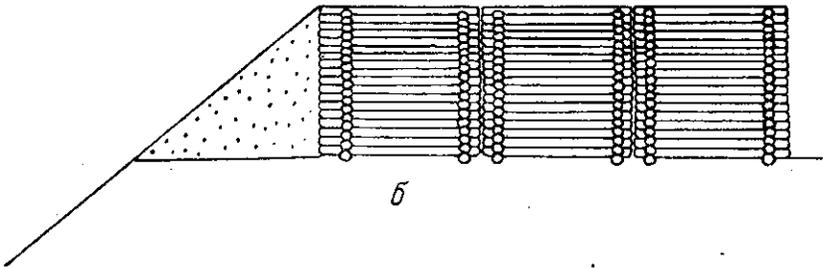
¹² Насип валу, що перекривав згорілі кліті, зберігся на висоту 2,8 м в траншеї № 1, 2,1 м — на ділянці I і 2,2 м — на ділянці II.

¹³ В землі біля печі трапилося декілька уламків кераміки пізніших часів. Крім того, під пічю знаходилися куски деревин від розвалу клітей.

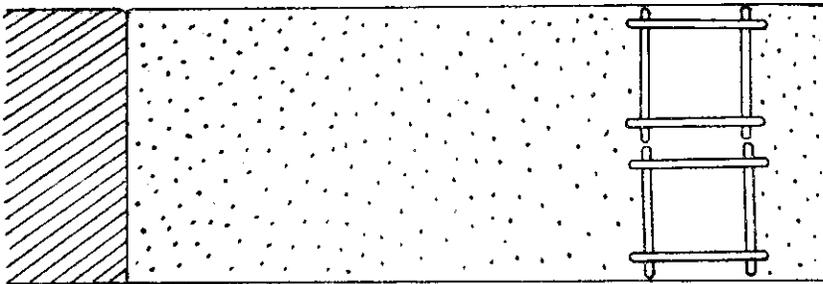
¹⁴ На всіх трьох ділянках залишки клітей лежали в похилій площині, знижуючись у внутрішній бік відповідно до схилу валу. Очевидно, такого положення вони набули після пожежі також внаслідок тиску насипу валу з зовнішнього боку.

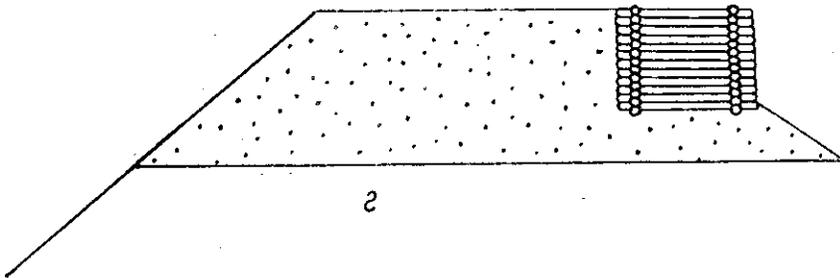
a

b

v

z

0 1 2 3 м

-1

-2

Рис. 9. Реконструкція нижньої частини укріплень першого (а, б) і другого (в, г) будівельних періодів на дитинці Миклашевського городища (план і поперечний розріз). 1—земля насипу; 2—рів.

сип валу лише з зовнішнього боку. З внутрішнього боку клітей, судячи з їх розвалів, землі не було, тут знаходився внутрішній схил валу.

За своїм місцеположенням кліті другого будівельного періоду відповідали внутрішньому ряду клітей першого будівельного періоду. Таким чином, у другий період укріплення дитинця мали таку ж ширину, як і в перший період. Різниця полягала в тому, що в другий період земляна частина укріплень була більш широкою (рис. 9).

Будь-яких ознак використання клітей під житла не виявлено. Однак, незважаючи на те, що кліті мали оборонне значення, вони могли використовуватися для господарських цілей, зокрема для збереження запасів провіанту, військового спорядження, а також інших матеріальних цінностей представників військово-феодалної знаті. Про утилітарне значення клітей першого будівельного періоду свідчать чотири заглиблення, виявлені в материковій долівці клітей на ділянці III (рис. 6). Заглиблення мали овально-видовжену форму (2×1 м) і напівсферичне дно, рівень якого знаходився на 25 см нижче поверхні материка. Заглиблення були заповнені ґрунтом з насипу валу. В них знаходилися також дрібні камені. Багато великих каменів (вагою від 10 до 25 кг кожний) було виявлено в північній частині південно-східного заглиблення і на його північно-західному краю під завалом третьої поздовжньої стіни, де вони лежали в два—три яруси. В двох клітях другого будівельного періоду на ділянках I і II також знаходилося по великій купі каменів, очевидно, для оборонних цілей як сировина для виготовлення металевих знарядь. Про обробку каміння свідчать дрібні відщепи, що зустрічалися в нижньому шарі заповнення клітей обох будівельних періодів. Цей щебінь, очевидно, походить з покрівлі клітей. Ним могли посипати також земляну поверхню валу. На долівці клітей першого будівельного періоду жодних знахідок, крім каменів і поодиноких дрібних уламків кераміки, не було. Декілька дрібних уламків кераміки, а також залізний ключ від кубічного замка трапилися в нижньому шарі світло-сірого піску, що перекривав залишки клітей першого будівельного періоду.

Залишки клітей другого будівельного періоду знаходилися в чорній, рідше — темно-сірій гумусованій землі, що походить, очевидно, з культурного шару, яким підсипали вал після першої пожежі. Внаслідок другої пожежі ця земля почала сповзати по схилу валу вниз, насичуючись вугіллям, попелом та сажею. В гумусованій землі, що перекривала залишки клітей другого будівельного періоду, серед горілого дерева, а частково і під ним зустрічалися дрібні уламки дерев'яної кераміки та залізні цвяхи. Тут було знайдено також декілька шиферних пряслиць і поодинокі вироби із заліза: уламки обручів та вушок від відерця, наконечники стріл, ножі, скоби, риболовний гачок, трубчастий замок, пружина від дерев'яного засувного замка. Незважаючи на те, що всі ці знахідки були в перевідкладеному стані, деякі з них, очевидно, можна пов'язувати з клітями. Трудно уявити, щоб декілька великих уламків горщиків, що відносяться до одного й того ж часу, які було знайдено в землі серед обвуглених деревин, потрапили до насипу з культурного шару. Можливо, що ці посудини знаходились в клітях. З верхньої частини клітей чи з укріплень, що знаходились над клітями, походять, очевидно, цвяхи та скоби.

Після другої пожежі дитинець уже не відбудовувався. Згодом, внаслідок великої поводи, вал було дуже розмито, особливо в зовнішній частині, з боку заплави. Вода, руйнуючи насип валу, занесла піском площадку дитинця, рів було замулено. Внутрішній схил валу було перекрито товстим шаром ґрунту, який було змито з вершини валу. Як показала траншея № 4, яку було прокопано на площадці дитинця на довжину 12 м у внутрішній бік від ділянки III, нашарування на внутрішньому схилі валу відповідають нашаруванням на площадці дитинця. Пісок, що перекриває внутрішній схил валу і площадку дитинця, утворює де-

кілька шарів. В середньому товщина їх становить на схилі валу 1—1,6 м, на площадці — 1—1,4 м¹⁵.

Гумусний шар, що знаходиться під намитим ґрунтом, має різну товщину: на внутрішньому схилі валу — 60—80 см, на площадці — 20—40 см. На схилі валу і біля його підніжжя гумусний шар має чорний колір від сажі; далі від валу він поступово переходить в темно-сірий пісок. Цей шар, що утворився, в основному, внаслідок пожежі, містить культурні залишки древньоруського часу: кераміку і деякі залізні речі. Він залягає на площадці дитинця на материка, а на схилі валу — на насипаній землі.

Подібну стратиграфію було простежено і в двох шурфах, прокопаних на площадці дитинця.

На південному краю дитинця в траншеях № 3 і 5 було виявлено залишки рову, що оточував ззовні вал. В траншеї № 3 було простежено внутрішню стінку рову на глибину 3,4 м від рівня материка під насипом валу. В зв'язку з тим, що на глибині 3,2 м від рівня материка (4,3 м від сучасної поверхні) з'явилася вода, розкопки було припинено. Заповнення рову складалося з темно-сірого, світло-сірого і білого піску¹⁶.

В траншеї № 5 було виявлено внутрішній край рову, після чого на лінії траншеї було прокопано шість невеликих шурфів, з яких крайній зовнішній шурф (№ 6) знаходився на відстані 28 м від південного кінця траншеї. Шурфи показали, що заповнення рову складає у верхній частині сірий пісок, а нижче — товстий шар чорного глею, під яким ідуть прошарки сірого піску. Нижче цих прошарків починається білий пісок. В середніх шурфах на рівні білого піску, на глибині 2 м від сучасної поверхні (на 3 м нижче материка під насипом валу), почала збиратись вода. Судячи з нахилу шарів ґрунту, що заповнював рів у двох південних шурфах, зовнішній край рову повинен був знаходитись на 2—3 м південніше крайнього шурфу. Отже, виходячи з цього, рів в досліджуваному місці мав ширину 32—33 м. Ці розміри рову відносяться до другого періоду існування дитинця. Можливо, що спочатку рів мав менші розміри. Його могли розширити в другий будівельний період в зв'язку з відбудуванням укріплень, коли для спорудження валу треба було багато землі.

У 1959 р. було проведено розвідкові розкопки на посаді, в південно-західній його частині і на відстані 160 м на північ від дитинця. Внаслідок цих розкопок біля озера Ковбаня було виявлено два напівземлянкових житла і яму господарського призначення, а північніше дитинця — дві ями господарського призначення і сліди залізобробного виробництва¹⁷.

Напівземлянкове житло № 1, розміром 3,3×2,7 м, було виявлено на рівні світло-жовтого материкового піску, на глибині 0,3—0,4 м від сучасної поверхні (рис. 10). Стінки напівземлянки збереглися на висоту 0,3 м. Оскільки древній культурний шар на березі озера Ковбаня розмито водою, початкова глибина напівземлянки становила приблизно 0,8 м. Вздовж північної стіни напівземлянки було простежено в материковій долівці канавку у вигляді жолоба, шириною 25—30 см, глибиною 20—25 см, де знаходилася, можливо, деревина. В північно-східному і північно-західному кутках, біля західної і східної стін, а також в центрі напівземлянки було виявлено по одній ямці від стовпів. Південна частина напівземлянки знаходилася в заповненні більш глибокої другої

¹⁵ Про те, що ці шари намити водою, свідчить наявність в деяких з них темних прошарків у вигляді кількох паралельних, трохи хвилястих ліній, а також знаходження в шарах численних горизонтальних світлих прошарків.

¹⁶ Визначення ширини рову не провадилось, оскільки це вимагало значних витрат, бо в цьому місці над ровом було багато намитой землі.

¹⁷ Розкопки на посаді провадилися за допомогою невеликих траншей та шурфів.

напівземлянки, що існувала раніше. В цій частині ямок від стовпів виявити не вдалося. В південно-східному кутку напівземлянки, на долівці, знаходилась глинобитна піч, від якої зберігся округлий черінь розміром 85×95 см і нижня частина стінок. З західного боку, перед піччю, куди виходили її челюсті, знаходилася на долівці сажа з дрібними уламками древньоруської кераміки. Уламки кераміки виявлені разом з вугіллям і попелом на черені печі, а також в глиняній обмазці череня.

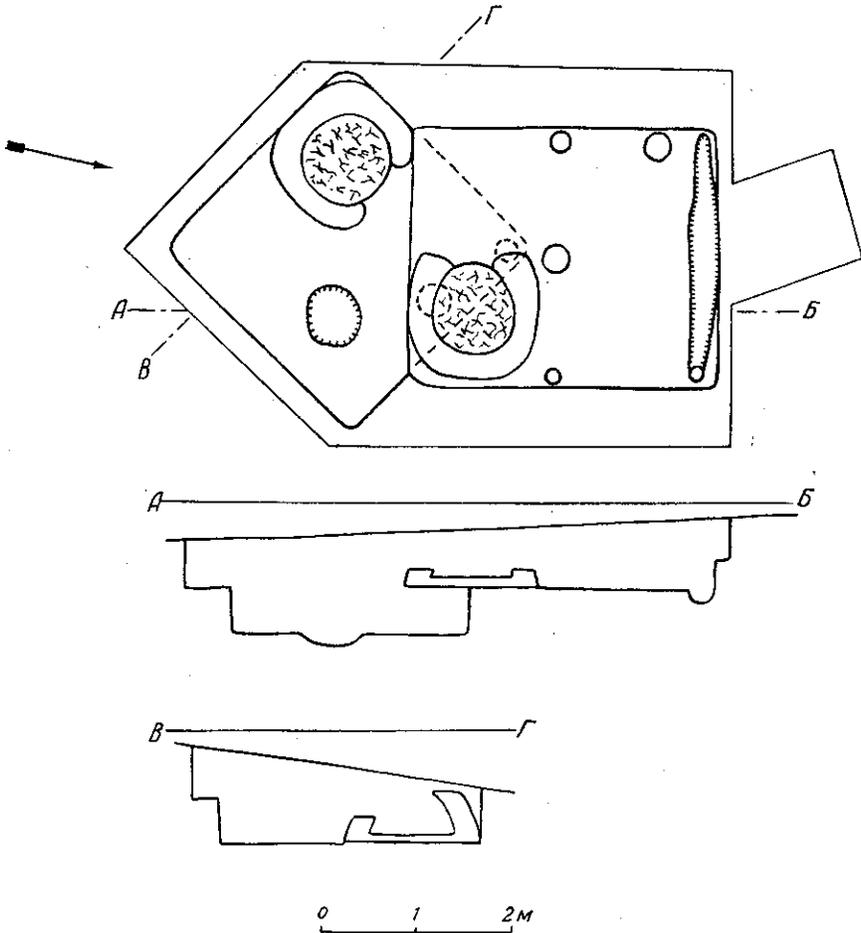

Рис. 10. План і профіль напівземлянкових жител № 1 і 2 на посаді Миклашевського городища.

Напівземлянкове житло № 2 в плані квадратне, розміром $2,75 \times 2,75$ м (рис. 10). Воно було заглиблене в ґрунт на $0,5$ м глибше, ніж напівземлянка № 1. В західному кутку знаходилась на долівці глинобитна піч, стінки якої збереглися на висоту $0,45$ м. Округлий черінь печі мав в поперечнику $0,93$ м. Біля східного кутка напівземлянки знаходилася в долівці невелика округла яма з півсферичним дном, розміром 55×65 см, глибиною 13 см. Поруч з цією ямою лежали серед вугілля уламки глиняної жаровні, які було кинуте в напівземлянку, очевидно, з поверхні. В печі серед попелу було виявлено багато уламків древньоруської кераміки (рис. 11, 4). Численні уламки кераміки було знайдено в нижній частині заповнення напівземлянки та на її долівці (рис. 11, 1, 3, 5).

Яму господарського призначення було виявлено в невеликій траншеї на відстані 7 м на північний захід від напівземлянки № 1. Яма мала

трапецієвидну форму з закругленими кутами і пологими стінами. Довжина ями 2,55 м, ширина з одного боку 2 м, з другого — 1,2 м, глибина 1,5 м від сучасної поверхні. Посередині найкоротшої стінки ями вияв-

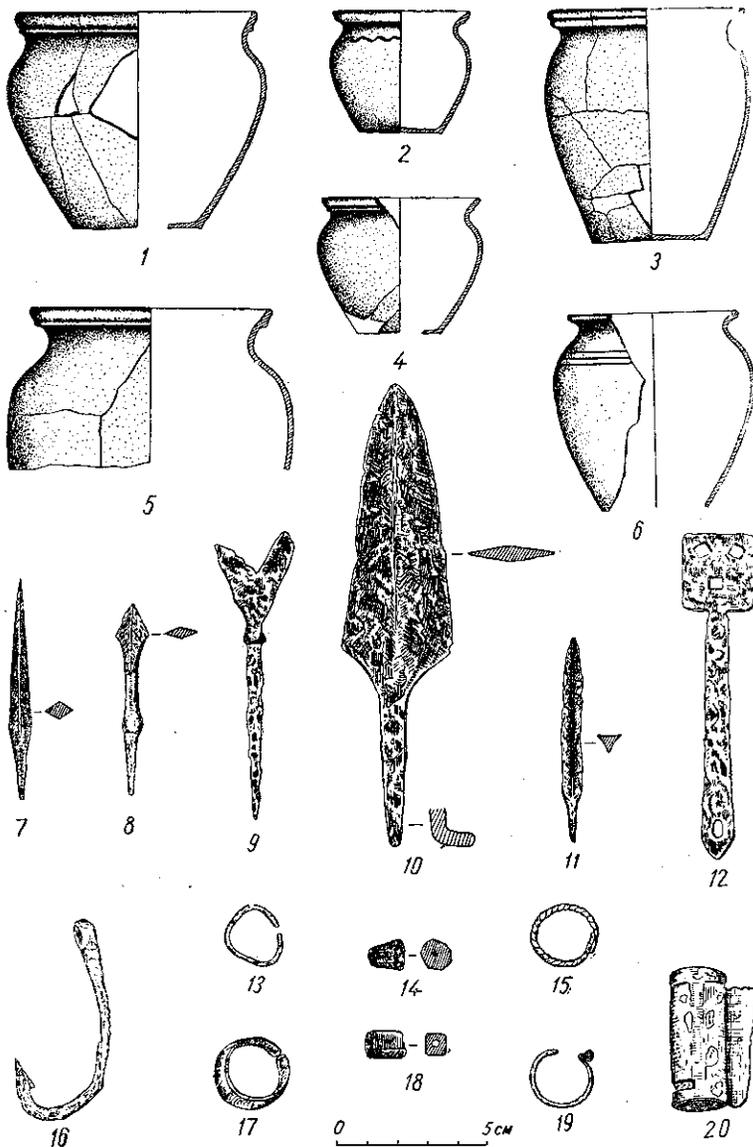

Рис. 11. Речі з Миклашевського городища.

1-6 — горщики; 7-9, 11 — наконечники стріл; 10 — сулиця; 12 — ключ; 13, 15, 19 — кільця; 14, 18 — намістиння; 16 — риболовний гачок; 17 — перстень; 20 — замок.

лено залишки входу. В гумусному заповненні на дні ями знаходилося багато уламків древньоруської кераміки, риб'ячої луски та дрібних кісток. На дні ями було знайдено риболовний гачок. Яма, очевидно, служила погребом.

Виявлені північніше дитинця дві інші господарські ями мали аналогічну форму і призначення. Ці ями знаходились на віддалі 5 м одна від одної. Розміри першої ями 2,4×1,2 — 1,8 м, другої — 2,8×2,4 м. В ямах знаходилось багато уламків древньоруської кераміки.

Поруч з цими ямами, на відстані 3 м на південь від них, було виявлено три ями з дуже пологими стінками і півсферичним в перерізі

дном, в яких знаходилися сажа, вугілля, куски перепаленої і ошлакованої глиби і залізні шлаки. Глибина ям від поверхні материка 0,9—1 м. Дві з цих ям, які були перерізані за допомогою траншеї повністю, мали довжину 3,5 м, в тому числі 2 м займала найглибша їх частина. Третя яма, очевидно, мала більші розміри. Її перерізано на протязі 4 м тільки частково. Ями знаходилися на віддалі 2—3 м одна від одної. Вони мали виробниче призначення, пов'язане з виготовленням заліза. В ямах знаходилося також багато уламків древньоруської кераміки.

Внаслідок розвідувальних розкопок на могильнику за допомогою шурфів і невеликих траншей було виявлено вісім поховань, з яких одне було дуже поруйноване, а два інші — частково. Кістяки лежали витягнено, на спині, на глибині 20—30 см від сучасної поверхні, і були орієнтовані головою на захід. В чотирьох випадках кістки рук лежали вздовж тулуба, а в двох випадках кістки одної руки були зігнуті в лікті і покладені на живіт. В шести могилах знаходились супровідні речі: вискові кільця, персні, намисто, горщик (рис. 11, 2, 13—15, 17—19). Поховання лежали в дуже твердій чорноземлі на материковій глині, насиченій вапняковими конкреціями — жорствою.

За обрядом поховань могильник належить до числа безкурганних. За часів Київської Русі подібні могильники з ґрунтовими похованнями без курганів були поширені саме в південній частині Середнього Подніпров'я. Їх виявлено на городищі в х. Половецькому, на поселенні біля с. Миколаївки, на городищі біля с. Набутів на Росі і на городищі біля Воїнської Греблі на Сулі.

Для визначення часу існування городища спинимось на виявленому при розкопках керамічному матеріалі.

Кераміка древньоруського часу, яку виявлено на городищі, розподіляється на дві основні групи. Першу групу складають горщики з потовщеними зовні вінцями (рис. 11, 1—5). Іноді ці горщики прикрашено на плічках кількома прямими або хвилястими лініями. Посудини мають темно-сірий колір, вони сформовані з глини із значною домішкою піску.

До другої групи належать горщики, вінця яких з внутрішнього краю утворюють валок (рис. 11, 6). Стінки цих горщиків більш тонкі, глиняне тісто відмулене краще, поверхня посудин буває темно-бурою чи темно-рожевою. Орнамент на посудинах другої групи зустрічається частіше. Звичайно прикрашали верхню частину плічок рядами округлих заглиблень, прямими чи, рідше, хвилястими лініями, відтисками прямокутних чи трикутних зубців штампа. Іноді зустрічається комбінований орнамент з ряду округлих заглиблень і декількох паралельних ліній.

Кераміка другої групи на всіх древньоруських пам'ятках відноситься до XII—XIII ст. В попередній час на території древньої Русі кераміка була неоднорідною. Аналогічна першій групі кераміка походить з древньоруського міста Воїня. На Миклашевському городищі в одній з ям разом з керамікою першої групи була знайдена шиферна пряслиця. Як відомо, пряслиці почали поширюватись в древній Русі в кінці X — на початку XI ст. Однак ця кераміка побутувала не тільки в XI ст. Аналогії до неї відомо з деяких курганів Шестовицького могильника, які датуються X ст. З речей X ст. на городищі знайдено два ключі від кубічних замків (рис. 11, 12).

На посаді кераміка першої групи кількісно переважає більше ніж в два рази над керамікою другої групи. На дитинці, навпаки, кераміка першої групи зустрічається рідше, ніж кераміка другої групи.

Для датування укріплень дитинця розглянемо керамічний матеріал, виявлений при розкопках в насипу валу.

В гумусованій землі, що перекривала залишки клітей другого будівельного періоду, знаходились дрібні уламки кераміки обох груп. При

розчистці та розборці завалу дерева було виявлено більше кераміки другої групи, уламки якої мали значні розміри. В окремих випадках було знайдено керамічні уламки в насипу валу під деревом. Так, на ділянці I під верхнім горизонтом дерева було знайдено в сірому піску по два уламки вінець обох груп, на ділянці III — два вінця першої групи. Серед розвалу обугленого дерева від клітей першого будівельного періоду на ділянці III знайдено уламок вінець першої групи; під насипом валу, серед залишків клітей першого будівельного періоду на ділянці I, знаходилися вінця від горщика першої групи і п'ять уламків маловиразних стінок, на одному з яких, більш тонкому, є хвилястий орнамент. За фактурою цей уламок стінки дуже подібний до кераміки другої групи.

Отже, серед залишків клітей першого будівельного періоду знаходилась кераміка першої групи; в насипу валу під клітьями другого будівельного періоду, серед їх розвалу і вище — кераміка другої і першої груп. Кераміка, яку виявлено в нижньому горизонті дерева, походить, мабуть, з початкового насипу валу, або ж вона потрапила туди під час існування клітей чи відразу після їх зруйнування. Все ж ця кераміка належить до першої групи і датує перший будівельний період не пізніше XI ст. Кераміка, що знаходилась під верхнім горизонтом дерева і над ним, потрапила до валу під час його насипання в другий будівельний період. Ця кераміка неодночасна, оскільки вона походить з культурного шару, що існував уже раніше і який було використано на насип валу. Цей керамічний матеріал вказує на те, що вал споруджено вдруге після XI ст., тобто тоді, коли вже існував культурний шар XII ст. Можна вважати, що кліті першого будівельного періоду згоріли в кінці періоду побутування кераміки першої групи, тобто в кінці XI — на початку XII ст., оскільки найпізнішою знахідкою в нижньому горизонті дерева є згадуваний уламок стінки з хвилястим орнаментом, що має типові ознаки кераміки другої групи. Кераміка першої групи, судячи по насиченості нею культурного шару, побутувала на городищі довго. Вище вже згадувалось про знахідки на городищі ключів X ст. Проте є підстави вважати, що вперше вал було насипано в той час, коли вже існував культурний шар з керамікою першої групи. Виходячи з цього, спорудження початкових укріплень дитинця можна відносити на кінець X ст. Укріплення дитинця були збудовані вдруге, очевидно, через не дуже великий проміжок часу після пожежі, десь в першій половині XII ст.

Щоб визначити час, коли припинилось існування дитинця, необхідно зупинитись спочатку на датуванні об'єктів посаду.

До комплексів, представлених керамікою другої групи, належить лише напівземлянка № 1. В напівземлянці № 2 і в усіх трьох господарських ямах, а також в ямах із залізними шлаками знаходилась кераміка першої групи. Горщик з поховання на могильнику також належить до першої групи. У верхній частині культурного шару траплялася на посаді і кераміка другої групи, однак її було порівняно мало. Ці дані свідчать про те, що культурний шар на посаді утворено, в основному, в період побутування кераміки першої групи, а кераміка другої групи побутувала недовго. Очевидно, життя на посаді та на дитинці припинилося одночасно, що могло статися не пізніше як в кінці XII — на початку XIII ст.

Є підстави вважати, що на дитинці також знаходилось декілька жител, хоч їх і не було виявлено розкопками. Про це свідчать знахідки в насипу валу кераміки, представленої обома групами, ключів, замка, а також кусочків печини. Щодо культурного шару на площадці дитинця, то він тут простежується дуже погано. Очевидно, значну його частину було знято при насипанні валу. Судячи за характером культурного

шару, окремі житла на площадці дитинця могли розташовуватись з внутрішнього боку перед валом. Очевидно, в поодиноких випадках використовувались під житла і деякі кліті.

Після того як на городищі припинилось життя, поселення зазнало декілька поведей, внаслідок чого північна частина посаду була розмита, а південна частина разом з дитинцем була засипана піском. В останні десятиріччя були випадки, коли вода частково заливала посад. Однак про затоплення дитинця ніхто з місцевих жителів не пам'ятає. У Кременчуці на високому березі Дніпра біля річкового вокзалу на виходах граніту останнім часом було виявлено відмітки найвищих весняних поведей, починаючи з кінця XVIII ст. Найсильніша повідь була в 1845 р. Однак поведі, що розмили дитинець, мали місце в більш ранні часи. На ділянці III в сірому піску, що перекриває чорноземлю з залишками верхнього горизонту дерева, було знайдено на глибині 70—85 см від сучасної поверхні уламки середньовічних посудин з коричневим розписом. В траншеї № 3, в заповненні рову, на глибині 2,5 м від сучасної поверхні в темно-сірій землі знаходилось декілька уламків аналогічного посуду з коричневим розписом і один уламок кришки сталевого кольору. В рові перед ділянкою III на глибині 1,1 м від сучасної поверхні (шурф № 3) було знайдено в чорній землі мініатюрний горщик світло-сірого кольору з коричневим розписом. До якого саме часу належить ця кераміка, відповісти трудно. Очевидно, вона побутувала в XVI—XVII ст. До періоду поведей, очевидно, належить і житло, від якого на валу дитинця було розкопано залишки печі¹⁸.

* * *

Розкопками в х. Миклашевському виявлено деякі матеріали, що відносяться до більш раннього часу, ніж X ст. До них належить трилопатекий наконечник стріли, який було знайдено в насипу валу (рис. 11, II) та уламок денця ліпної посудини з великою домішкою жорстви і шамоту в тісті, що знаходився в перевідкладеному стані в господарській ямі на посаді. Подібного типу наконечники стріл датуються VII—VIII ст. Уламок денця слід віднести також до цього часу. Про заселеність цієї території в VII—VIII ст. свідчать також матеріали, знайдені на відстані 1,5 км на схід від городища. Тут на березі озера Бистрик були знайдені уламки ліпної кераміки з домішкою шамоту та жорстви. Тут же місцевими жителями були знайдені два срібні браслети з потовщеними кінцями, що були поширені в VII—VIII ст.

Археологічні дослідження показують, що територію в районі городища почали заселювати з другої половини I тис. н. е. В древньоруський період тут існувало декілька поселень. Культурний шар древньоруського часу виявився на буграх над озерами на захід, на північ і на схід від городища. В цей час на місці сучасного х. Миклашевського знаходилося основне поселення, яке виникло не пізніше X ст. і існувало до кінця XII — початку XIII ст. Розвиток феодалних відносин і потреба в захисті південних кордонів Київської Русі від степових кочовиків зумовили побудову на цьому поселенні в кінці X ст. кріпості, що була одночасно значним адміністративно-господарським центром навколишніх поселень.

Незважаючи на існування місцевого залізобробного ремесла, а також широких торговельних зв'язків, про що свідчать знахідки амфори тарі на посаді та на дитинці, значну за розмірами територію, цей населений пункт містом не став. Переростання його в місто пере-

¹⁸ Про час заснування сучасного х. Миклашевського відомостей немає, але за козацьких часів цю місцевість було вже заселено. Про це свідчать місцеві перекази, а також залишки укріплень козацького табору, що збереглися південніше городища.

шкоджали нищівні набіги половців. На протязі XII ст., після першого розгрому, городище як населений пункт не розвивалося.

Укріплення Миклашевського городища заслуговують на особливу увагу. Оборонні споруди з окремих дубових клітей, що розташовувались рядами і не були конструктивно пов'язані між собою, були виявлені розкопками древньоруських укріплень в Києві, Переяславі та на городищі Заріччя на р. Стугні. В усіх цих випадках зрубні кліті, що утворювали декілька рядів, були засипані землею¹⁹. Розкопки на Миклашевському городищі доповнюють існуючі уявлення про характер укріплень даного конструктивного типу новими фактами. Виявляється, що серед цього типу укріплень існували і такі, в яких лише зовнішній ряд клітей заповнювався землею, а внутрішні ряди клітей були пустотілими²⁰.

Виникнення Миклашевського городища слід пов'язувати з літописними відомостями про побудову князем Володимиром Святославичем в кінці X ст. (998 р.) кріпостей на південних кордонах древньоруської держави для захисту від кочовиків.

¹⁹ П. А. Раппопорт, вказ. праця, стор. 82—90.

²⁰ Саме такий характер мають укріплення і Кизиверського городища, розташованого на р. Сулі на відстані 15 км від Миклашевського городища. Тут з двох рядів зрубних клітей, що стояли поруч, одна біля одної, по краю городища, тільки зовнішній ряд було засипано землею. (Розкопки автора цієї статті в 1960 р.)

Л. М. РУТКІВСЬКА

ПРО ОДНУ ГРУПУ САСАНІДСЬКИХ ГЛЕЧИКІВ

Дорогоцінний посуд, що увійшов в науку під назвою «сасанідського», визначає пам'ятки мистецтва різних територій. З них вже виділено, крім власне сасанідських, ряд форм середньоазіатського¹ і кавказького походження². Дана стаття має на меті розгляд тільки однієї категорії сасанідської торевтики. Мова йде про глечики, знайдені в Харківській губернії — в с. Лимарівка, в Пермській губернії — в с. Квацпілеєво, Солікамського повіту, в с. Курілова, Осінського повіту, на Суксунському заводі Красноуфімського повіту, а також в Дагестані³. Ці глечики невеликі, з грушовидним корпусом, похилими плічками і вінцями у вигляді прямовисного бортика (рис. 1, 2). Висота їх 17,3—19 см. На поверхні цих посудин є зображення: аркада, під якою стоять жіночі постаті з різними атрибутами в руках (птахи, гілка дерева, оссуарії, гранати, посудина); орел, що роздирає газель; Сенмурв і орнаментация зерню. Категорія згаданих глечиків з жіночими зображеннями під аркадою вже привертала до себе увагу дослідників. Так, А. А. Потапов і А. А. Борисов, а слідом за ними Г. А. Пугаченкова і М. М. Дьяконов вважали їх согдійськими⁴. К. В. Тревер припускала їх зв'язок з територією Бактрії⁵. Аргументом за їх согдійське походження була деяка близькість між жіночими зображеннями під арками на розглянутих глечиках і на Бійянайманських оссуаріях (Согд), а також согдійський напис на одній із посудин. Форма їх аналізу не піддавалась. Оскільки основна увага при розгляді даної групи глечиків приділялась зображенням постатей жінок, що стоять під арками з атрибутами в руках, здається доречним поставити питання про те, чи можна вважати стиль і сюжет цих зображень специфічною особливістю образотворчого мистецтва Согда чи якоїсь іншої середньоазіатської області. Іншими словами, чи можна, навівши по суті справи єдину аналогію (зображення на Бійя-

¹ А. И. Тереножкин, К истории искусства Хорезма, «Искусство», 1939, № 2, стор. 121—126; С. П. Толстов, Монеты шахов древнего Хорезма, ВДИ, 1938, № 4, М., стор. 139—141.

² К. В. Тревер, К вопросу о так называемых сасанидских памятниках, СА, XVI, 1952, стор. 283—285.

³ Я. И. Смирнов, Восточное серебро, СПб., 1909, табл. XLVI, LIII, LIV, CXV; И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, М.—Л., 1935, табл. 39—41, 44—46.

⁴ А. А. Потапов, Рельефы древней Согдианы как исторический источник, ВДИ, 1938, № 2(3), стор. 135; А. Я. Борисов, К истолкованию изображений на Бийянайманских оссуариях, ТОВЭ, т. II, Л., 1940, стор. 47; Г. А. Пугаченкова, Некоторые изобразительные сюжеты на памятниках искусства древнего Согда, Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР, т. II, Душанбе, 1952; М. М. Дьяконов, Росписи Пянджикента и живопись Средней Азии, зб. «Живопись древнего Пянджикента», стор. 136.

⁵ К. В. Тревер, К вопросу о так называемых сасанидских памятниках, стор. 284.

найманському оссуарії) вирішувати питання про согдійське походження глечиків, як це робить, наприклад, Г. А. Пугаченкова⁶.

Підбираючи аналогії до згаданих жіночих зображень, ми відразу переконуємося в тому, що сюжет і стиль їх досить поширений на значній території Середнього і Близького Сходу⁷. Отже, зображення не можуть бути критерієм для вузької локалізації посудин, тому що це яви-

Рис. 1. Срібний глечик з слободи Лимарівка, Старобільського повіту, Харківської губернії.

Рис. 2. Срібний глечик з Суксунського заводу, Красноуфімського повіту, Пермської губернії.

ще не може бути пояснене особливостями образотворчого мистецтва однієї якої-небудь області, а може бути зрозумілим тільки в широкому історичному плані. В даному разі йдеться про явище широкого культурного діапазону, а не вузько локальне. І характерним тут є те, що в згаданих зображеннях має місце сильний вплив класичного мистецтва. Як відзначають дослідники, це не випадкове явище, а результат нової хвилі античного мистецтва, яка прокотилася в VI—VII ст. на Сході⁸. Джерелом цих впливів була Візантія. В проникненні античних впливів в Іран велике значення мала Сірія, культура якої, в свою чергу, відіграла значну роль у формуванні візантійського мистецтва⁹.

⁶ Г. А. Пугаченкова, Некоторые изобразительные сюжеты...

⁷ А. М. Мандельштам, О некоторых результатах работ французской археологической миссии в Афганистане, СА, XXI, 1954, стор. 422; В. А. Шишкин, Некоторые итоги археологических работ на городище Варахша (1947—1953), Труды Института истории и археологии, в. VIII, Ташкент, 1956, стор. 20; його ж, К вопросу о древних культурных связях народов Средней Азии с другими странами и народами, Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии, М.—Л., 1958, стор. 26; J. H. Schmidt, Figurische sasanidische stückdekorationen aus Ktesiphon, Ars Islamica, v. IV, стор. 175; E. Kühnel, Die Ausgrabungen der zweiten Ktesiphon Expedition 1931/1932, Berlin, 1933, стор. 34; M. Rostovtzeff, Graffiti, The excavations et Dura Europos, IV, 1930—1931, pl. XIX.

⁸ О. Н. Бадер и А. П. Смирнов, «Серебро Закамское» нашей эры, М., 1954, стор. 13; Л. А. Мазулевич, Византийский антик в Прикамье, МИА, № 1, 1940, стор. 146; J. Orbeli, Sasanian and early islamic metalwork, в кн.: A. Pore, A survey of Persian Art, v. I, London—New York, 1938, стор. 753.

⁹ K. Hitti, History of Syria, New York, 1957, стор. 398—399.

Середня Азія в цьому відношенні не була остронь, і до неї повністю відноситься положення про другу хвилю античного впливу, що прокотилась на Сході в VI—VII століттях. Тепер в Середній Азії відомо ряд пам'яток, в яких виразно відчувається вплив античного мистецтва. До них відноситься насамперед Пянджикент, який дав ряд таких пам'яток¹⁰; окремі деталі зображень Варахши¹¹, Бійянайманських оссуаріїв¹², також свідчать про ці впливи. До цього треба додати окремі знахідки візантійських монет на території Середньої Азії¹³. В південному Туркменистані хвиля пізньої античності позначається в архітектурі¹⁴.

Появу барбатинового орнаменту в кераміці Мерва в VII ст. н. е. е всі підстави вважати наслідком західних впливів, тому що він проникає сюди з Близького Сходу. Те ж можна сказати і про штампований орнамент, який з'являється в кераміці Мерва в VII ст. н. е. Характер його орнаментальних мотивів найближче стоїть до штуквої декорації Ктесіфона¹⁵ пізньосасанідського часу (друга половина VI ст.), а також до ранньоісламських пам'яток Близького Сходу¹⁶.

Отже, на основі всього сказаного, ми робимо висновок про те, що жіночі зображення на глечиках в стилістичному відношенні не є специфічно середньоазіатським явищем.

В зв'язку з цим не можна обійти питання про символіку зображень. Мова йде про характер атрибутів, що їх тримають в руках жіночі постаті (птах, квітка, плоди в вазі, гілка, скринька — оссуарій).

Г. А. Пугаченкова на основі цілого ряду припущень приходить до висновку, що ці глечики — культового призначення і пов'язані з святом Науруза¹⁷. Однак це твердження не погоджується із семантичним зв'язком зображень на глечиках і Бійянайманських оссуаріях. А. А. Потапов звернув увагу на те, що на більшості Бійянайманських оссуаріїв зображені жінки; на одному із рельєфів, що зображує похоронну процесію, жінка на плечі несе оссуарій. На основі цього автор зробив висновок про те, що в Согді обряд поховання з часом став виконуватися виключно жінками¹⁸. Зображення жінок є на інших середньоазіатських оссуаріях¹⁹.

Не зупиняючись на зображеннях середньоазіатських оссуаріїв, звернімо увагу тільки на одну обставину. Тут, крім зображень людей, головним чином жінок, з атрибутами в руках, широко використовується рослинний орнамент (гілка, гранат, стилізовані рослини). Нема сумні-

¹⁰ А. М. Беленицкий, Новые памятники искусства Пенджикента. Тезисы докладов на сессии Отделения исторических наук и на пленуме ИИМК, посвященных итогам археологических и этнографических исследований 1956 года, М., 1957, стор. 36; його ж, Археологические заметки, Известия отделения общественных наук АН Таджикской ССР, в. 14, 1957, стор. 4—5; його ж, О раскопках городища древнего Пенджикента в 1956 г., Труды АН Таджикской ССР, т. 91, Душанбе, 1959 стор. 102—104.

¹¹ В. А. Шишкин, Некоторые итоги археологических работ на городище Варахша (1947—1953 гг.), Труды Института истории и археологии, в. VIII, Ташкент, 1956, стор. 20; його ж, К вопросу о древних культурных связях народов Средней Азии с другими странами и народами, стор. 22.

¹² А. Я. Борисов, К истолкованию изображений на Бийянайманских оссуариях, стор. 46—47.

¹³ М. Е. Массон, К вопросу о взаимоотношениях Византии и Средней Азии по данным нумизматики, Труды Среднеазиатского университета (история), Ташкент, 1951, стор. 95—97.

¹⁴ Г. А. Пугаченкова, Пути развития архитектуры южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма, Труды ЮТАКЭ, т. VIII, М., 1958, стор. 125—130.

¹⁵ E. Kühnel, Die Ausgrabungen..., стор. 34.

¹⁶ M. Dimand, Studies in islamic ornament, Ars Islamica, Ann Arbor, 1937, стор. 293—337.

¹⁷ Г. А. Пугаченкова, Некоторые изобразительные сюжеты..., стор. 57.

¹⁸ А. А. Потапов, Рельефы древней Согдианы, стор. 130.

¹⁹ О. Г. Большаков и Н. Н. Негматов, Раскопки в пригороде древнего Пенджикента, МИА, № 66, 1958, стор. 177, рис. 17.

ву, що ці мотиви мають релігійно-символічний зміст і символізують життєдайний початок. В зв'язку з цим цікаво зауважити, що в Согді свято, присвячене душам померлих предків, припадало на початок весни («воскресіння природи»). Приношення жертвовної їжі предкам також пов'язується з культом природи, із землеробським його варіантом²⁰. В цьому плані виключний інтерес становить наявність на оссуаріях з Байрам-Алійського району (Маргіана) скульптурних жіночих голівок²¹ у високому головному уборі, близьких за трактовкою до «маргіанської богині» плодючості.

Рис. 3. Надгробна плита з сирійським написом з Марійської області.

Тут же згадаємо про знахідку в Маргіані (Марійська область) надгробної плити з сирійським написом (рис. 3). Вона нагадує надгробні плити Пальміри римського часу. На ній зображена жінка з гронам винограду в одній руці і з птахом в другій²². Іншими словами, ми бачимо тут теж коло релігійно-символічних уявлень, про які мова була вище.

Не можна обійти питання про наявність серед атрибутів скриньки — оссуарія. Він є і на глечуку з с. Квацпілеево, Пермської губернії²³, і на Бійянайманському оссуарії. На перший погляд, це — дисонанс тям життєдайним символам, про які говорилось вище. Але це тільки на перший погляд. Аналіз блюда середньоазійського походження VI ст. н. е. з хорезмійським написом

по краю, знайденого в с. Бартим (Пермська область), свідчить про інше.

На блюді зображені два леві в геральдичній постановці; над їх спинами з допомогою стрижнів підвішена скринька з конічною кришкою (аналогічна Бійянайманському оссуарію), що завершується композицією із рога і двох шарів. Остання знаходить собі аналогії в коронах сасанідських царів Кавада I і Хосрова I. Під рогом луни прокладений шарф. На стінці скриньки — розетка²⁴. Таким чином, зображення скриньки тут знаходиться над спинами левів під короною сасанідських царів. Символічний зміст зображення очевидний і разом з тим не пов'язаний з темою поховання.

²⁰ Б. А. Ставиский, О. Г. Большаков и Е. А. Мончадская, Пянджикентский некрополь, МИА, № 37, 1953, стор. 83, 91.

²¹ С. А. Ершов, Некоторые итоги археологического изучения некрополя с оссуарными погребениями в районе города Байрам-Али, Труды Института истории, археологии и этнографии, т. V, Ашхабад, 1959, табл. V.

²² Плита зберігається на кафедрі археології Ташкентського державного університету.

²³ И. А. Орбели, К. В. Тревер, Сасанидский металл, табл. 44.

²⁴ О. Н. Бадер и П. А. Смирнов, «Серебро Закамское...», стор. 15—17.

В силу вищесказаного, зображення оссуарія в руках жіночого персонажа на Бійянайманському оссуарії, а також на глечуку ми схильні розглядати не як аксесуар похоронного обряду, а як певний символ (можливо, зв'язок з землею, яка за зороастрійськими віруваннями являє собою жіночий космологічний початок).

Більше того, звичай ховати саме в глиняних оссуаріях або гробах, як нам здається, у зороастрійців мав символічний зміст, чим і можна пояснити таку твердо встановлену традицію.

Пянджикентські науси, які служили сімейними усипальницями заможної частини міста, як відомо, мали глиняні, а не якісь інші оссуарії. Виняток становить алебастровий оссуарій²⁵, наявність якого не спростовує, а стверджує існування міцно встановленої традиції. Серед глиняних оссуаріїв Хорезма відомі тільки поодинокі кам'яні екземпляри²⁶.

В зв'язку із сказаним інтерес становлять такі слова «Природничої історії» Плінія Старшого: «Навіть серед теперішнього благоустрою при здійсненні релігійних обрядів для узливання користуються не мурриновим і кришталеvim посудом, а глиняними сипулами, в чому проявляється невимовна доброзичливість землі, очевидна для всякого, хто заважить окремі моменти, не говорячи вже про її благодіяння у вигляді різних плодів, краєвиду, садових плодів, трав, кущів, ліків, металу... Більш того: багато хто вважав би за найкраще бути після смерті похованим в глиняних трунах»²⁷.

Таким чином, тут звичай ховати в глиняних трунах пояснюється «невимовною доброзичливістю землі». Це тим більше зрозуміло в середовищі зороастрійців, де земля була однією із стихій, якій поклонялися²⁸.

Глечики з жіночими зображеннями ми схильні вважати аксесуарами похоронного культу. Що використання посуду в подібних випадках мало місце, свідчать сцени оплакування на Пянджикентських стінних розписах²⁹.

Щодо глечиків цієї форми з іншими зображеннями (Сенмурв, орел, що роздирає газель) або просто орнаментованих зерню, то є підстави вважати, що вони використовувалися в побуті знаті.

Розглянемо тепер форму глечиків, про які йшла мова. В кераміці Согда така форма невідома взагалі³⁰. Те ж можна сказати і про інші середньоазіатські області³¹. Поки ми знаємо один керамічний екземпляр із Балалык-тепе³² (південь Узбекистану), який має подібну форму, але не є ідентичним ні за розмірами, ні за пропорціями до розглядуваних нами. В даному разі у нас нема підстав говорити і про характерність цієї форми посуду для вказаного району. І навпаки, аналіз ке-

²⁵ Б. А. Ставский, О. Г. Большаков и Е. А. Мончадская, Пянджикентский некрополь, стор. 83, рис. 17.

²⁶ С. П. Толстов, Итоги работ Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР в 1953 г., ВДИ, 1955, № 3, стор. 200; С. П. Толстов, Древний Хорезм, стор. 149—150.

²⁷ Плиний Старший, Естественная история, ВДИ, 1946, № 3, стор. 335.

²⁸ Глиняні труни були широко розповсюджені в Месопотамії в парфянську епоху. Окремі знахідки відомі в Мервському оазисі, в Сурхан-Дар'їнській області Узбекистану, в Таджикистані. Див.: М. М. Дьяконов, Работы Кафирниганского отряда, МИА, № 15, 1950, стор. 168; Б. А. Литвинский, Э. Гулямова и Т. И. Зайгель, Работы отряда по сбору материалов для составления археологической карты (1956), Труды АН Таджикской ССР, в. 91, Душанбе, 1959, стор. 13—131; Л. И. Альбаум, Балалык-тепе, стор. 212; С. А. Ершов, Некоторые итоги..., стор. 168—170.

²⁹ М. М. Дьяконов, Росписи Пянджикента..., стор. 111.

³⁰ А. И. Тереножкин, Раскопки в кухендизе Пянджикента, МИА, № 15, 1950, табл. 41; його ж, Согд і Чач, КСИИМК, XXXIII, рис. 69, табл. X; Б. И. Маршак, Керамика нижнего слоя Пянджикента, Известия АН Таджикской ССР, серия общественных наук, № 14, 1957, стор. 91—99.

³¹ Е. Е. Неразник, Керамика Хорезма афригидского периода, Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, т. IV, М., 1959, рис. 6—8.

³² Л. И. Альбаум, Балалык-тепе, Ташкент, 1960, рис. 67.

рамічного посуду Мерва, що датується монетами і остраконами кінцем V—VI ст. н. е.³³, показує, що це є одна з найбільш характерних форм. Вони зустрічаються тут в різних варіантах, які різняться між собою деталями форми і розмірами. Серед них є абсолютно ідентична металевим, як за формою, так і за розмірами, група глечиків (рис. 4). Вони виготовлялися із добре вимішаної глини, мали негрубий дзвінкий черепок високої якості. Форма цих глечиків грушовидна. Похилі плечка переходять в невисоку шийку, що закінчується прямовисним бортиком. В місці переходу є рельєфна лінія. Дно має плоский піддон. Висота 14—18 см.

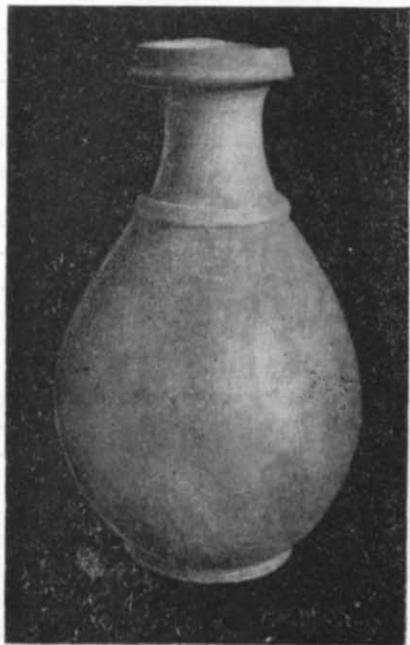

Рис. 4. Керамічний глечик з Мерва.

Початок еволюції прямовисного бортика цих глечиків відноситься до ранньоспарфянського часу (III—II ст. до н. е.). Прототипом бортика був жолобок для покритишки. Край жолоба стає вище і вище, еволюціонуючи в прямовисний бортик (рис. 5). Але загальний вигляд цих посудин визначає не стільки ця деталь її верхньої частини, скільки загальні пропорції. Це, власне, і дає нам підстави роботи припущення, що розглянута форма металевих глечиків виготовлялась в Мерві. Таким чином, мова йде про східні області Сасанідського Ірану (Хорасан). В результаті культурних зв'язків Мерва з західними областями Сасанідського Ірану, аналогічні форми металевих глечиків могли з'явитися там або завдяки обміну, або як наслідок заходження. В зв'язку з цим треба згадати керамічний екземпляр із Ктесіфона³⁴, що хоч і близький до мервського, але різниться трохи своїми пропорціями. Є всі підстави вважати розглянуту

групу глечиків пам'ятками мистецтва сасанідського Ірану. Цьому висновку не суперечить і наявність зображення Сенмурва та інших, що згадувалися вище.

Не суперечить йому також і наявність на одному з глечиків согдійського напису, бо переважна частина їх має саме пехлевійські написи³⁵.

Крім того, треба враховувати, що населення окремих областей Ірану було неоднорідним в етнічному відношенні і це могло відбитись і на продукції ремісництва. Нарешті, написи іноді взагалі не пов'язуються з виготовленням самої посудини. Прикладом може служити знайдене в Прикам'ї блюдо візантійського походження, на якому був пізніший напис хорезмійською і согдійською мовами³⁶.

Нагадаємо, що в Мерві не раз знаходили пам'ятки согдійського письменства. З цього А. А. Фрейман робить висновок, що в Мерві поряд з місцевим було і согдійське населення³⁷.

³³ Комплекс кераміки був одержаний автором статті на розкопці 36 городища Гяур-Кала. Монети були визначені М. Е. Массоном, а остракон М. М. Дьяконовим.

³⁴ Н. Schmidt, L'expédition de Ctésiphon en 1931—1932, Syria, т. XV, Paris, 1934, pl. V.

³⁵ И. А. Орбели и К. В. Тревер, Сасанидский металл, стор. 39, 41, 45.

³⁶ Л. А. Мацулевич, Византийский антик в Прикамье, стор. 146.

³⁷ А. А. Фрейман, Согдийская надпись из Старого Мерва, Записки Института востоковедения АН СССР, т. VII. М.—Л., 1939, стор. 298.

У нас нема письмових свідчень про виготовлення в Мерві посуду із дорогоцінного металу в V—VII ст., але для VIII ст. вони є і можуть свідчити про розвиток торевтики³⁸. В. В. Бартольд, згадуючи про зв'язки домусульманської і мусульманської культур, писав, що східноіранське мистецтво останніх століть до н. е. і перших століть н. е. після мусульманського завоювання розглядається як одне ціле і що час завоювання не визначає *terminis ante quem*³⁹. Говорячи про існування ремесла по виготовленню коштовного начиння, треба мати на увазі, що арабське завоювання не сприяло розвитку ремесла, а, навпаки, руйнувало

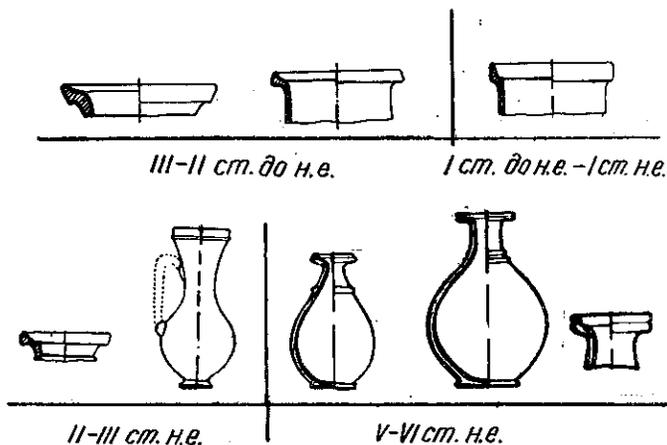

Рис. 5. Еволюція верхньої частини керамічних глечиків Мерва.

його. Тому не можна припускати, що це ремесло з'являється при арабах.

Розглянута категорія посуду є однією з форм, відомих серед предметів сасанідської торевтики. Аналіз її ще раз доводить той факт, що сасанідське мистецтво було явищем народним, а не вузько двірцевим, як вважав Герцфельд⁴⁰. Ми вище бачили, що одна із форм коштовного посуду проходить довгу еволюцію в кераміці; отже, вона була передусім витвором ремісників-керамістів і потім переходить в торевтику.

Знаходження розглянутої категорії посуду на території Східної Європи, в тому числі і на Україні, свідчить про наявність культурних зв'язків з територією сучасної Середньої Азії в VI—VII ст. н. е. Більше того, знахідка в с. Лимарівка, Харківської губернії, може пояснюватися не тільки культурними, а й етнічними зв'язками аланського населення степової частини України і Середньої Азії.

³⁸ Табари, Материали по истории туркмен и Туркмении, т. I, М.—Л., 1939, стор. 119.

³⁹ В. В. Бартольд, Восточноиранский вопрос, Окремий відбиток, стор. 22.

⁴⁰ E. Herzfeld, Archaeological history of Iran, London, 1935, стор. 79.

Ю. І. КОЗУБ

ЛЕКІФИ ОЛЬВІЙСЬКОГО НЕКРОПОЛЯ

V—IV ст. до н. е.

Лекіфи є однією з найбільш поширених груп грецької кераміки. Вивчення лекіфів дає можливість не лише уявити картину розвитку грецького гончарного ремесла та мистецтва в пору їх розквіту, судити про торговельні зв'язки грецьких центрів з іншими областями, простежити зміни в чисто грецьких керамічних формах під впливом місцевих умов Північного Причорномор'я, а й робити висновки про етнічну приналежність стародавнього населення того чи іншого пункту або еллінський вплив на сусідні райони, бо лекіфи становили специфічну рису грецького поховального ритуалу, в якому вони відігравали значну роль.

В радянській археологічній науці питання дослідження лекіфів розроблені ще недостатньо, хоч лекіфи є однією з найбільш масових категорій знахідок на півдні України. Лекіфи в числі інших предметів грецького виробництва проникають в степову і лісостепову смугу УРСР і становлять тверду основу для датування пам'яток, залишених їх населенням. Тому спеціалістам-античникам та скіфологам постійно доводиться мати справу з лекіфами. Згадками про них рясніють звіти і статті, присвячені археології Північного Причорномор'я.

Спеціальному дослідженню однієї групи лекіфів присвячена цікава праця В. М. Скуднової «Чорнофігурні лекіфи з архаїчного некрополя Ольвії»¹. Білі лекіфи, що зберігаються в Державному Ермітажі, були вивчені К. С. Горбуною². Коротка характеристика основних форм лекіфів некрополя Корокондами міститься в книзі А. П. Сорокіної «Тузлінський некрополь».

В своїй статті «Некрополь Німфея»³ Л. Ф. Силантьєва визнала за можливе навіть виділити в окрему групу поховань «з лекіфами». Поряд з таким принципом класифікації поховань, досить штучним і формальним, що носить до певної міри випадковий характер і є в основі своїй невірним, автор дає характеристику деяких груп лекіфів класичної епохи, які зустрічались в некрополі Німфея. Виключно технічні питання розпису деяких лекіфів трактуються в статті В. Д. Блаватського «Про техніку розпису арибалічних лекіфів»⁴.

В дореволюційній літературі лекіфам приділив увагу лише Б. В. Фармаковський в своїй капітальній праці «Аттическая вазовая живопись». Він схилювався на характеристиці білих та червонофігурних ле-

¹ В. М. Скуднова, Чорнофігурні лекіфи з архаїчного некрополя Ольвії, АП, т. VII, 1958, стор. 113—130.

² Доповідь на цю тему була прочитана в античному відділі Ермітажу в грудні 1956 р.

³ Л. Ф. Силантьєва, Некрополь Німфея, МИА, № 69, 1959, стор. 5—107.

⁴ В. Д. Блаватский, О технике росписи арибаллических лекифов, КСИИМК, в. XV, 1947, стор. 51—57.

кіфів V—IV ст. до н. е. Дослідженню лекіфів присвячена численна Іноземна література, як у вигляді спеціальних монографій, так і багатьох праць з питань характеристики грецької кераміки взагалі, де значне місце відведено опису та датуванню лекіфів.

Ця стаття є частиною праці, присвяченої ольвійському некрополю V—VI ст. до н. е. Стаття дає розробку лекіфів Ольвії, характерних для класичної епохи. Її завдання полягає в тому, щоб показати лекіфи у всій різноманітності їх типів, специфічне призначення та розвиток цієї форми кераміки в даний час, а також визначити центри виробництва лекіфів та виділити зразки місцевої ольвійської продукції. Автор базувався на вивченні речового матеріалу з ольвійського некрополя, здобутого в результаті багаторічних розкопок Б. В. Фармаковського⁵. Крім того, були використані щоденники ряду дослідників Ольвії⁶.

Лекіфи були відомі ще в гомерівську епоху. Вони спеціально призначались для зберігання олії, як маслинової, так і запашної, і знаходили дуже широке застосування в побуті і культурі древніх. Спершу сам термін *λίκυφος* вживався для позначення різноманітних посудин, які застосовувались для зберігання олії, і не пов'язувався з певною керамічною формою⁷. Пізніше лекіф виступає вже як цілком певна форма. В епоху архаїки лекіфи, очевидно, мали більш широке функціональне призначення, ніж в наступний час. Вони застосовувались в побуті як туалетні, палестричні посудини, а також в поховальному обряді. Про це свідчать знахідки лекіфів на території античних міст та поселень, а також некрополей. Різноманітність їх застосування відбилась на їх вигляді — вони нічим не відрізнялись від інших чернофігурних посудин за технікою і сюжетом розпису. Це різні побутові та міфологічні мотиви: воїни, побойща, атлети, зображення тварин, вакхічні сцени, боги та герої, цілі міфологічні картини⁸.

Вже в класичну епоху лекіф стає більш культовою посудиною, ніж побутовою⁹. Лекіфи стояли біля ложа померлого в його домі, входили до складу приношень на могилу, стояли підніжжя надмогильних стел, або підвішувались на тенях, що прикрашали стелу. Вигляд лекіфів в цей час також дещо змінюється. Культова ідея знайшла яскраве відображення у великій групі білих лекіфів, поховальне призначення яких не викликає сумнівів. Розпис білих лекіфів V ст. до н. е. наочно ілюструє поховальний обряд древніх греків: оплакування померлого родичами в його домі, приношення дарів на могилу та її оформлення, зображення померлого. Міфологічні сюжети використовуються тут лише для зображення деяких сцен загробного життя: зустріч померлого з Хароном, іноді в присутності Гермеса-Психопомпа, Танатос та Гипнос, які переносять в могилу тіло померлого¹⁰.

Досить показовою є група білих лекіфів, яку Б. В. Фармаковський назвав «перехідною» від ранніх лекіфів, розписаних на побутові та міфологічні теми, до пізніх, розписи яких пов'язані виключно з поховальним обрядом¹¹. Це лекіфи із зображенням побутових або міфологічних

⁵ Ці матеріали зберігаються в фондах Державного Ермітажу.

⁶ Зокрема, звіт С. А. Семенов-Зусера про розкопки ольвійського некрополя в 1920 р., що знаходиться в науковому архіві Інституту археології АН УРСР.

⁷ В. М. Скуднова, вказ. праця, стор. 113.

⁸ Там же, стор. 114 і далі; Б. В. Фармаковський, Аттическая вазовая живопись и ее отношения к искусству монументальному в эпоху непосредственно после грекоперсидских войн, СПб, 1902, стор. 338.

⁹ Група поховань Німфея V ст. до н. е. не мала іншого інвентаря, крім лекіфів (Л. Ф. Силантьева, вказ. праця, стор. 31). Таке явище відоме і в інших грецьких некрополях. Це також може бути одним з доказів того, що лекіфи були спеціально поховальною формою посуду.

¹⁰ Б. В. Фармаковський, вказ. праця, стор. 345, 346; додаток, стор. 26; A. Greifenhagen, Attische Kunstwerke, Berlin, 1960, рис. 75.

¹¹ Б. В. Фармаковський, вказ. праця, стор. 338, 339.

сцен, які тісно пов'язані з культом мертвих. Наприклад, на лекіфі Д 33 Британського музею представлені Орест та Електра на могилі Агамемнона; на лекіфі Афінського національного музею зображена Ніка з вінком в руках, яка увінчує надгроб'я. Це явище, на наш погляд, наочно відображує поступову зміну функцій лекіфа.

Не випадково, що саме лекіф ввійшов у символіку поховального культу. Так, надгроб'я V—IV ст. до н. е. нерідко являють собою зображення лекіфа¹².

Все це дає можливість зробити висновок, що не лише білі, а й інші групи лекіфів використовувались, в основному, в поховальному ритуалі древніх греків¹³.

Лекіфи ольвійського некрополя класичної епохи досить різноманітні. Серед них переважають імпортні, в основному, аттичного виробництва. Але поряд з ними існували лекіфи місцевого виробництва, що представлені сіроглиняною та деякими формами червоноглиняної кераміки¹⁴.

Поряд з амфорами та кіліками, лекіфи є найбільш характерною формою для некрополя Ольвії V—IV ст. до н. е.¹⁵ Вони знаходились в могилах усіх відомих тут типів: ґрунтових, підбійних, склепах. Вони входять до складу навіть звичайно бідного супровідного інвентаря трупопалень, наприклад комплексів 1906/51, 1906/89.

В похованнях ставили один лекіф і лише зрідка по два-три. Лекіфи стояли біля голови або рук похованого, лише іноді — біля правої ноги. Неодноразово було зафіксовано положення лекіфа в руці померлого¹⁶. Це також відмічено в ряді поховань інших некрополей Північного Причорномор'я: Пантікапея, Німфея, Корокондами. В похованнях Пантікапея лекіфи були записані в правій руці, в комплексах Тузли — в лівій¹⁷. В ольвійських похованнях лекіфи знаходились як в правій, так і в лівій руці, а в комплексі 1902/121 по лекіфу було в обох руках померлого. Це явище відмічається лише з кінця VI ст. до н. е. Фрагменти і навіть цілі лекіфи, синхронні похованню, знаходились в насипах пограбованих могил¹⁸. Не виникає сумніву, що це ті лекіфи, які ставились на могилу родичами померлого, як це видно із зображень на білих лекіфах¹⁹, або входили до складу тризни.

Більшість лекіфів знаходилась в комплексах супровідного інвентаря.

В V—IV ст. до н. е. існували лекіфи циліндричні та арибалічні. Стилістичні особливості дають можливість виділити серед них чорнофігурні, червонофігурні, чорнолакові, сіроглиняні, червоноглиняні та сітчасті лекіфи. Описуючи ці лекіфи, ми будемо додержуватися хронологічного принципу. В основу класифікації покладена форма посудин та стиль їх розпису.

¹² A. Woodhead, Greek inscriptions, Hespasia, m. XXIX, v. 1, 1960, стор. 84, табл. 27, 160; G. Richter, Catalogue of Greek sculptures in the Metropolitan Museum of Art, табл. LXXIII, 89. A. Conze, Die attischen Grabreliefs, Berlin, 1893, т. I, стор. 89, 385, 387; стор. 90, 389; стор. 91, 394; т. III, кн. 2, Берлін, 1906, табл. CCCLIX—CCCLXIV.

¹³ Це особливо стосується циліндричних лекіфів.

¹⁴ Поділу кераміки на сіроглиняну та червоноглиняну ми будемо додержуватись і в дальшому; і хоч колір глини залежав від ступеня та умов її випалу, він все ж може служити показником певної техніки виготовлення кераміки (О. А. Кульська. Хіміко-технологічне вивчення кераміки з Ольвії, АП, т. VII, 1958, стор. 82).

¹⁵ Лекіфи знайдені в 103 могилах в кількості 109 екземплярів (із 274 поховань цього часу, включаючи безінвентарні та пограбовані).

¹⁶ Це стосується п'яти поховань: 1920/102, 1920/121, 1920/105, 1920/86, 1902/72. Можливо, таке розташування лекіфа символізує жертвоприношення у вигляді узливання від особи померлого.

¹⁷ Г. А. Цветаева, Ґрунтовой некрополь Пантікапея, МИА, № 19, стор. 70, прим. 2; Л. Ф. Силантьева, вказ. праця, стор. 29; Н. П. Сорокина, Тузлянский некрополь, стор. 19.

¹⁸ Наприклад, 1902/124, 1903/40 та інші.

¹⁹ A. Greifenhagen, вказ. праця, рис. 74.

І. Циліндричні лекіфи

Вони представлені чорнофігурними, чорнолаковими, червонофігурними та червоноглиняними лекіфами.

а) Чорнофігурні лекіфи

В класичному некрополі Ольвії представлені чорнофігурні лекіфи найпізнішого стилю²⁰. Видимо, зв'язок лекіфів з культом був причиною тривалого збереження традиційної чорнофігурної техніки в той час, коли червонофігурна кераміка вже ввійшла в загальний ужиток²¹. Для цих лекіфів особливо характерна чисто декоративна орнаментация по

Таблиця 1. Чорнофігурні лекіфи.

1 — лекіф із зображенням гірлянди плюща (1913/34, ОЛ 3970); 2 — Великий лекіф з поховання 1913/17 (ОЛ 3971); 3 — лекіф із зображенням пальметок (1905/13, ОЛ 1478); 4 — лекіф із зображенням здвоєних пальметок (1912/43, ОЛ 15386); 5 — лекіф з пальметками, виконаними в побіжному стилі (1940/28); 6 — лекіф з пальметками, що розташовані в два ряди (1905/14, ОЛ 1479).

білому фоні. В розписі застосовувалась біла накладна фарба та різець, яким були прочерчені деталі малюнка. Розпис таких лекіфів варіює дві теми: стилізована гірлянда плюща та пальметки.

Перший тип представлений кількома лекіфами, що мають опуклі, плавно сформовані вінця, дещо ввігнуті плічка та закруглений внизу корпус²². В основі лекіфів — досить масивна кільцева підставка. Вінця,

²⁰ Ми не торкаємось групи чорнофігурних лекіфів із сюжетним зображенням у вигляді окремих фігур або цілих композицій, що відносяться до кінця VI — початку V ст. до н. е. Цій групі присвячено розділ спеціального дослідження В. М. Скуднової (див. АП, т. VII, 1958, стор. 127—130), про яке вже згадувалося вище.

²¹ В. Д. Блаватский, вказ. праця, стор. 261.

²² Вони відомі в 8 екземплярах і походять з комплексів: 1903/36 (2 екз.), 1912/47 (2 екз.) 1913/17, 1913/26, 1913/34, 1913/36.

ручка та нижня частина корпусу суцільно вкриті чорним лаком²³. На плічках лекіфів по світлому фону глини виконаний чорним лаком орнамент у вигляді ряду крапок або коротеньких паличок та ще одного ряду тонких паличок. Середина корпусу вкрита густим і гладким білим облицюванням, що добре відтінює контури чорного малюнка. Зверху та знизу знаходиться орнамент з двох рядів сітки. Між ними — гірлянда плюща з характерним листям та квітами (табл. I, 1). Більшість цих лекіфів має середні розміри²⁴, дещо більший лекіф походить з поховання 1913/26²⁵, а один з них (1913/17) являє собою велику посудину висотою в 23 см (табл. I, 2)²⁶. Аналогічний лекіф походить з Олінфа²⁷, такі посудини відомі і в інших пунктах.

Ці лекіфи є продукцією аттичного виробництва і належать до групи майстра *Beldam*²⁸. Вони існували в межах першої половини V ст. до н. е. починаючи з самого кінця VI ст. до н. е. Вони мали широке розповсюдження в античному світі²⁹. *J. Talcott* подібні лекіфи датує дуже точно: 470—460 pp. до н. е.³⁰

В ольвійському некрополі ці лекіфи супроводились пухлогорлою хіоською амforoю, що належить до типу, який *I. B. Zeest* датувала другою половиною VI—початком V ст. до н. е.³¹, розписною іонійською амforoю початку V ст. до н. е., а також кіліками, характерними для першої половини V ст. до н. е.

До другого типу чорнофігурних лекіфів слід віднести лекіфи з різноманітними вінцями, що різко відділені від досить вузького горла з циліндричним, більш або менш широким корпусом, значно звуженим у своїй нижній частині, з плоскою тонкою або більш масивною кільцевою підставкою. Всі вони невеликі, а деякі зовсім мініатюрні. Їх орнаментация має один сюжет — зображення пальметок.

В залежності від особливостей форми та стилю розпису такі лекіфи можна розбити на дві групи.

Група I. Мініатюрні лекіфи з ехіноподібними вінцями, частина з них на тонкій кільцевій підставці, інші — на більш масивній³². Плічка прикрашені так само, як і на лекіфах попереднього типу. Основний орнамент являє собою ряд вертикально поставлених пальметок, відділених одна від одної довгастими пелюстками. Нижче — пояс плетінки (табл. I, 3). Лекіфи поховань 1912/43 та 1911/21 мали орнамент із здвоєних пальметок, між ними — плетінка (табл. I, 4). Виконання орнаменту в цілому досить старанне. Пелюстки пальметок мають чітко окреслену форму, деталі та контури малюнка прочерчені різцем, а основи пальметок та центр плетінки відтінені білою накладною фарбою. На деяких екземплярах пальметки обведені білими дугами.

²³ На деяких лекіфах лак має ледве помітний коричнюватий відтінок.

²⁴ Висота 13,5—15 см, діаметр вінець 2,9—3,2 см, діаметр підставки 3—3,5 см.

²⁵ Висота 19 см, діаметр вінець 3,6 см, діаметр підставки 5,1 см.

²⁶ Діаметр вінець 4,6 см, діаметр підставки 5,4 см. На корпусі цього лекіфа крім полос сітки знаходилося ще 2 ряди меандрового орнаменту.

²⁷ *Olynthus*, г. XIII, табл. 30, 19.

²⁸ *E. Haspels*, *Attic black-figured Lekythoi*, Paris, 1936, стор. 181; *CVA, Deutschland*, т. 7, Мюнхен, 1951, табл. 32, 5.

²⁹ *J. Talcott*, *Pottery from a fifth century well*, *Hesperia*, т. IV, стор. 480, рис. 4; *Olynthus*, ч. V, табл. 50, 31, 32, стор. 76 — кінець VI — початок V ст. до н. е.; *Olynthus*, ч. XIII, табл. 30, 18, 19 — початок V ст. до н. е.; *Clara Rhodos*, т. IV, стор. 288—289, рис. 318; *Clara Rhodos*, т. III, стор. 53—54, рис. 38; *И. Венедиков*, *Аполония на Черно море. Археологически открытия в Бългрия, София*, 1957, стор. 101, рис. 6—V ст. до н. е.

³⁰ *J. Talcott*, вказ. праця, стор. 480.

³¹ *И. Б. Зеест*, *Внутренняя торговля Прикубанья с Фанагорией*, *МИА*, № 19, 1951, стор. 110, рис. 1, 1.

³² Ці лекіфи походять з комплексів: 1905/13 (2 екз.), 1912/69, 1902/121, 1911/21, 1912/43. Їх розміри: висота 8—11 см, діаметр вінець 2—2,5 см, діаметр кільцевої підставки близько 3 см.

Класифікація та датування лекіфів з такими пальметками належить Е. Хаспельс, яка виділила три хронологічні групи цих посудин³³. Наші лекіфи відносяться до третьої групи і є виробами вже згаданого майстра Beldam. Вони датуються 470—450 роками до н. е.³⁴ Цій групі лекіфів присвячена численна література³⁵. Всі автори додержуються наведеної вище датировки і лише в деяких випадках уточнюють її. Виробництво таких лекіфів було дуже інтенсивним. Їх знахідки відомі в Афінах, Олінфі, на Родосі, в Причорномор'ї, а саме в некрополях Тамані, Німфея, Пантікапея, Мірмекія, Тіри, Ольвії та її околиць, на території сучасної Болгарії, східної Іспанії та в інших місцях³⁶. Звичайно вони зустрічаються з червонофігурною керамікою строгого стилю та іншим матеріалом першої половини V ст. до н. е.³⁷, але іноді їх знаходять в комплексах другої половини V ст. до н. е.³⁸ Це вказує на те, що такі лекіфи побутували на протязі тривалого часу.

В ольвійському некрополі вони зустрічалися виключно з матеріалом першої половини V ст. до н. е.—це кілік на високій ніжці, що датується 490—450 рр. до н. е. (1912/69); кілік комплексу 1902/121, типовий для першої половини — середини V ст. до н. е., — тонкостінний з чітким профілюванням вінець, з товстими ручками на рівні вінець, вкритий чудовим аттичним чорним лаком з синюватим відблиском і дзеркальною поверхнею, та інші.

Група II. Лекіфи цієї групи відрізняються від першої віnciaми, що мають форму дзвіночка, широким корпусом, стилем виконання роз-

Рис. 1. Чернолаковый лекіф із штапованим орнаментом (1920/47, № 146).

³³ E. Haspels, вказ. праця, стор. 185—186.

³⁴ Там же, стор. 187.

³⁵ Лекіфи із здвоєними пальметками, аналогічні нашим з поховань 1911/21 та 1912/43, наведені в CVA, Deutschland (A. Greifenhagen), т. IV, Мюнхен, 1940, табл. 11, 14 (№ 245), стор. 21; P. N. Uge, Sixth and fifth century pottery, табл. 15, № 131, 12, стор. 54 та в інших виданнях. Інші лекіфи знаходять аналогії серед матеріалів, виданих в CVA, Deutschland, т. 7, Мюнхен, 1951, табл. 32, 8, 10, 13 — перша чверть V ст. до н. е.; CVA, Athènes, т. III, Нн, табл. 10, 2—4, 13; CVA, Deutschland, т. I (E. Bielefeld), Берлін, 1959, табл. 42, 14 (162), 20 (153), стор. 42, 43 — перша половина V ст. до н. е.; CVA, Deutschland (A. Greifenhagen), с. IV, Мюнхен, 1940, табл. 11, 12, 13; D. Robinson, Catalogue of the Greek vases of the royal Ontario museum of archeology Torontі, 1930, стор. 145, табл. L, рис. 330; стор. 146, рис. 334—V ст. до н. е.; та в багатьох інших працях.

³⁶ F. Johnson, Black-figure Pottery at Chicago, AJA, в. XLVII, 1943, табл. IV, стор. 398, рис. 13; C. Boulter, Pottery of the mid-fifth century, Hesperia, т. XXI, в. 2, 1953, стор. 71—72, табл. 28, 21—22; E. Townsend, A. Mysenean chamber tomb under the temple of the Ares, Hesperia, т. XXIV, № 3, 1955, стор. 218, табл. 77, 42—V ст. до н. е.; Olynthus, ч. XIII, табл. 31, 23 — близько 460 р. до н. е.; Clara Rhodos, т. IV, 1931, стор. 160, рис. 159; стор. 112, рис. 101; Clara Rhodos, т. VI—VII, стор. 485, рис. 12; Надгробити могили при Дуваній в Пловдивско, Софія, 1934, стор. 228, рис. 147—Лозарська могила, початок V ст. до н. е.; В. Ф. Гайдукевич, Некрополи некоторых боспорских городов, МИА, № 69, 1959, стор. 171, рис. 32, 1—некрополь Гермонаси, поховання другої чверті V ст. до н. е.; там же, стор. 171, прим. 69—некрополь Німфея; Л. Ф. Силантьєва, вказ. праця, стор. 30—32, рис. 9, 2—середина V ст. до н. е.; M. Ebert, Ausgrabungen auf dem Gute Maritzup, 1913, стор. 22, рис. 19; Rf. M. Almagro, Las necrópolis de Ampurias, Барселона, 1953, стор. 243, табл. VII, № 6, 10; табл. VIII, № 7, табл. XI, № 8, 10.

³⁷ Clara Rhodos, т. IV, стор. 160, рис. 159—з червонофігурною гідрією строгого стилю.

³⁸ Прикладом цього можуть бути знахідки лекіфів на афінській агорі з матеріалом першої чверті та кінця V ст. до н. е. (C. Boulter, вказ. праця, стор. 71—72).

пису та трохи більшими розмірами³⁹. На плічках — звичайний чорнолаковий орнамент з двох рядів паличок. Верхня частина корпусу прикрашена двома рядами крапок, в центрі знаходиться основний малюнок на білому фоні, що складається з пальметок в колах, виконаних в побіжному стилі. Вінця, ручка, низ корпусу, верх кільцевої підставки вкриті чорним лаком.

Лекіф комплексу 1940/28 розписаний крупними пальметками, розташованими в один ряд, трохи похило (табл. I, 5). Пальметки знаходяться в колах, з незімкнутими кінцями, що окреслені тонкою лінією лаку⁴⁰. Такі лекіфи виникли на рубежі VI та V ст. до н. е. і існували аж до 20-х років V ст. до н. е. Найбільш ранній екземпляр цієї групи представлений чорнофігурним лекіфом некрополя Корокондами⁴¹. Найближчі аналогії цьому лекіфу знаходяться десь близько середини V ст. до н. е. Подібні лекіфи походять з класичного некрополя Ампурія та розкопок афінської агори⁴². Лекіф з розкопок афінської агори відрізняється лише деталями розпису, до якого крім пальметок входить ще пояс меандра та два пояси сітки. Цей лекіф також належить майстру Beldam⁴³. Близькість стилю виконання до афінського дозволяють і наш лекіф вважати виробом цього ж майстра.

Орнаментация корпусу лекіфів 1905/14 та 1912/27 складалась з п'яти великих пальметок в колах, розташованих в два ряди (3 пальметки в верхньому та 2 в нижньому ряду) (табл. I, 6). Особливо крупні пальметки мав великий лекіф комплексу 1912/27. Вони склалися з довгих і тонких пелюсток. Стель виконання той же, що й вищенаведеного лекіфа. Очевидно, всі лекіфи цього типу існували одночасно. Подібні лекіфи відомі з італійських і французьких колекцій⁴⁴.

б) Чорнолакові лекіфи

В ольвійському некрополі вони представлені єдиним екземпляром (табл. II, 1)⁴⁵. Цей лекіф мав конусоподібні, горизонтально зрізані вінця, витягнуті в нижній частині. Вони непомітно переходять в довге горло, тому горло здається непомірно великим. Плечі звігнуті, орнаментовані двома рядами паличного орнаменту, нанесеного чорним лаком. Корпус циліндричний, вкритий чорним лаком. Висота лекіфа 14,8 см, діаметр вінця 2,5 см, діаметр кільцевої підставки 3,3 см. Аналогічний лекіф знайдено в Олінфі. Він датований Д. Робінзоном кінцем VI—початком V ст. до н. е.⁴⁶

В ольвійському некрополі цей лекіф знаходився в комплексі першої половини V ст. до н. е.⁴⁷ Отже, часом існування нашого лекіфа можна вважати всю першу половину V ст. до н. е.

³⁹ Такі лекіфи представлені в комплексах 1905/14, 1912/27, 1940/28. Висота їх 10,5; 12; 18 см.

⁴⁰ Цей лекіф опублікований Т. М. Кніпович у статті «Некрополь на території Ольвії» (КСИИМК, в. X, стор. 118—119, рис. 45-6), там же наведена необхідна для датування література.

⁴¹ Н. П. Сорокіна, вказ. праця, табл. I, 1.

⁴² M. Alt a g o, вказ. праця, табл. VII, № 9.

⁴³ E. Town s e n d, вказ. праця, табл. 77, 44, стор. 219—V ст. до н. е.

⁴⁴ CVA, Italia (L. V g e a), т. XIX, Рим, 1942, табл. III, 4, 5; CVA, Danemark, т. IV, Париж, табл. 112, 14 — лекіф відрізняється лише тим, що вгорі корпусу іде пояс меандра, а внизу — два ряди крапок. Пальметки аналогічні.

⁴⁵ ОЛ. 12583 з комплексу 1913/34.

⁴⁶ Olynthus, ч. V, табл. 50, 33, стор. 76. Подібний лекіф опублікований в CVA, т. III, Мадрид, табл. 30, 9.

⁴⁷ До складу комплексу 1913/34 входили: лекіф ОЛ. 3970 першого типу (з гірляндю плюща) першої половини V ст. до н. е., хіоська пухлогорла амфора кінця VI — початку V ст. до н. е., чорнолаковий килик першої половини V ст. до н. е.

в) Червонофігурні лекіфи ⁴⁸

Червонофігурні лекіфи ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е., дуже нечисленні. Вони представлені одиничними знахідками аттичної кераміки. Повністю збереглося всього два екземпляри.

Таблиця II. Лекіфи V—IV ст. до н. е.

1 — чорнолаковий лекіф з поховання 1913/34 (ОЛ 12383); 2 — червонофігурний лекіф з поясом меандра (1920/102, № 526); 3 — фрагментований самоський лекіф (1911/19, ОЛ 11028); 4 — чорнолаковий арибалічний лекіф (1905/60, ОЛ 5740); 5 — лекіф з поховання 1902/92 (ОЛ 685); 6 — лекіф з поховання 1902/124 (ОЛ 4851).

Лекіф з поховання 1902/141 має короткі опуклі вінця, різко відділені від горла, дуже пропорціональний циліндричний корпус, досить

⁴⁸ На жаль, автор статті не мав в своєму розпорядженні вичерпної, особливо іноземної, літератури з питань червонофігурної кераміки, тому опис червонофігурних лекіфів буде менш детальним, без вказівок на майстра виробництва. Це стосується і арибалічних червонофігурних лекіфів.

масивну кільцеву підставку. На широких плічках міститься чорнофігурний орнамент з одного ряду паличного орнаменту і пальметок, з'єднаних пагонами. Пальметки направлені вершинами в різні боки.

На лицьовій стороні корпусу знаходиться зображення крилатої фігури юнака, можливо, Ерота або Гіпноса, що стоїть в спокійній позі. В лівій руці він тримає керикейон, а в правій, напівопущений, — стилізований пагін з бутонем (можливо, лотоса). Червонофігурний малюнок виконаний в так званому розкішному стилі, що зберіг ще деякі риси строгого. Таким чином, лекіф може бути датований часом в межах третьої чверті V ст. до н. е.

Лекіф з поховання 1920/102 мав чисто орнаментальний характер розпису. Це лекіф з короткими, ехіноподібними вінцями, циліндричним корпусом плавних обрисів, що, закруглюючись вниз, переходить в дуже коротку ніжку на масивній кільцевій підставці. Весь лекіф, за винятком горла, плічок та вузького пояса вгорі корпусу, вкритий чорним лаком. На плічках збереглися залишки чернолакового малюнка у вигляді двох рядів паличок, а на верхній частині корпусу у чорнофігурній техніці виконаний пояс меандра (табл. II, 2).

Аналогічний лекіф знаходиться в зібранні грецьких ваз музею Бюрцбурга, він датований часом близько 480 р. до н. е.⁴⁹

Близькі нашому лекіфи зустрічаються серед матеріалів некрополя Родосу, афінської агори⁵⁰. Таким чином, наш лекіф датується досить точно: 480—470 рр. до н. е.

г) Світлоглинні лекіфи

До цієї категорії можна віднести лише один лекіф, що походить з комплексу 1911/19. Зберігся він не повністю, зокрема, відсутні вінця та низ посудини. Корпус має витягнуту веретеноподібну форму, сильно звужену на обох кінцях. Глина лекіфа дуже ретельно оброблена, кремове-рожевого кольору, з великою кількістю вкраплень слюди. Поверхня старанно згладжена і залишена в кольорі глини. Його неповна висота 19 см (табл. II, 3). Аналогії нашому лекіфу нам не відомі. Можна лише з певністю сказати, що цей лекіф відноситься до групи самоських лекіфів, які мають своєрідну витягнуту форму і характерні для другої половини VI—початку V ст. до н. е.⁵¹ Можливо, така ще більш видовжена і струнка форма є дальшим розвитком форми цих архаїчних лекіфів Самосу.

Наш лекіф знайдений в комплексі першої половини V ст. до н. е., що датується червонофігурним киликом цього часу⁵².

II. Арибалічні лекіфи

З початку класичної епохи в античному світі широко розповсюджуються арибалічні лекіфи.

В ольвійському некрополі класичної епохи вони представлені досить

⁴⁹ E. Langlotz, Griechische Vasen in Würzburg, Мюнхен, 1932, табл. 205, 551, стор. 113.

⁵⁰ Claga Rhodos, т. IV, стор. 210, рис. 223; близькою аналогією за формою є лекіф з некрополя Яліси, що датований першими десятиріччями V ст. до н. е. (Claga Rhodos, т. VIII, стор. 50, 52, рис. 36); E. Townsend, вказ. праця, табл. 77, 40, 41, стор. 218. Більший розміром, але близький до нашого за формою лекіф № 40, прикрашений двома поясами меандра і датований 470 рр. до н. е. Крім того, подібний лекіф опублікований в CVA, Danemark, т. IV, Париж, табл. 166, № 4, 5, стор. 128.

⁵¹ R. Jong, Sepulturae intra urbem, Hesperia, т. XX, № 2, 1951, стор. 91—92, табл. 41, 4; Claga Rhodos, т. IV, стор. 124, 128, 131, 135, 149, рис. 147; стор. 243, 332, рис. 368; Claga Rhodos, т. VIII, стор. 21, рис. 7; стор. 59, 60, рис. 47; стор. 99, рис. 83; В. Ф. Гайдукевич, вказ. праця, стор. 176, рис. 35; стор. 181—184, рис. 51.

⁵² Подібний килик був знайдений разом з самоськими лекіфами кінця VI—початку V ст. до н. е. в некрополі Родосу (Claga Rhodos, т. IV, стор. 202, рис. 212).

новно чорнолаковими, червонофігурними та іншими розписними лекіфами, а також сіроглиняними та червоноглиняними, починаючи від самих ранніх і до найпізніших зразків.

В Ольвії, як і скрізь, арибалічні лекіфи були особливо характерні для IV ст. до н. е. Всі вони є предметами масового виробництва аттичних майстерень. Лише деякі екземпляри арибалічних лекіфів Ольвії відзначаються старанністю виконання, високою якістю лаку, більшість же носить відбиток деякої недбалості, поспішності в їх оформленні. Розпис цих лекіфів виконаний по шаблону.

Видимо, арибалічні лекіфи, на відміну від циліндричних, застосовувались не лише в культурі мертвих, а й в побуті, де вони використовувались як туалетні та інші посудинки для зберігання різного роду олій.

Колекція ольвійських лекіфів дає можливість простежити розвиток форми від округлих, чітких, з старанно модельованими вінцями, у вигляді півкола або ехіну, сферичним або півсферичним корпусом, що різко відділений від горла (іноді не лише формою, а й спеціальною врізаною або рельєфною лінією), до недбалих, дещо спрощених форм, без різкого поділу на окремі елементи. Такі лекіфи менші за розміром, вони мають конічні вінця у вигляді розтруба, що складає з горлом єдине ціле. Для пізньокласичного — ранньоелліністичного часу характерні мініатюрні лекіфчики, що знаменують виродження цієї класичної форми грецької кераміки. Найпізніші екземпляри арибалічних лекіфів доживають до початку III ст. до н. е., коли вони зникають назавжди.

а) Чорнолакові лекіфи

Чорнолакові арибалічні лекіфи ольвійського некрополя досить різноманітні.

Їх найдревніша форма представлена лекіфами з комплексів 1903/32, 1905/60, 1920/43, 1920/90 (табл. II, 4). Ці невеликі лекіфи мали опуклі, ледве видовжені вінця, сферичний корпус, низеньку, але широку кільцеву підставку⁵³. Вони суцільно вкриті аттичним чорним лаком високої якості. Такі лекіфи існували на протязі довгого часу: вони зустрічались з самого початку V ст. до н. е. і до його кінця⁵⁴.

Дещо іншу форму мав лекіф з поховання 1910/53: вінця у вигляді дзвіночка, жолобком відділені від горла, корпус округлий, вгорі трохи скошений донизу.

Форма цього лекіфа типова для цієї категорії посуду другої половини V ст. до н. е.

Другий тип представляють канельовані або так звані жолобчасті лекіфи⁵⁵.

Для них характерні конусоподібні вінця, тонке горло і порівняно великий, округлий, лише ледве витягнутий корпус, що нагадує по формі діжку. Кільцева підставка широка, але дуже тонка. Корпус вкритий рельєфними канелюрами. На лекіфі з поховання 1902/92, виконання якого взагалі відзначається ретельністю, канелюри згруповані попарно і досить глибоко врізані в поверхню корпусу, яка вкрита чудовим блискучим чорним лаком (табл. II, 5). Лекіф комплексу 1902/124 трохи більший попереднього, оформлений менш старанно: канелюри дрібні,

⁵³ Вони мають висоту близько 12 см.

⁵⁴ З ольвійських найраніший лекіф комплексу 1905/60. Він знайдений разом з уламками іонійського розписного мініатюрного глечика початку V ст. до н. е. Інші комплекси датуються другою половиною V ст. до н. е., хоч до складу їх і входять окремі більш ранні речі — алабастр фінікійського скла, кіліки з дуже хорошим різним та штапованим орнаментом, що відносяться до середини — третьої чверті V ст. до н. е.

⁵⁵ Вони містилися в похованнях 1902/92, 1902/124, 1926/8.

ледве намічені рельєфом. Лак цього лекіфа значно гірший: тонкий з сірватим відтінком (табл. II, 6). Форма лекіфів, якість лаку, супровідний інвентар свідчать про те, що ці лекіфи існували від середини до кінця V ст. до н. е.⁵⁶

Оригінальний лекіф був знайдений в похованні 1920/47 (рис. 1). Він має масивні, опуклі вінця, відділені від горла рубчиком, посередині горла ще одна рельєфна лінія, корпус сферичної форми, ручка плоска, широка профільована кільцева підставка. Плічка і корпус лекіфа прикрашені штапованим орнаментом. На плічках іде пояс ов, під ним — ряд дрібних пальметок, розташованих вершинами вниз. Посередині корпусу — пояс таких же, тісно згрупованих пальметок, але вершинами дугори. По обидва боки цього пояса знаходяться ряди пальметок, з'єднаних між собою дугами, що перехрещуються. Подібний нашому лекіф був куплений Ю. А. Кулаковським в Ольвії⁵⁷. Він відрізняється від нашого лише деталями: має більш витягнутий корпус, штапованих пальметок значно менше, і вони крупніші, в центрі корпусу замість ряду пальметок — ряд ов.

Комплекс знахідок поховання 1920/47⁵⁸, поряд з аналізом стилістичних ознак, дає можливість датувати ці лекіфи ще кінцем V ст. до н. е.

б) Червонофігурні лекіфи

Арибалчні лекіфи були улюбленою формою майстрів червонофігурного стилю кінця V—IV ст. до н. е.

Більшість таких лекіфів ольвійського некрополя мали декоративну орнаментацию: меандр, пальметки.

Перший тип таких лекіфів представлений посудинами чітких обрисів: вінця у вигляді дзвіночка, відділені від горла жолобком, сферичний, трохи сплющений корпус, широка і тонка кільцева підставка. На цих лекіфах відома як геометрична, так і сюжетна орнаментация.

Геометричний орнамент мають три лекіфи⁵⁹. Він являє собою зигзаг, вміщений у пояс, що оперізує центр корпусу (табл. III, 1). Такі лекіфи існували дуже довго, і тому датуються дуже широко — кінцем V—третьою чвертю IV ст. до н. е.⁶⁰

Датування наших лекіфів можна дещо уточнити в зв'язку з тим, що всі вони знайдені в комплексах, які не виходили за межі V ст. до н. е.⁶¹ Таким чином, їх треба датувати останньою чвертю V ст. до н. е.

Сюжетний малюнок прикрашав лекіф з комплексу 1920/66 (табл. III, 2). На лицьовій стороні корпусу цього лекіфа зображена голова Гермеса в профіль, в крилатому головному уборі. Око та деталі крил прочерчені дуже тонко, трактування ока досить ранне: зіниця у вигляді крапки, саме око широке, овальної форми, над оком тонка брова. Під зображенням знаходиться пояс ов. Лекіф аттичного виробництва.

Аналогічний малюнок мав лекіф, опублікований Ланглотцем і датований ним часом близько 450 р. до н. е.⁶²

⁵⁶ До комплексу 1902/92 входили: червонофігурна гідрія раннього розкішного стилю, лекана другої половини V ст. до н. е., чорнолаковий скіфос середини V ст. до н. е. В комплексі 1902/124 — кілік із штапованим орнаментом середини — другої половини V ст. до н. е.

⁵⁷ ОАК за 1900 г., стор. 102, рис. 180.

⁵⁸ До складу комплексу входили: алабастр, кілік V ст. до н. е. та ін.

⁵⁹ З комплексів 1920/101, 1920/147, 1926/3.

⁶⁰ Olynthus, ч. XIII, табл. III, 399, стор. 242.

⁶¹ Датуються чорнолаковим одноручним кубком з канелюрами 425—400 рр. до н. е. (Pots and Pans of classical Athens, American School of classical studies at Athens, New-Jersey, 1958, рис. 25); чорнолаковим амфориском із штапованим орнаментом (E. Langlotz вказ. праця, табл. 222, № 709, 709) кінця V ст. до н. е.

⁶² E. Langlotz, вказ. праця, стор. 116 — тут же вказана і інша література з цього приводу; альбом — табл. 208, 576.

Такий мотив дуже поширений серед цієї категорії посуду⁶³. Можливо, він навіяний образом Гермеса — Психопомпа, пов'язаним з уявленнями древніх про загробне існування душ померлих. Гермес зображувався різноманітно: в петасі, з керкейном та іншими атрибутами цього бога.

Варіантом цього типу є лекіф із комплексу 1901/66⁶⁴. Він відрізняється від попередніх лише формою корпусу, а також манерою вико-

Таблиця III. Червонофігурні арибалічні лекіфи.

- 1 — лекіф з орнаментом у вигляді зигзага (1920/101, № 525);
 2 — лекіф із зображенням голови Гермеса (1920/66, № 431);
 3 — лекіф із зображенням жіночої протоми (1912/50, ОЛ 14317); 4 — лекіф з похвання 1913/53 (ОЛ 3972); 5 — лекіф з похвання 1912/47 (ОЛ 3743).

нання та сюжетом розпису. Форма лекіфа аналогічна чорнолаковому лекіфу з поховання 1910/53. Малюнок являє собою голову амазонки в профіль, в характерній для цього образу лисячій шапці *'alolekis*, перед нею — сокира, типова зброя амазонок. Стиль виконаний вільний, характерний для кінця V — початку IV ст. до н. е. Лак, що вкриває лекіф, нерівний, місцями має коричневий та червонуватий відтінок.

Б. В. Фармаковський, який видав цей лекіф, вважав, що він міг бути зроблений і в IV ст. до н. е.⁶⁵ В такому разі, мова може йти лише про початок IV ст. до н. е. До того ж і комплекс поховання 1901/66 не виходить за межу першої половини IV ст. до н. е.: тонкостінний кілік, вкри-

⁶³ Наприклад, на лекіфах зібрання Національного музею Афін, з колекції Блюм-Бланкенег Австрійського музею у Відні, із розкопок міст Північного Причорномор'я (Б. В. Фармаковський, вказ. праця, додаток, стор. 43—45; Л. Ф. Силантьєва, вказ. праця, стор. 33, рис. 11, 1).

⁶⁴ Б. В. Фармаковський, Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г., ИАК, в. 8, стор. 28, рис. 14а, 14б.

⁶⁵ Там же, стор. 28.

тий високоякісним чорним лаком⁶⁶, чорнолакова сільниця кінця V — початку IV ст. до н. е.

Другий тип представляють дещо менші лекіфи (висота 7,5—9,2 см), що мають конічні вінця та сферичний невеликий корпус. На трьох з них було зображення жіночої протоми в головному уборі, із зачіскою у вигляді хвилястих кучерів, з локоном, що спадає на шию⁶⁷. На шії намисто. Голова повернута вліво, в профіль, перед нею — стилізований рослинний орнамент у вигляді паростка з схематизованим листям та закрученими вусиками (табл. III, 3).

Близький лекіф походить з розкопок Олінфа, який датований взагалі IV ст. до н. е.⁶⁸

Аналогічний за формою лекіф з поховання 1913/53 мав інший сюжет рисунка: тут зображена жінка, що сидить на стільці, в руках у неї невелика скринька, перед нею — висока корзина для шерсті (табл. III, 4). Аналогічний розпис прикрашає лекіф дещо іншої форми з вюрцбурзької збірки, що датований Ланглотцем часом близько 460 р. до н. е.⁶⁹

Зважаючи на форму нашого лекіфа, слід визначити його як більш пізній — не раніше другої половини V ст. до н. е. — першої половини IV ст. до н. е.

Своєрідний лекіф походить з комплексу 1912/47 (табл. III, 5). Витончені, ехіноподібні вінця відділені рельєфним рубчиком від тонкого горла, що переходить в похилі плічка. На рівні плічок іде грань (злам форми), яка відділяє плічка від корпусу. Корпус звужений вгорі, значно розширюється донизу і базується на дуже широкій та низенькій кільцевій підставці. Внаслідок цього вся посудина набуває дещо важкуватих пропорцій. Лекіф невеликих розмірів⁷⁰, вкритий чорним лаком високої якості, що характерно для аттичної керамічної продукції V ст. до н. е.

Глина лекіфа дуже тонко оброблена, густого кремового кольору з дрібненькими золотистими блискітками. В центрі корпусу іде широка смуга меандра.

Цей лекіф датується за аналогічною посудиною, що наведена в «Corpus Vasorum Antiquorum» і визначається часом близько 400 р. до н. е.⁷¹

Більшість червонофігурних арибалічних лекіфів ольвійського некрополя складають лекіфи із зображенням великої пальмети⁷². Вінця цих лекіфів мають вигляд зрізаного конуса або розтруба, зверху вони зовсім плоскі. Вінця зливаються з горлом і відділені лише маленьким жолобком. Корпус округлої або трохи витягнутої форми, ручка маленька, кільцева підставка широка і тонка, як звичайно у арибалічних лекіфів. Вони вкриті чорним лаком різної якості. Найчастіше лак матовий, з графітно-сірим відблиском. На лицьовій стороні корпусу знаходиться невеликий простір, залишений в кольорі глини. Тут розміщувалось зображення пальмети. На деяких екземплярах пальмета особливо крупна з великою кількістю пелюсток (до 15), з двох сторін пальмета обведена півколами, по боках на рівні основи — трикутники також в кольорі глини (табл. IV, 1)⁷³. Подібні лекіфи відомі в Олінфі, Аполонії, на Боспо-

⁶⁶ Аналогічний кілік датовано першою половиною IV ст. до н. е. (Olynthus, ч. V, табл. 186, 989, стор. 246).

⁶⁷ Комплекси 1902/143, 1912/50, 1926/2.

⁶⁸ Olynthus, ч. V, табл. 116, 251, стор. 147.

⁶⁹ E. L a n g l o t z, вказ. праця, табл. 208, 575.

⁷⁰ Висота 9 см, діаметр вінця — 2,6 см, діаметр кільцевої підставки — 4 см.

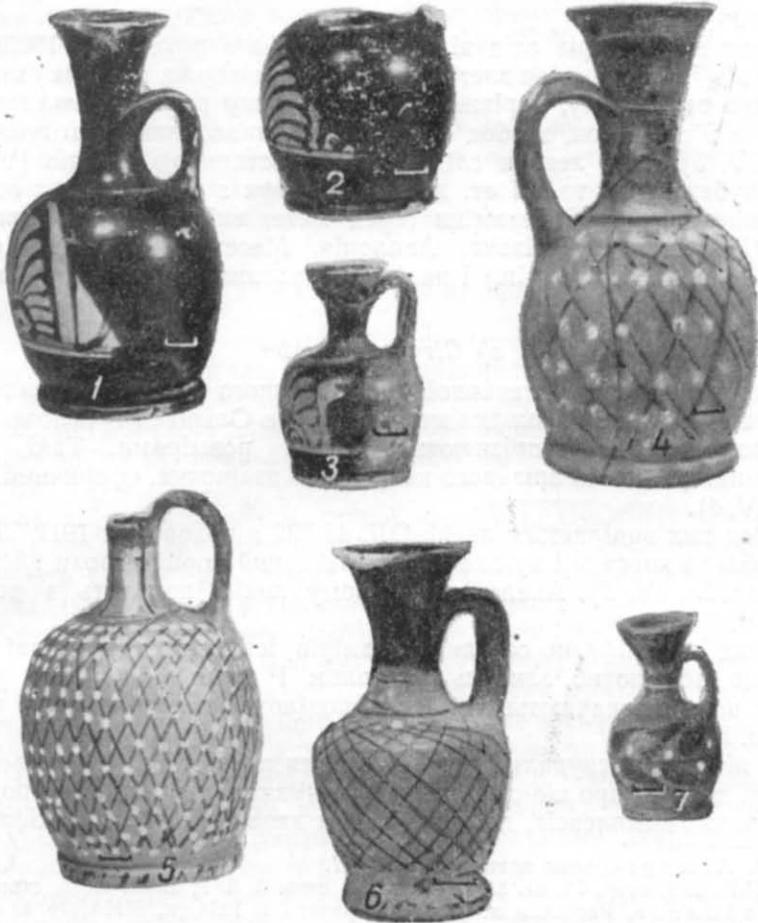
⁷¹ SVA, Deutschland, т. 7, Мюнхен, 1951, табл. 33, 9.

⁷² Вони знайдені в 21 комплексі: 1904/57, 1906/51, 1906/55, 1906/89, 1912/55a, 1912/26, 1902/72, 1905/21, 1906/74, 1910/63, 1911/29, 1911/5, 1911/26, 1920/53, 1920/105, 1920/6, 1920/64, 1920/80, 1920/86, 1920/58, 1920/97.

⁷³ Такі лекіфи представлені в комплексах: 1904/57, 1911/26, 1910/63, 1911/29.

рі⁷⁴. Найближчу аналогію являють собою лекіфи Олінфа, що датовані другою чвертю IV ст. до н. е.⁷⁵

Зважаючи на форму лекіфів, комплекси супровідного інвентаря, ці ольвійські лекіфи слід датувати другою—третьою чвертю IV ст. до н. е.⁷⁶

Таблиця IV. Червонофігурні та сітчасті лекіфи.

1 — червонофігурний арибалічний лекіф із зображенням пальмети (1904/57, ОЛ 1255); 2 — лекіф з поховання 1912/55а (ОЛ 22232); 3 — лекіф з поховання 1902/72 (ОЛ 666); 4 — сітчастий лекіф з поховання 1920/5 (№ 35); 5 — лекіф з поховання 1912/55а (ОЛ 11732); 6 — лекіф з поховання 1920/53 (№ 373); 7 — лекіф із зображенням гілки маслини (1920/134, № 691).

Трохи інший вигляд малюнка мали лекіфи такої ж форми з поховань 1906/74 та 1912/55а. Чітко виконана пальмета лише в нижній частині обведена залишками півкіл, замість трикутників — загнута лінія (табл. IV, 2).

Варіант такої форми дає лекіф з поховання 1911/5. Він має видовжені вінця, що зовсім зливаються з вузьким горлом, тому горло здається високим, корпус сферичний, маленька ручка своїм верхнім краєм

⁷⁴ Olynthus, ч. V, табл. 141, 413; табл. 143, 438, стор. 174, 177; М. Венедиков, вказ. праця, стор. 101, 102, рис. 11; С. И. Капощина, Некрополь в районе посёлка им. Войкова, МИА, № 69, 1959, стор. 125, рис. 23.

⁷⁵ Olynthus, ч. XIII, табл. 100, 103; табл. 104, 105; табл. 105, 110.

⁷⁶ В Олінфі вони набули широкого розповсюдження вже в середині IV ст. до н. е. (Olynthus, ч. VIII, стор. 5); А. Greifenhagen датує ці лекіфи досить сумарно — IV ст. до н. е. (CVA, Deutschland, т. IV, Мюнхен, 1940, стор. 36, табл. 28, 6, 7).

прикріплена на середині горла. Подібний лекіф був знайдений на території східної Іспанії, в класичному некрополі Ампурія⁷⁷.

Всі інші лекіфи відзначаються мініатюрністю (висота 6,5 см), вдовженими конусоподібними вінцями, які непомітно переходять у вузьке горло; ручка дуже маленька. Пальмета виконана недбало, кількома побіжними мазками.

Серед цих лекіфів слід відзначити лекіф з поховання 1902/72. На відміну від інших він має злегка опуклі вінця, горло, що різко відділене від вінця та корпусу, порівняно велику, тонку ручку. Пальмета складається з 9 пелюсток, з обох боків від неї знаходяться загнуті полоси (табл. IV, 3). Такі лекіфи слід датувати останньою чвертю IV ст. до н. е. — рубежем IV та III ст. до н. е. Лекіфи з пальметою є однією з найпоширеніших груп кераміки серед матеріалів розкопок Причорномор'я (Пантікапей, Тірітака, Аполонія, Месемврія), Греції (Афіни, Олінф, Родос, о. Крит та ін.) і навіть віддалених від метрополії колоній (наприклад, Ампурій)⁷⁸.

в) Сітчасті лекіфи

В другій половині класичної епохи великого розповсюдження набули сітчасті лекіфи. Їх знахідки мали місце і в Ольвії⁷⁹. В основному, всі вони однотипні і відрізняються лише розмірами. Такі лекіфи мають вінця у вигляді зрізаного конуса або дзвіночка, сферичний корпус (табл. IV, 4).

Серед них виділяється лекіф ОЛ. 11 732 з поховання 1912/55 а. Він має особливо коротке і вузьке горло, масивний корпус трохи витягнутої форми (табл. IV, 5). Аналогічний цьому лекіф походить з розкопок Олінфа⁸⁰.

Поряд з лекіфами середніх розмірів існували мініатюрні з вінцями, що абсолютно злились з горлом і дуже маленькою ручкою. Взагалі, вони відзначаються нечітким поділом форми на окремі елементи (табл. IV, 6).

Всі ці лекіфи існували одночасно. Вони повністю вкладаються в межі IV ст. до н. е., про що свідчать численні знахідки подібного роду⁸¹ та предмети тих комплексів, до складу яких входили сітчасті лекіфи⁸².

⁷⁷ М. АІтагго, вказ. праця, табл. IV, 11.

⁷⁸ ИАК, в. 9, стор. 76, 81, 88; ИАК, в. 30, стор. 3, 6, 7; ИАК, в. 35, стор. 17, 19; М. М. Кобылина, Раскопки некрополя Тиритаки в 1934 г., МИА, № 4, стор. 84; Т. Иванов, Керамика от некрополя на Аполония, Разкопки и проучвания, II, София, 1948, стор. 36, 37, рис. 35; Тут же наведена література про лекіфи цієї групи на території сучасної Болгарії та деяких власне грецьких центрів; Olynthus, ч. V, стор. 174, 177, табл. 141—144; М. АІтагго, вказ. праця, табл. IV.

⁷⁹ Знайдені в комплексах: 1911/30, 1912/80, 1920/5, 1912/4, 1920/22, 1920/53, 1913/66, 1912/55а.

⁸⁰ Olynthus, ч. V, табл. 147, 498—IV ст. до н. е.—на олінфському лекіфі є додатковий орнамент у вигляді лусочок на плічках посудини.

⁸¹ Такі лекіфи широко розповсюджені в античному світі. В Північному Причорномор'ї виняток становить лише некрополь Німфея, де сітчасті лекіфи не відомі (Л. Ф. Силантьєва, вказ. праця, стор. 34). Датування та вказівки на знаходження подібних лекіфів містяться в ряді робіт: С. И. Капощина, вказ. праця, стор. 128, 143 — друга половина — кінець IV ст. до н. е.; Т. Иванов, вказ. праця, табл. 37; И. Венедиков, вказ. праця, стор. 102, 103, рис. 12—IV ст. до н. е.; Г. И. Кадаров, Нови находки от некрополя на Месемврия, ИАИ, т. VII, 1933, стор. 288; V. Tusa, Sicilia, Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, т. XIII, гл. XVIII, Libertia, 1959, Рим, стор. 352, 353, 355, рис. 3, 4; 5, 5; М. АІтагго, вказ. праця, табл. IV; С. Bulas, Etude sur une classe de vases á decor en forme de réseau ou d'écaillés, BCH, в. 6, 1932, стор. 388 і далі, табл. XXI; Olynthus, ч. V, табл. 146, 147, стор. 181—185—IV ст. до н. е.; CVA, Oxford, ч. I, S, стор. 31, табл. 40, 1, 2.

⁸² Чернолаковий кілік IV ст. до н. е. (1911/30); червонофігурний арибалчний лекіф з жіночою протомою IV ст. до н. е. (1912/50); чернолаковий кілік другої чверті IV ст. до н. е. та червонофігурний арибалчний лекіф з пальметкою другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (1910/63); подібний лекіф та чернолаковий кілік IV ст. до н. е. (1912/55а); червонофігурна котила та бронзове дзеркало IV ст. до н. е. (1920/53).

На основі спостережень над комплексами в цілому встановлено, що мініатюрні сітчасті лекіфи в Ольвії з'являються десь у другій половині IV ст. до н. е. Вони тут особливо характерні для кінця IV ст. до н. е., що було відзначено і для деяких інших некрополей Північного Причорномор'я⁸³.

Таку ж форму мав ще один тип мініатюрних лекіфів, а саме лекіфи з зображенням маслинової гілки (табл. IV, 7)⁸⁴. Вони вкриті чорним лаком, що схожий на обмазку. В центрі корпусу чорною фарбою виконане зображення гілки маслини з великим гострим листям. Поміж листям — круглі плоди, нанесені білою фарбою. Глина лекіфів чиста, старанно оброблена, оранжево-коричневого кольору, аттичного походження. Існували вони одночасно з сітчастими та червонофігурними лекіфами з пальметами. В ряді випадків вони знаходились в похованнях поруч.

г) Сіроглиняні лекіфи

Особливий тип являють собою сіроглиняні лекіфи, що відрізняються від інших як формою, так і технікою виконання.

Основною рисою форми цих лекіфів є великий сферичний корпус. Цю особливість лекіфів даної групи добре визначає англійський термін, що прийнятий в ряді праць: *globular lekythoi*, тобто сферичні, або кулясті, лекіфи.

Масовість знахідок сіроглиняної кераміки, хіміко-технологічні дослідження ольвійських глин та сірого посуду, його стилістичний аналіз переконують в тому, що Ольвія була одним з найбільших центрів виробництва цього посуду в Північному Причорномор'ї⁸⁵.

Лише деякі екземпляри сіроглиняного неорнаментованого посуду, очевидно, являють собою імпорتنі зразки. До них можна віднести сіроглиняний лекіф з поховання 1911/77 (табл. V, 1). Його корпус має майже правильну форму кулі, вінця опуклі з ледве загнутим всередину краєм. Під ним — рельєфний пасок, який відділяє вінця від дуже короткого горла. Невелика ручка прикріплена до горла під вінцями і до плічка. В основі лекіфа — невелика кільцева підставка. Глина сіра, щільна, з дрібними світлими блискітками і рідкими зернами кварцового піску. Поверхня вкрита тонкою чорною блискучою обмазкою.

До цього ж типу відносяться лекіфи місцевого виробництва, які походять з комплексів 1902/146 (табл. V, 2), 1902/82 та 1908/4, а також вкритий чорним облицюванням лекіф з поховання 1926/9—12. Останні відрізняються лише формою вінця у вигляді зрізаного конуса, які безпосередньо переходять в плічки. Пасок під вінцями дещо ширший (табл. V, 4)⁸⁶.

Аналогічний сіроглиняний та чорнолаковий посуд походить з різних центрів Греції: Афін, Олінфа, Ритзони, Корінфа, Сардинії, Родосу⁸⁷.

Це одна з найранніших форм лекіфів, яка виникла ще на початку VI ст. до н. е.⁸⁸ і існувала на протязі довгого часу: VI—IV ст. до н. е. Тому вона має багато варіантів.

⁸³ С. И. Капошина, вказ. праця, стор. 128, 143, рис. 28.

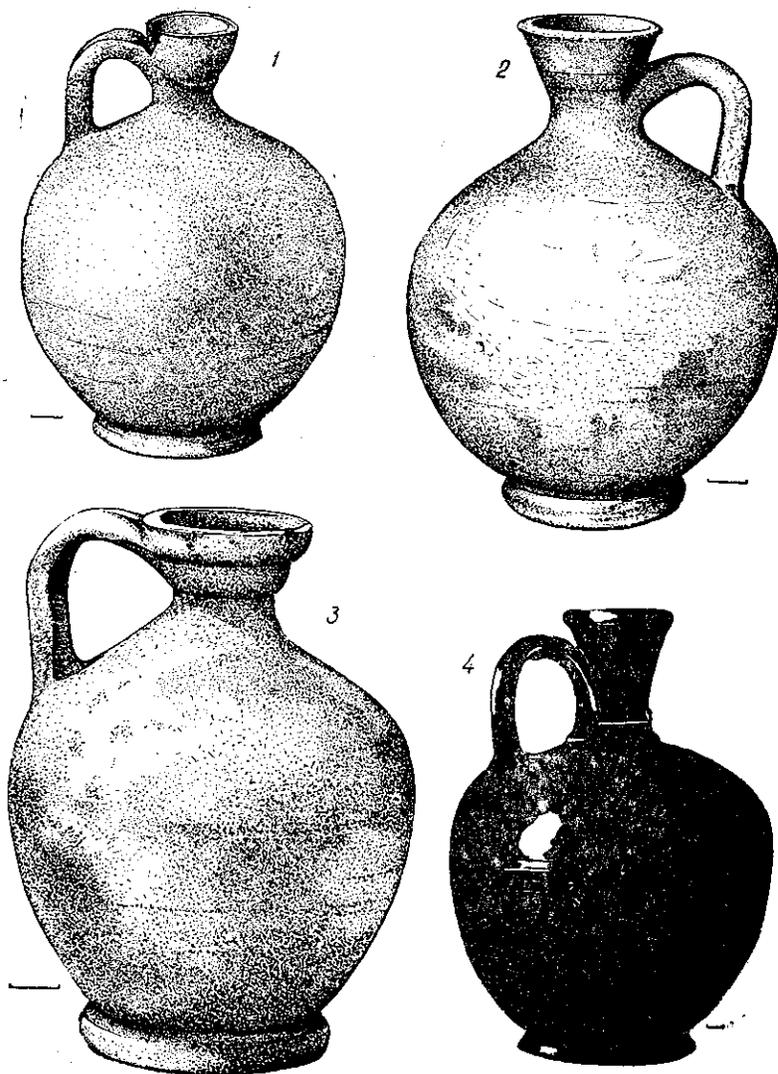
⁸⁴ Вони походять з комплексів 1912/556 та 1920/134.

⁸⁵ О. А. Кульська, вказ. праця, стор. 82; Йі ж, Химико-технологическое исследование ольвийских керамических изделий, Ольвия, т. I, стор. 175, 178, 179, 183.

⁸⁶ М. Макаренко, Ольвія, Коротке звідомлення за 1926 р., К., 1927, стор. 99, рис. XXIII.

⁸⁷ С. Voultier, вказ. праця, стор. 80—81, 114, табл. 31, 47, 200, 201—V—IV ст. до н. е.; E. Haspels, вказ. праця, стор. 3—6—VI—V ст. до н. е.; Olynthus, ч. V, стор. 214, табл. 168, 743—V—початок IV ст. до н. е.; Olynthus, ч. XIII, табл. 161, 315—320—IV ст. до н. е.; Clara Rhodos, т. IV, стор. 304, рис. 342.

Сіроглиняному лекіфу з комплексу 1911/77 найбільш близький олінфський лекіф № 239, що відрізняється лише більш видовженими та звуженими донизу вінцями⁸⁹. Аналогічні вінця мав чорнолаковий лекіф з афінської агори Р8838, датований початком V ст. до н. е.⁹⁰ На підставі

Таблиця V. Сіроглиняні лекіфи.

1 — лекіф з поховання 1911/77 (№ 514в); 2 — лекіф з поховання 1902/146 (ОЛІ 17603); 3 — лекіф з поховання 1903/39 (ОЛІ 17478); 4 — лекіф з поховання 1926/9—12.

цього наш лекіф можна датувати V ст. до н. е., в усякому разі не пізніше початку IV ст. до н. е.

Найближчу аналогію лекіфу з поховання 1926/9—12 становить чорнолаковий лекіф афінської агори Р21871⁹¹, який відноситься до ранньої групи таких лекіфів, датованих початком і в межах першої чверті V ст. до н. е.

⁸⁸ В. Д. Блаватский, История античной расписной керамики, М., 1953, стор. 53, табл. VIII, 112.

⁸⁹ Olunthus, ч. V, стор. 214, табл. 168, 743—V—початок IV ст. до н. е.

⁹⁰ С. Voultier, вказ. праця, табл. 31, 200, стор. 80.

⁹¹ Там же, табл. 31, 47, стор. 80.

Лекіф з комплексу 1908/4 дуже близький до цього лекіфа і відрізняється лише ще більш спрощеною формою вінець: розтруб з косо зрізаним краєм. Його поверхня вкрита чорною обмазкою (табл. VI, 1). Глина його дуже світла. Подібний лекіф походить з класичного некрополя Ампурія і датований першою половиною V ст. до н. е.

Лекіф комплексу 1902/82 виконаний грубіше і датується кінцем V—IV ст. до н. е., як і чорнолаковий кілік, що входить до складу супровідного інвентаря.

Другий тип сіроглиняних лекіфів представлений у комплексах 1912/75, 1912/51 та 1903/39 (табл. V, 3). В порівнянні з попередніми вони мають більш похилі плічка, подовжений корпус, невеликі валикоподібні вінця, під ними — рельєфний пасок. Профілювання вінця досить сумарне та нечітке. Глина лекіфів сіра з домішкою кварцового піску. Лекіф комплексу 1912/51 містить в глині ще блискітки слюди, його поверхня вкрита чорною обмазкою. Лекіф поховання 1903/39 зовні темно-сірий, має дрібні чорні вкраплення в глині.

Ці лекіфи датуються на підставі комплексу поховання 1912/51, в заповненні якого знайдені клеймовані амфори IV ст. до н. е.

Варіант цієї форми представляє лекіф з могили 1903/31⁹², який відноситься до IV ст. до н. е.

В цей же час існував третій тип лекіфів, представлений в комплексах 1902/85, 1912/57 (табл. VI, 2). Це посудина з довгим вузьким горлом, що розширюється догори і утворює вінця з горизонтальним зрізом. Широкі похилі плічка переходять в корпус півсферичної форми на досить широкій кільцевій підставці. Ручка велика, плоска, розташована так само, як і на інших сіроглиняних лекіфах. Глина сіра з найдрібнішими світлими блискітками та зернами кварцу. Вона має пористу консистенцію і багато розривів від випавших домішок. Поверхня добре згладжена, світло-сіра. Лекіф з могили 1902/85 Б. В. Фармаковський датував IV ст. до н. е.⁹³

Близькі лекіфи відомі в Олінфі, вони були віднесені Д. Робінсоном до типу чорнолакових лагіносів та датовані початком IV ст. до н. е.⁹⁴

Окремо слід відзначити світлоглиняний лекіф з комплексу 1912/85 (табл. VI, 3). Він має потовщені вінця, дуже коротке горло, невелику ручку, що виходить з-під вінця, досить широкі плічка, сферичний корпус, трохи звужений донизу⁹⁵. Лекіф розписаний, він імітує ранню іонійську кераміку: на корпусі широка чорна смуга та дві вузькі коричневого кольору. Форма лекіфа та характер поховання (земляний склеп з характерним інвентарем — курильниця, амфора з клеймом) свідчать про належність цього лекіфа IV ст. до н. е., не раніше його середини.

Лекіфи ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е. в переважній більшості є продукцією аттичного гончарного виробництва. Цей факт, з одного боку, свідчить про постійні та тісні торгові стосунки Ольвії та Афіч на протязі всього класичного періоду, з другого — про характер та розмір аттичного виробництва, що наповняло в цей час своїми виробами численні ринки збуту.

Поряд з високохудожніми зразками керамічної продукції майстерні Аттики виробляли ремісничі вироби середньої або навіть зовсім низької якості в масовому масштабі, розраховані на широкий збут⁹⁶. Оче-

⁹² ИАК, в. 13, стор. 161, рис. 111. Він відрізняється лише формою ручки, дещо витягнутою вгору і прикріпленою одним кінцем до основи горла, а другим — до плічка.

⁹³ Архів ЛВ ІА АН СРСР, Дневник Б. В. Фармаковского за 1902 г., табл. 116, фото № 538.

⁹⁴ Olynthus, ч. V, табл. 172, 815; стор. 224. Цей екземпляр мав лише іншу форму ручки.

⁹⁵ Його висота 12,6 см, діаметр вінця 3,5 см; діаметр кільцевої підставки 6 см

⁹⁶ Аналогічне явище було відмічене і В. М. Скудновою по відношенню до виробництва архаїчних чорнофігурних лекіфів (В. М. Скуднова, вказ. праця, стор. 129).

видно, таке явище притаманне грецькому античному виробництву взагалі, на всьому протязі його історії.

Тому недбалість обробки, примітивність та шаблонність розпису, а також грубість матеріалу не можуть правити за єдиний критерій при датуванні кераміки та визначенні місця виробництва. Нехтуючи цим, деякі дослідники помилково значно занижували час існування тієї чи

Таблиця VI. Сіроглиняні лекіфи.

1 — сіроглиняний лекіф з поховання 1908/4 (ОЛ 2675); 2 — сіроглиняний лекіф з поховання 1912/57 (ОЛ 12348); 3 — світлоглиняний розписний лекіф з поховання 1912/85 (ОЛ 11711).

іншої групи посуду, зокрема лекіфів з червонофігурною пальметою, кіліків з штампованим орнаментом, або визначали деякі посудини як предмети місцевого виробництва⁹⁷. Те, що такі погляди хибні, не може викликати серйозних заперечень.

Аттичні лекіфи масового виробництва, мабуть в силу їх дешевизни, знаходили дуже широкий збут. Вони трапляються буквально в усіх античних центрах та пов'язаних з ними територіях. В Ольвію, в основному, ввозилась саме така продукція. Про це свідчать не тільки лекіфи, а й загальна характеристика некропольської кераміки Ольвії взагалі.

Якщо чорнофігурні лекіфи траплялися в багатих похованнях і давали певну майнову характеристику померлого, становлячи невеликий процент знахідок в некрополі⁹⁸, то в класичну епоху лекіфи притаманні різним за багатством похованням, їх порівняно багато. Вони супроводили як чоловічі, так і жіночі та дитячі поховання.

Гончарне виробництво Самосу представлене єдиним екземпляром. Але в міських шарах Ольвії предмети самоського виробництва зустрічаються нерідко. Поки що важко говорити про характер зв'язків Ольвії з Самосом — безпосередніх чи за участю Афін.

Певну групу складають лекіфи місцевого ольвійського виробництва. Їх порівняно небагато, але всі вони досить своєрідні і відносяться до сферичних сіроглиняних та світлоглиняних лекіфів.

Культ взагалі і поховальний обряд зокрема є найбільш консервативною стороною світогляду та духовної культури в цілому у всіх народів. Очевидно, цим пояснюється те, що в ольвійському некрополі на протязі всього V ст. до н. е. існують лекіфи чорнофігурної техніки, а древні форми початку VI ст. до н. е. копіюються ще в IV ст. до н. е., що ясно виступає на прикладі форм сіроглиняних лекіфів. Мабуть, такий посуд явно більш древніх зразків вироблявся в силу традиції, часто спеціально для поховального ритуалу.

⁹⁷ В той же час деякі дослідники вважали всі старанно оброблені, чіткої форми предмети гончарного виробництва привізними виробами.

⁹⁸ В. М. Скундова, вказ. праця, стор. 114—115.

Б. А. ШРАМКО

(Харків)

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В БАСЕЙНІ ДІНЦЯ

За останні роки археологами Харківського університету зібрано велику кількість матеріалів, які дозволяють визначити основні риси поселень скіфського часу в басейні Дінця, встановити територію розселення місцевих землеробських племен, уточнити границю, за якою починалися володіння власне скіфських племен Північного Причорномор'я.

У 1950—1960 рр. були проведені розвідкові роботи і розкопки в цілому ряді пунктів на берегах Дінця та його притоків.

Серед 77 поселень скіфського часу, відомих на цей час у басейні Дінця 59 — неукріплені селища і 18 — городища. Розподіляються вони на цій території не рівномірно (рис. 1). Основна маса поселень розміщена на правому березі Дінця, вище Балаклії, і на притоках Дінця: Уді з Лопанню та Харковом, Мжі, Гомольші та дрібніших річках. У той час як правий берег Дінця у ранньому залізному віці був порівняно густо населений, на лівому березі зустрічаються лише окремі селища з незначним культурним шаром, пов'язаним, очевидно, з сезонним використанням чудових заплавних лук. Найпівнічнішими поселеннями донецької лісостепової групи скіфського часу є селища і городище біля с. Сабиніне в Білгородській області. Крайнім південним форпостом було Сіверське городище біля с. Мілова, Балаклійського району, Харківської області. На південь від нього лише зрідка зустрічаються окремі селища і поховання, які мають ряд своєрідних рис, про що мова піде нижче.

Дуже характерно те, що всі городища і основна кількість добре обжитих селищ не виходять за межі південної границі лісостепової смуги. Границю стародавнього лісостепу в межах території, яка нас цікавить, дослідники проводять звичайно по лінії, що проходить біля початків річок Орчик, Берестова, Берека. Далі, приблизно біля міста Балаклії, вона пересікає Донець, повертає на північний схід і йде до верхів'їв Великого Бурлука. Звідси південна границя лісостепу йде приблизно в напрямку на Валуйки — Ліски¹. Значні лісові масиви тут збереглися і тепер. Вони починаються біля верхів'я Дінця і йдуть вниз, головним чином по правому берегу річки, рідко переходячи на лівий. Особливо багато лісів у басейнах правих притоків Дінця. На південь від Балаклії ліс тільки вузькою смугою йде вздовж Дінця, трохи розширюючись лише біля міст Ізюма і Слов'янська. Далі панує степ.

Сучасний стан лісостепового ландшафту, певна річ, не можна повністю переносити у далеке минуле. Зокрема, у I тисячолітті до н. е.

¹ Ф. Н. Мильков, Лесостепь русской равнины, М., 1950, стор. 179; И. И. Ляпушкин, Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей», СА, XII, 1950, стор. 47.

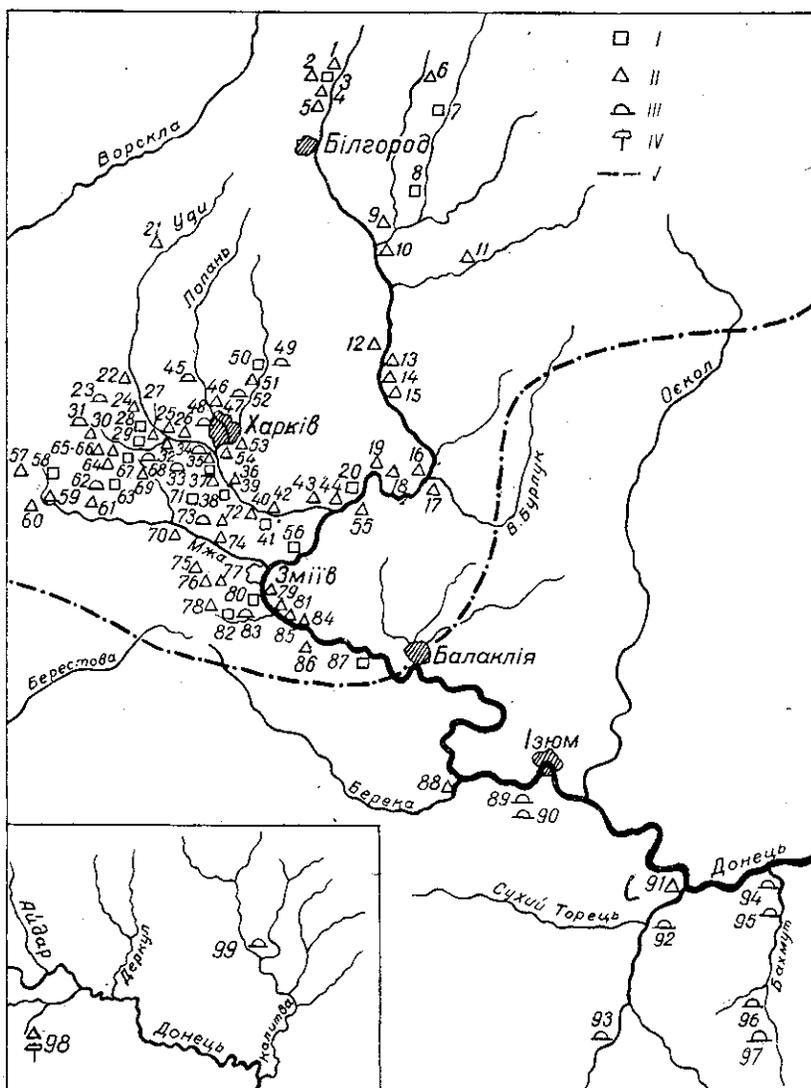

Рис. 1. Карта пам'яток скіфського часу в басейні Дінця.

I — городища; II — селища; III — кургани; IV — рудники; V — південна межа Лісостепу.

1 — урочище Перетечка; 2 — Піщаний Кар'єр; 3 — с. Сабиніно, Білгородської області; 4 — с. Поляни, Білгородської області; 5 — с. Петропавлівка, Білгородської області; 6 — с. Городище, Білгородської області; 7 — с. Велике Городище, Білгородської області; 8 — с. Дмитрівка, Білгородської області; 9 — с. Устинка, Білгородської області; 10 — Нова Таволжанка, Білгородської області; 11 — с. Бочкове, Харківської області (далі Харківська область не вказується); 12 — с. Старий Салтів; 13 — х. Піски; 14 — с. Хотомля; 15 — с. Комсомольське; 16 — с. Печеніги; 17 — с. Базалівка; 18 — с. Кицівка; 19 — с. Кочеток; 20 — м. Чугуїв; 21 — с. Уда; 22 — с. Мала Розозянка; 23 — с. Вільшани; 24 — с. Пересичне; 25 — с. Подвірки; 26 — с. Куряж; 27 — ст. Курортна; 28 — городище Закозарівське біля с. Костенки; 29 — городище Шеєрманівське біля м. Люботина; 30—31 — с. Санжари; 32 — ст. Пісочин; 33 — с. Коротичі; 34 — ст. Липовий Гай; 35 — ст. Карачівка; 36 — городище Донецьке біля ст. Карачівки; 37 — ст. Удянка; 38 — с. Хорошеве; 39 — ст. Безлюдівка; 40—41 — с. Водяне; 42 — с. Шмарівка; 43 — с. Ново-Покровка; 44 — х. Лаптів; 45 — ст. Дерегачі; 46 — с. Олексіївка; 47 — Саржин Яр на околиці Харкова; 48 — Холодна Гора в Харкові; 49—50 — с. Циркуни; 51—52 — с. Велика Данилівка; 53 — ст. Верещаківка; 54 — ст. Основа; 55 — с. Малинівка; 56 — с. Мохначі; 57 — с. Ков'яги; 58 — городище Хазарське біля с. Баранове; 59 — с. Валки; 60 — с. Сніжкове; 61 — с. Черемушини; 62 — с. Огульці; 63 — городище Куколівське біля с. Городище; 64 — ст. Шовкова; 65 — урочище Дробнянське біля ст. Шовкова; 66 — ст. Раднаркомівська; 67 — с. Караван; 68 — м. Люботин; 69 — урочище Підлісне біля Люботина; 70 — м. Мерфа; 71 — с. Яковлівка; 72—73 — с. Острорівківка; 74 — с. Миргород; 75 — х. Броночі; 76 — с. Першотравневе; 77 — х. Гришківка; 78 — с. Пасіки; 79 — урочище Піщане біля с. Задонецьке; 80 — с. Коробові Хутори; 81 — оз. Корінне; 82—83 — с. Велика Гомоліша; 84 — с. Лиман; 85 — с. Черкаський Бишкунь; 86 — с. Шелаєво; 87 — городище Сіверське біля с. Мілова; 88 — с. Петрівське; 89 — х. Шпаківка; 90 — с. Мала Камішеваха; 91 — с. Райгородок, Донецької області; 92 — х. Брєвін, Донецької області; 93 — с. Райське, Донецької області; 94 — х. Камінка, Луганської області; 95 — х. Черногорівка, Донецької області; 96 — х. Ступки, Донецької області; 97 — урочище Золотий Рудник, Луганської області; 98 — с. Городище, Луганської області; 99 — селище Криворіжжя, Ростовської області, РРФСР.

В цей список, не ввійшли ті пункти, які викликають сумнів, та місця, в яких зустрічаються лише випадкові знахідки одиничних речей скіфського часу. Поза списком залишились також курганні могиляники, які знаходяться біля згаданих в списку поселень, але ще не розкопувались.

лісів тут було, безперечно, більше, і кількість їх зменшилася порівняно не так давно, переважно з XVIII—XIX ст.²

Під час розкопок на селищах і городищах скіфського часу біля сіл Острроверхівка, Караван, Велика Гомольша та ін. були знайдені кістки диких лісових тварин, таких як лось, олень, козуля, вовк, кабан та ін. Навіть у більш пізніх шарах, які відносяться до VIII—XIII ст., на Донецькому городищі часто зустрічаються кістки ведмедя, лося, оленя звичайного, козулі, бобра, білки, куниці, глухаря та інших тварин, які живуть в густих лісових нетрях³.

У скіфський час незайманий лісостеп тут уже не існував: вирубка лісів для палива, будівель і різних виробів, оранка нових земель, використання угідь як пасовищ для худоби та інші види господарської діяльності людини істотно змінили його вигляд. Але деякі дані свідчать про те, що іноді тут ще була значна кількість лісів і це сприяло достатньому накопиченню вологи; тому річки були більш повноводні, ніж тепер⁴. Обслідування донецьких городищ скіфського часу показує, що велика кількість їх (наприклад, городища біля сіл Велика Гомольша, Караван, Яковлівка, Городище, Баранівка, Костенок, біля Люботина) розташована на берегах невеликих річок, які тепер мають воду тільки в період повені, а потім повністю пересихають.

Усі ці поселення, очевидно, постачалися водою з річок, тому що інших водоймищ тут немає, а в оборонних спорудах цих городищ є спеціальні проходи, направлені до річки. Крім того, ці споруди деяких городищ були спеціально розраховані на посилення їх обороноздатності за допомогою водної перешкоди. Більш того, частина оборонної лінії першого і другого передгороддя городища біля с. Велике Городище, яка виходить на берег р. Одринки (притока р. Мжі), що тепер пересихає, без річки взагалі навряд чи могла служити скільки-небудь серйозною перешкодою для ворога. Очевидно, всі ці дрібні річки басейну Дінця у I тисячолітті до н. е. були повноводні і не пересихали.

Те, що основна маса поселень, як ми відмітили, розташована не по берегах самого Дінця, а у глухих лісах на невеликих його притоках, очевидно, також мало й оборонне значення.

Як уже зазначалося, найбільш поширеною групою поселень у верхній течії Дінця є відкриті селища. За топографічними ознаками їх можна розподілити на дві групи. Одні селища розташовані на піщаній височині у заплаві або на дюнах першої надзаплавної тераси (наприклад, селища біля с. Кишівка, В. Данилівка, Шмарівка, Задонецьке та ін.). Інші селища знаходяться на високих чорноземних плато біля берегів річок (наприклад, селища біля сіл Острроверхівка, Куряж, Санжари, Шовкова та ін.). Ця група селищ відрізняється від попередніх ще тим, що на їх території звичайно помітні зольники. І це не можна вважати випадковістю. Дюнні селища — це тимчасові, сезонні поселення, а зольники, які пов'язані з культом домашнього вогнища, утворювалися лише на території постійних поселень.

Більш або менш розвідані ділянки показують, що селища часто розташовуються не самотньо, а поблизу укріплених городищ, куди ховалося на випадок воєнної загрози навколишнє населення.

У завдання цієї статті не входить детальний опис поселень скіфського часу, тим більше що основні особливості їх уже відмічалися

² Ф. Н. Мильков, вказ. праця, стор. 148—149; К. К. Марков, В. П. Гринчук, Взаимоотношение леса и степи в историческом освещении, зб. «Вопросы географии», № 2, М., 1950, стор. 85—120; С. В. Кириков, Изменения животного мира в природных зонах СССР, М., 1959, стор. 30—34.

³ Матеріали з розкопок 1955—1959 р. визначив проф. І. Г. Підоллічко.

⁴ С. В. Кириков, вказ. праця, стор. 30.

в літературі⁵. Тому ми більш детально охарактеризуємо лише два найбільш південних городища, результати вивчення яких ще не одержали відповідного висвітлення.

У лісах правобережжя Дінця, на невеликому мисі лівого берега р. Гомольші є порівняно невелике, але добре укріплене городище. Розташоване воно в межах с. Велика Гомольша (Зміївський район, Харківської області)⁶.

У 1928—1929 рр. на полі поблизу городища був викопаний бронзовий казан скіфського типу, який перейшов до археологічної колекції

Рис. 2. Уламок бронзового казана, знайденого біля городища в с. Велика Гомольша.

Харківського державного університету. Тепер уламки його зберігаються в Харківському історичному музеї (рис. 2). У 1947 р. розвідки на городищі провадив І. І. Ляпушкін, який на підставі зібраного ним тут підйомного матеріалу відніс його до поселень так званої «пізньозольничої культури» IV—III ст. до н. е.⁷ Нарешті в 1948—1949 рр. експедиція ХДУ під керівництвом С. А. Семенова-Зусера проводила розвідки, а потім розкопки на території городища і розкрила три кургани у могильнику, що знаходився поблизу.

Городище займає найвищу частину мису, обмеженого на півночі, заході та півдні великими лощинами. Східний бік — напольний (рис. 3). З північного та західного боків, де городище труднодоступне завдяки значній височині досить крутих схилів мису, є дуже невеликий, навіть непомітний тепер у деяких місцях вал. Але крутість схилів у верхній частині штучно збільшена. На західному боці городища верхня частина схилу зрізана на протязі 10—12 м і упирається в рів, що за-

⁵ Б. А. Шрамко, Селище та могильник ранньої залізної доби біля с. Островерхівка, АП, т. VI, 1956, стор. 56 і далі; його ж, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне р. Северный Донец, КСИИМК, в. 54, 1954; його ж, Курган і городище у села Циркуны, КСИИМК, в. 63, 1956; його ж, Городище скифского времени у с. Караван на Харьковщине, КСИИ, в. 7, 1957.

⁶ Д. І. Багалеї у двох місцях пояснювального тексту до своєї «Археологічної карти Харківської губернії» говорить про Гомольшанське городище, але в обох випадках мова йде про залишки древнього укріпленого поселення біля с. Суха Гомольша на Дінці. Див. Д. І. Багалеї, Объяснительный текст к Археологической карте, Труды XII СА, т. I, М., 1905, стор. 29.

⁷ І. І. Ляпушкін, Памятники эпохи железа Левобережной Украины, Научный архив ІА АН УРСР, стор. 3; його ж, Поселения зольничной культуры «скифов-пахарей», КСИИМК, в. XXVII, стор. 69, рис. 28; стор. 70, рис. 29; його ж, Поселения зольничной культуры, СА, XII, стор. 63, рис. 12, стор. 64.

плив, шириною в 6—8 м. У північній частині східного схилу цей рів і тепер можна добре бачити. На північному боці городища рову, очевидно, зовсім не було, але схил зрізаний не одним, а двома уступами, кожний з яких упирається в горизонтальну площадку. З південного та східного боків городище захищено валом, який досягає 12 м ширини і 2,5 м висоти. Вхід на городище тепер є п'ять: по одному із заходу і з півдня і три зі сходу. Проте древнім, очевидно, є лише один західний

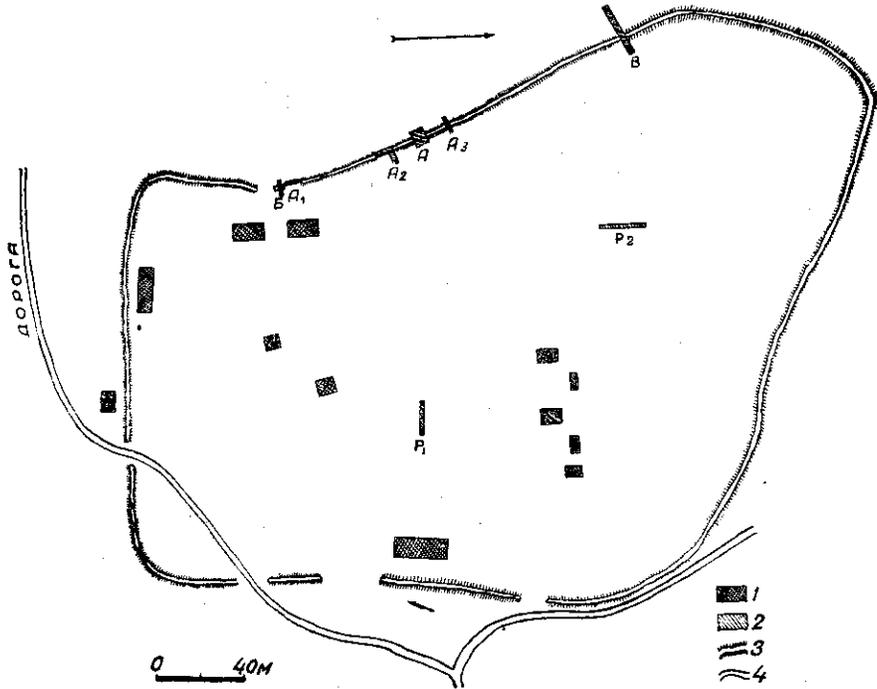

Рис. 3. План городища в с. Велика Гомольща.
1 — сучасні будівлі; 2 — розкопки; 3 — вал городища; 4 — дорога.

зхід (тут спуск до річки) і один східний. Про походження інших без розкопок сказати що-небудь важко. Площа городища близько 7 га.

Розкопки, проведені з метою розвідки у центральній частині городища, показали, що товщина культурного шару тут становить 0,55—1,0 м, але насиченість його дуже слабка. Товщина культурного шару і його насиченість різко зростали в міру наближення до країв городища, де знаходилися значні зольні відклади з масою уламків кераміки, кісток тварин тощо.

Дуже цікаві результати були одержані під час дослідження оборонних споруд городища (розкопки Б і В). Виявилося, що вздовж краю площадки городища з західного боку був споруджений невеликий, тепер непомітний з поверхні вал. Висота його 1,1—1,2 м, а ширина в основі 4,5—4,65 м. Насип валу зроблений з глини, яка щільно утрамбована. Поблизу підшви і з зовнішнього боку насипу є ділянки дуже випаленої пухкої глини (рис. 4). На ділянці, розкритій у розкопці Б, внутрішня частина валу, очевидно, для того щоб запобігти розмиванню виходу і спуску до струмка, ще додатково обкладена камінням. В інших місцях такої обкладки немає. Рів перед валом був розчищений у розкопці В. Тут він мав глибину 2,8 м і ширину близько 12 м.

Будова оборонних споруд городища біля с. Велика Гомольща типова й для більшості інших городищ скіфського часу у лісостеповій частині басейну Дінця. Скрізь характерна порівняно невелика висота

валу і така ж глибина рову⁸. У тих випадках, коли вали скіфського часу досліджувалися шляхом розкопок, на деяких ділянках зустрічалися скупчення обпаленої глини і обвугленого дерева. Крім городищ біля с. Велика Гомольша, нам вдалося спостерігати такі залишки під час розкопок валу передгороддя городища Караван, а також під час розкопок скіфської частини валу городищ біля сіл Хорошева та Мохначів. Звичайно вважалося, що ці залишки на городищах скіфського часу, свідчать про спеціальний випал валів, хоч особливої доцільності у цьому процесі не було. Як відомо, І. Ф. Фабриціус розробила навіть для Шар-

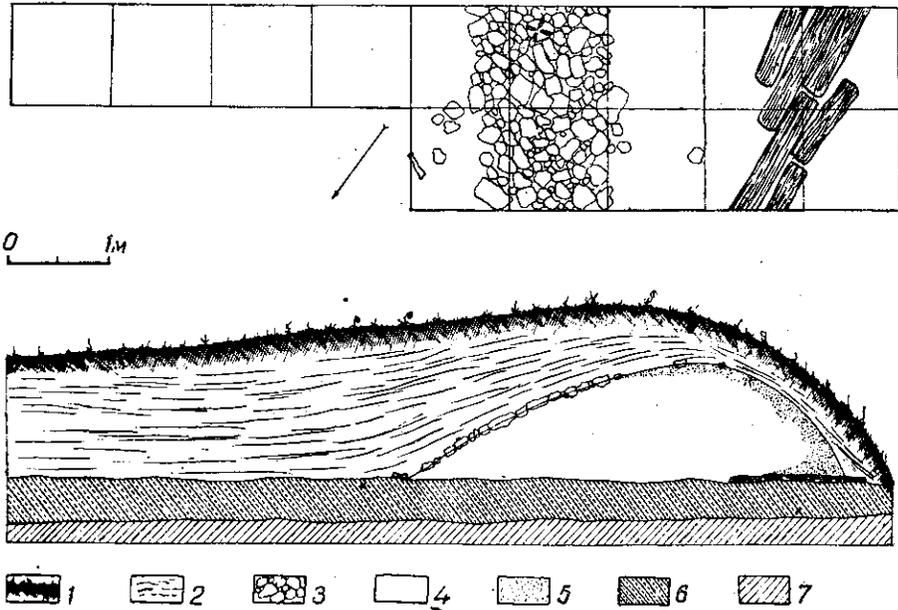

Рис. 4. Розкоп Б 1949 р. на городищі в с. Велика Гомольша.
1 — дерев; 2 — зольник; 3 — каміння; 4 — глина; 5 — обпалена глина; 6 — чорнозем;
7 — материкова глина.

півського городища реконструкцію вогнища для випалу насипу валу⁹. Спочатку нам ця гіпотеза здавалася досить правдоподібною, але нові факти, одержані під час розкопок валу передмістя на городищі Караван у 1958 р., а також критичний перегляд старих матеріалів, одержаних під час розкопок біля Хорошева (1952 р.) і Мохначів (1953 р.), змушують тепер відмовитися від неї.

Ще у розрізах, зроблених експедицією С. А. Семенова-Зусера на валах городища біля с. Велика Гомольша у 1949 р., було помічено, що в деяких випадках обвуглені деревини лежать біля підшви валу і перекриті частиною насипу, який немовби присипав і загасив деревини, що горіли. Ніде на донецьких городищах не спостерігалось суцільного випалу поверхні валу, та ще до такого ступеня, щоб утворилася міцно засмагла суцільна керамічна корка, яка ніби призначалась для укріплення валу. Більш слабкий випал деяких ділянок валу (що і спостерігалось під час розкопок) спеціально робити не було рації. Підсушені або недостатньо випалені частки глини мають між собою слабкіше зчеплення, ніж у сирій глині. Крім того, випал, навіть слабкий, зава-

⁸ Вал і рів передмістя городища біля с. Циркуни відрізняються дуже великими розмірами від подібних споруд на інших донецьких городищах. Але слід врахувати, що культурний шар цього поселення містить і пізній матеріал (див. Б. А. Шрамко, Курган и городище у с. Циркуны, КСИИМК, в. 63, 1956).

⁹ І. Фабриціус, Тясминська експедиція, АП, т. II, 1949, стор. 87.

жав би задернуванню поверхні і тим самим сприяв би більш швидкому його руйнуванню. Наші спостереження не дають ніяких фактів, які б дозволили говорити про спеціальний випал поверхні оборонних валів. У розрізах скупчення кусків випаленої глини не утворюють суцільного покриття схилу валу, а розташовані безладно і, у ряді випадків, незалежно від залишків обгорілого дерева і попелу.

Очевидно, конструкцію оборонних споруд донецьких городищ скіфського часу треба уявляти собі так: вздовж границі території городища, у тих місцях, де не було природних перешкод, викопували рів, а винута земля використовувалася для спорудження невисокого валу. Самі по собі ці земляні укріплення були невеликі і не могли служити головним захистом городища. Тому на валу будувалася ще дерев'яна стіна, яка, можливо, була обмазана глиною або мала з внутрішнього боку глиняну присипку. Про деталі цього спорудження говорити поки що важко. Ця дерев'яна стіна під час нападу ворогів інколи підпалювалася, і залишки її разом з кусками випаленої глиняної обмазки (або засипки) розсипалися по схилах валу. Частина колод стіни, що горіла, не витримувала тиску внутрішньої присипки і падала до підшви зовнішньої частини валу, а ґрунт, що розсипався, перекривав їх, припиняючи даліше горіння. Така реконструкція цілком відповідає спостереженням, зробленим під час наших розкопок, і з'ясовує дивне на перший погляд розташування обвугленого дерева під насипом валу.

І. В. Фабриціус на Шарпівському городищі також спостерігала куски згорілого дерева під насипом і навіть ями від вертикальних стовпів стіни городища, але відносила все це до залишків спорудження типу куреня для спеціального випалу валу¹⁰. Вона вважала, що випалений шар нібито знову засипався; насправді ж випалені прошарки у насипу валу свідчать, як нам здається, лише про декілька пожеж і руйнувань деревоземляних укріплень городища, які кілька разів відновлювалися жителями.

Знахідки на городищі (якщо не враховувати сучасних відкладів) показують, що воно одношарове і відноситься до скіфського часу. Основну масу знахідок тут становить типова для лісостепових поселень кераміка: уламки горщиків, мисок, сковорідок, глечиків, пряслиць, грузили тощо (рис. 5, 6). Вінця горщиків звичайно прикрашені по краю пальцевими защипами і проколами. Трапляються уламки горщиків, вінця яких орнаментовані наліпним валиком з защипами і проколами. Зрідка зустрічаються миски з слабо лощеною поверхнею. Знайдено уламок грецької амфори IV—III ст. до н. е.¹¹ Ранні типи місцевого ліпного посуду зустрічаються у невеликій кількості і тільки в нижній частині культурного шару. Дуже показовий у цьому відношенні розкоп А, закладений біля валу з західного боку городища. Тут на глибину до 1,85 м йде потужний культурний шар, який відкладався довгий час. У нашаруваннях можна досить ясно виділити принаймні два горизонти. Перший — це горизонт похованого ґрунту і відклади, які з'явилися до спорудження валу у цьому місці. Другий горизонт — це зольні викиди, які відклалися після спорудження валу. У першому горизонті і у нижній частині другого горизонту зустрічаються уламки горщиків, у яких край вінця прикрашений наскрізними проколами і наліпними валиками з защипами.

Посудини, у яких вінця прикрашені просто защипами і проколами, а також горшки з гладкими вінцями не характерні для будь-якої певної частини культурного шару і однаково часто зустрічаються скрізь.

¹⁰ І. Фабриціус, вказ. праця, стор. 84—88.

¹¹ Визначення зробила І. Б. Зеест.

У верхній частині горизонту (при повній відсутності валикової кераміки) з'являється кераміка, у якої по краю вінець нанесені косі насічки паличкою, а нижче є наскрізні проколи.

Серед виробів із каменю є уламки зернотерок, точильні бруски, кулі для метання із пращі. З металевих предметів знайдено лише уламок залізного ножа і одноперий втульчастий наконечник стріли з бронзи (рис. 6, 3). Близькі за формою наконечники стріл зустрічаються у таких курганах, як Карагодеуаш, Цимбалка та ін.¹²

Більшість кісток, як показало дослідження остеологічного мате-

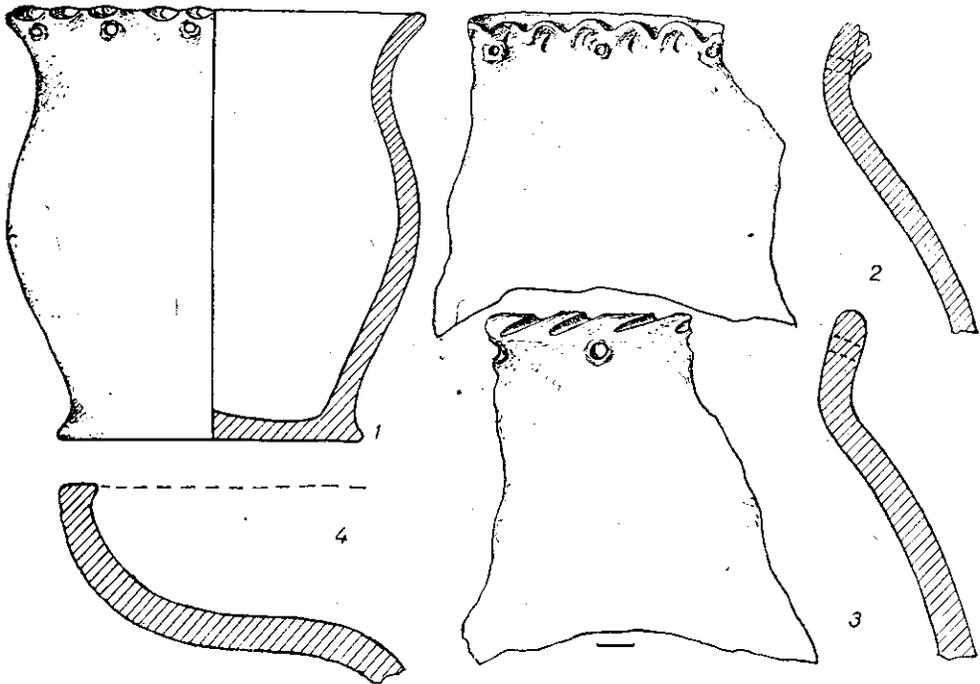

Рис. 5. Кераміка з городища в с. Велика Гомольша.

ріалу, належить свійським тваринам: коровам, вівцям, козам, свиням, коням і собакам. Кісток диких тварин порівняно мало: це кістки дикого кабана, лося і вовка.

Сукупність знахідок показує, що основні відклади на городищі відносяться до IV—III ст. до н. е., але виникло воно, очевидно, раніше — в V ст. до н. е. Про це свідчать знахідки в нижніх шарах городища кераміки архаїчних типів з наліпними валиками.

За 1 км на північний захід від східної околиці с. Велика Гомольша, у лісі, розташований великий курганий могильник, який має понад 100 добре помітних курганів. На території могильника є майдан підковоподібної форми з виходом на північ. Перед виходом є додатковий вал. Висота цього майдана близько 6 м, довжина 20 м, ширина 18 м.

Кургани мають у плані круглу або овальну форму. Висота насипів 0,5—5 м. В основі деяких курганів добре помітні ровики.

У 1949 р. було розкопано три невеликі кургани висотою 1—1,1 м. У кожному з цих курганів було по одному похованню. Могильні ями прямокутної форми були вириті у материковій глині. На жаль, два кургани (№ 1 і 3) були ще в давнину пограбовані. Пограбовані могили, очевидно, мали дерев'яне перекриття, але від нього збереглися лише

¹² P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Покровськ, 1929, табл. X, 1а, 3е.

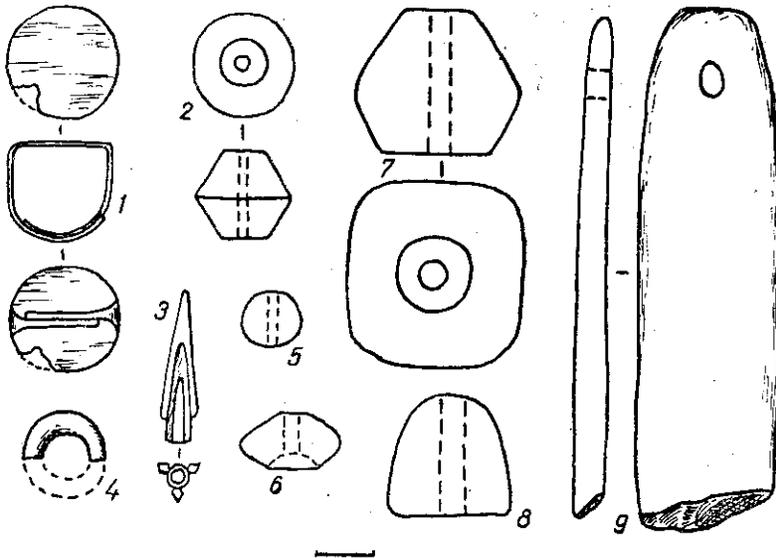

Рис. 6. Речі з могильника та городища в с. Велика Гомольша.

1 — перстень з срібла; 2 — глиняне пряслице; 3 — бронзовий наконечник стріли; 4 — уламок намистини з білого скла; 5 — глиняна намистина; 6 — глиняний гудзик; 7 — глиняне грузило; 8 — глиняне пряслице; 9 — точильний брусок із сірого сланцю; 1—2 — з кургана № 2, 1949 р., решта — із знахідок на городищі в с. Велика Гомольша.

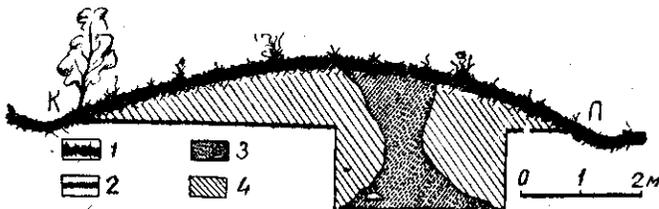
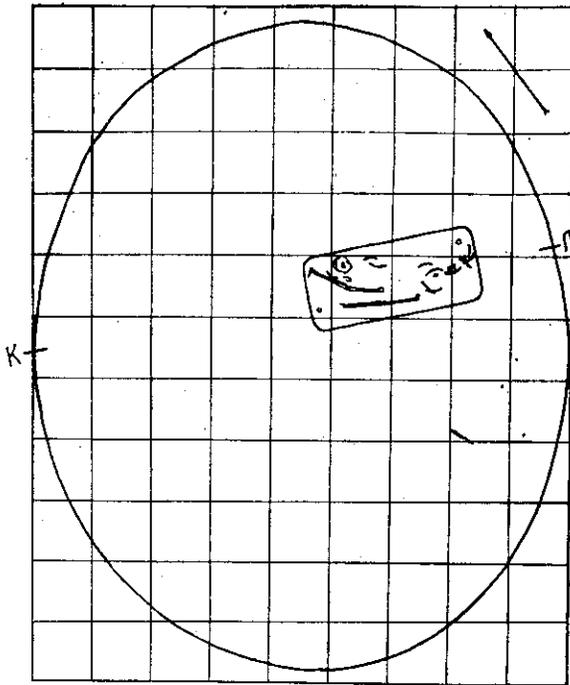

Рис. 7. План і профіль кургана № 1, 1949 р.

1 — дерен; 2 — похований ґрунт; 3 — грабіжницький хід; 4 — насипний ґрунт.

окремі купки згнилого дерева. У кургані № 1, судячи по залишках кісток, що збереглися, покійник лежав головою на південний схід (рис. 7). У заповнені могильної ями знайдено лише декілька дрібних уламків кераміки. У кургані № 3 кістяк лежав витягнуто на спині, головою на південний захід (рис. 8). У заповненні грабіжницького ходу і в самій могилі знайдено декілька невеликих уламків місцевої і амфорної ке-

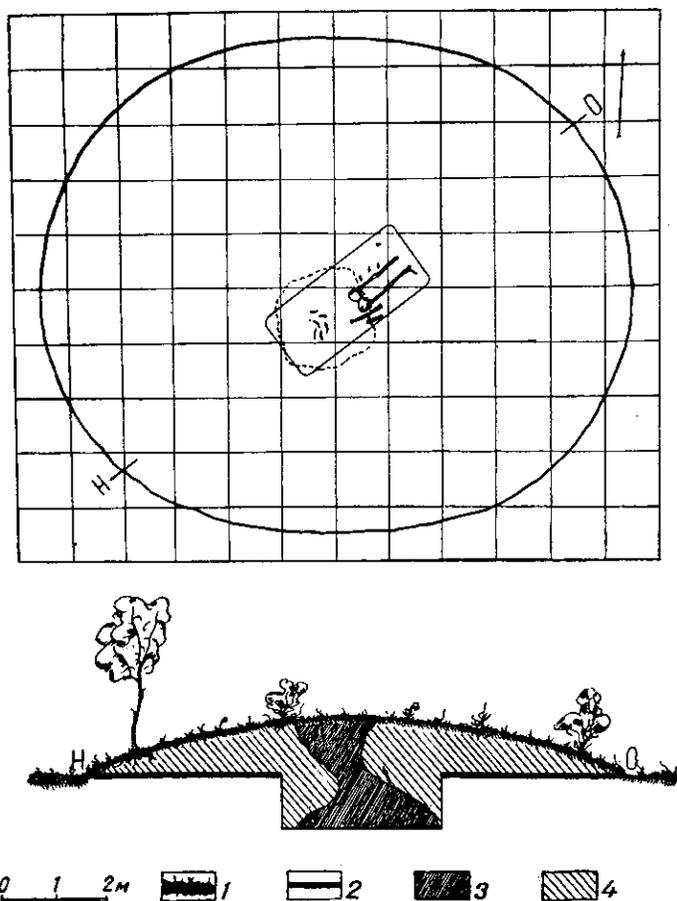
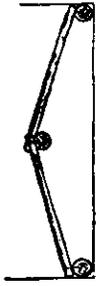
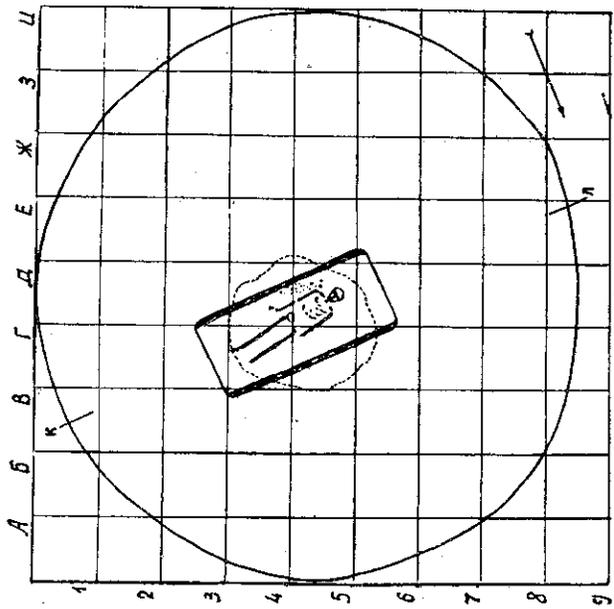

Рис. 8. План і профіль кургана № 3, 1949 р.
1 — дерев; 2 — похований ґрунт; 3 — грабіжницький хід; 4 — насипний ґрунт.

рамки, а також 24 бронзові тригранні втульчасті наконечники стріл (рис. 10). Багато цих наконечників лежало піворуч, коло тазових кісток. На кістках правої руки, що лежали на глині дна могильної ями, були помітні сліди іржі від предмета трикутної форми, який мав довжину близько 30 см. Можливо, тут лежав залізний кинджал.

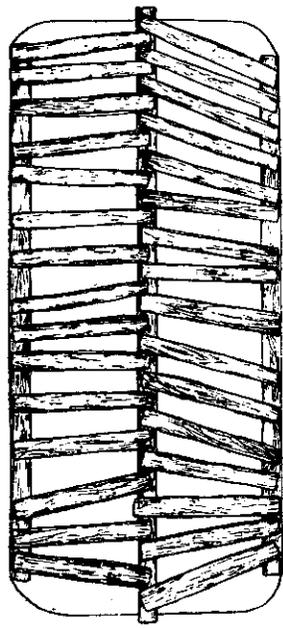
Особливий інтерес становить курган № 2, який не був пограбованим (рис. 9). На глибині 0,65 м від його вершини у насипу були виявлені сліди тризни у вигляді прошарку із золи і вугілля, який охоплює площу діаметром до 2 м. У насипу були знайдені фрагменти античної амфорної кераміки. Прямокутна могильна яма (2,95×1,35 м) була вирита у материку. В ній знайдені залишки дерев'яних колод могильного перекриття, яке утворювало над похованим своєрідну двосхилу покрівлю (рис. 9, 3—5). На деяких колодах помітні сліди вогню. Померлий був покладений витягнуто на спині, головою на захід. Кістки небіжчика лежали *in situ*, але дуже сильно зотліли і місцями являли собою просто кістяну потерть. Біля правої плечової кістки лежав один залізний і

III

IV

V

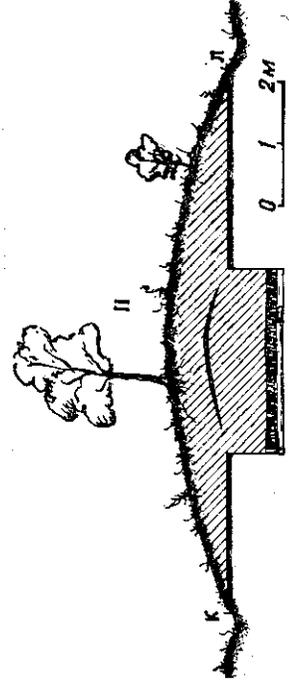

Рис. 9. План (I), профиль (II) і реконструкція (III, IV, V) дерев'яного перекриття над могилою в кургані № 2, 1949 р.
 I — дерев; 2 — насипний ґрунт; 3 — прошарок вугілля; 4 — похований ґрунт; 5 — дерев'яний зруб; 6 — вугілля.

10 бронзових втульчастих наконечників стріл (рис. 10). Біля правого плеча знайдено глиняне біконічне пряслице (рис. 6, 2). Між кістками правої руки, що зотліли, був знайдений срібний перстень (рис. 6, 1). Він зроблений з тонкої пластинки низькопробного срібла і має плоский округлий верхній щиток і нижні кінці, що заходять один за одного.

Бронзові наконечники стріл з курганів № 2 і 3 представлені звичайними типами, характерними для скіфських комплексів IV—II ст. до н. е. В деяких з цих комплексів на Дону¹³ і Кубані¹⁴ зрідка трапляються трилопатеві втульчасті наконечники стріл із заліза. Срібний перстень —

Рис. 10. Типи стріл з курганів біля с. Велика Гомольша.

рідка знахідка. Аналогічні за формою, але золоті перстні знайдені у ряді курганів Посулля, у Деевому кургані біля с. Нові Сірогози, в кургані № 4 з розкопок А. Міллера в пониззі Дону біля станиці Єлизаветинської, у кургані № 13 з групи «Часті кургани» під Воронежем і, нарешті, в кургані Чортомлик¹⁵. Усі ці знахідки хронологічно не виходять за межі V—IV ст. до н. е.

Таким чином, поховання в гомольшанських курганах відносяться до того періоду, коли існувало городище, і до тієї ж самої культури місцевих землеробських племен.

Найпівденнішим укріпленим поселенням, висунутим на південну межу Лісостепу, є Сіверське городище біля с. Мілова (Харківська область, Балаклівський район). Воно було відоме ще у XVI ст.¹⁶ Ю. І. Морозов, виходячи з су-

часної назви городища, вважав, що воно було споруджене сіверянами¹⁷. Д. І. Багалей відзначає, що поблизу городища є курганний могильник¹⁸. Вперше визначив належність цього городища до скіфського часу І. І. Ляпушкін під час обслідування його у 1947 р.¹⁹ У 1952 р. археологічні розвідки на городищі провадив автор цієї статті.

Сіверське городище розташоване у виключно мальовничій лісовій місцевості на мису правого берега Дінця. На протилежному березі навколо озера Лебяз'є і тепер є чудові мисливські і рибальські угіддя. Північний край мису, де розташоване городище, обернений до річки. З за-

¹³ Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1919 гг., Мастогино, курган № 2, ИАК, в. 43, стор. 54; рис. 59, 1, 4; С. Н. Замятин, Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем, СА, VIII, 1946, стор. 16, 20, 33, 37, 41; В. А. Городцов, Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г., СА, IX, 1947, стор. 24, рис. 16, 1.

¹⁴ Р. Рац, вказ. праця, табл. VII, 2а; А. А. Миллер, Раскопки в районе древнего Танаиса, ИАК, в. 35, 1910, стор. 114, рис. 19, 9.

¹⁵ ДП, II, стор. 8, табл. XXV, № 428; Д. Я. Самоквасов, Основания хронологической классификации, стор. 35, № 1657 (курган № 19 біля с. Оксютинці), стор. 36, № 1723—24 (Герасимівка, курган № 1), табл. VII, рис. 1657; А. А. Спицин, Серогозские курганы, ИАК, в. 19, стор. 172; табл. XV, 1, 2; А. А. Миллер, вказ. праця, стор. 97, рис. 5, 2; С. Н. Замятин, вказ. праця, стор. 48, рис. 40, 3, ДГС, в. 2, Альбом, табл. XXXV, 10.

¹⁶ Историко-статистическое описание Харьковской епархии, IV, 1857, стор. 7.

¹⁷ Ю. И. Морозов, О городищах Харьковской губернии, Записки Харьковского университета, 1901, кн. 3, стор. 1—2.

¹⁸ Д. И. Багалей, Объяснительный текст к Археологической карте, стор. 32, № 8.

¹⁹ И. И. Ляпушкін, Памятники эпохи железа Левобережной Украины, стор. 3; його ж, Поселения зольничной культуры, стор. 64.

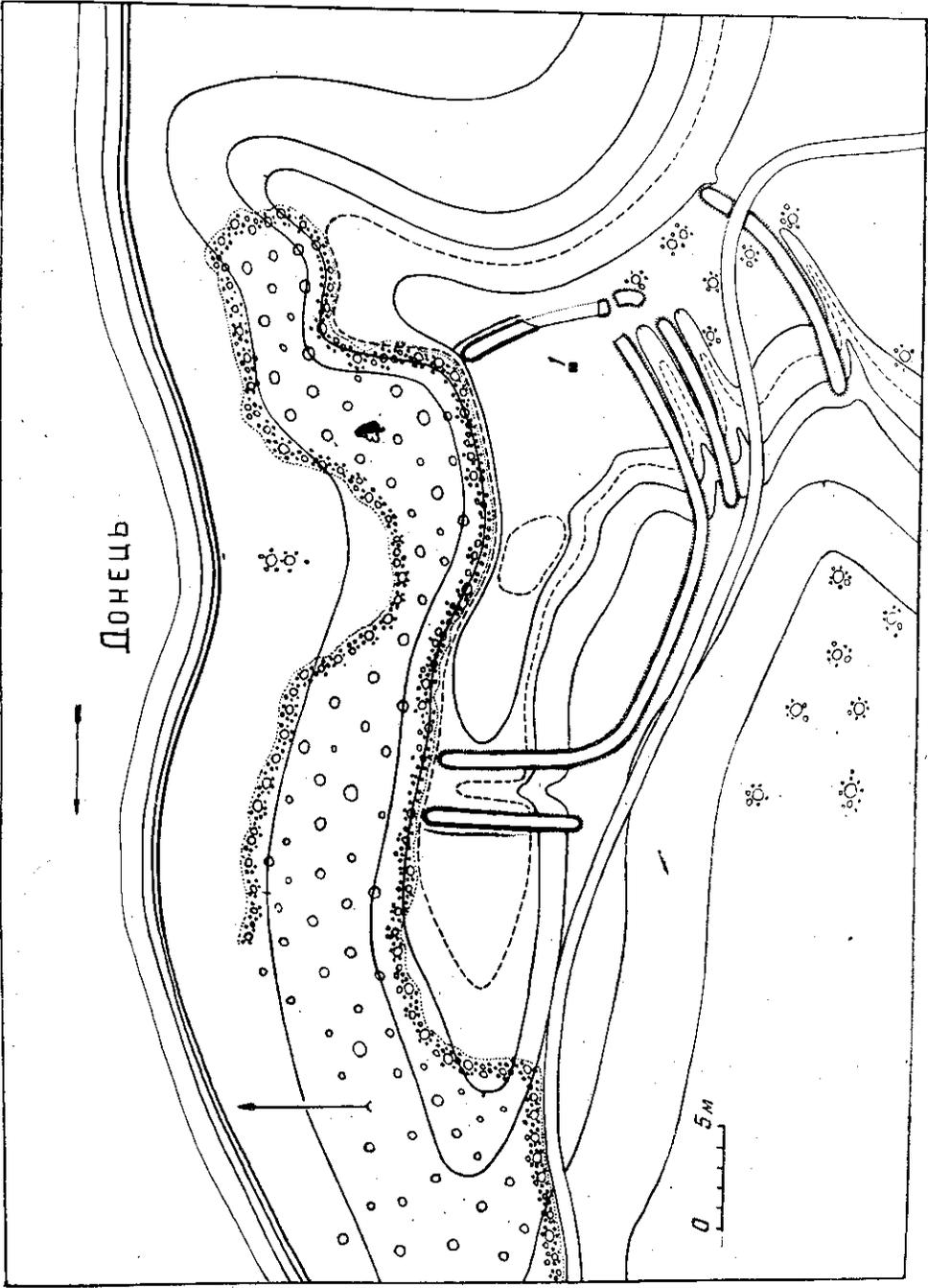

Рис. 11. План Сіверського городища біля с. Мілова.
1 — шурф.

ходу, півдня і північного сходу мис обмежений лощинами і тільки південно-східна його частина — напольна. Проте досить захищений природно тільки північний схил мису, а інші мають пологі спуски, тому на городищі і була споруджена складна система укріплень (рис. 11). За нашими спостереженнями, перший (внутрішній) вал охоплює городище з трьох боків: із сходу, півдня і заходу. Крім того, з південного сходу є ще два додаткові вали, а із заходу один додатковий вал. Значна частина городища або зорана, або забудована садибами колгоспників. Вали у багатьох місцях дуже зруйновані, головним чином внаслідок

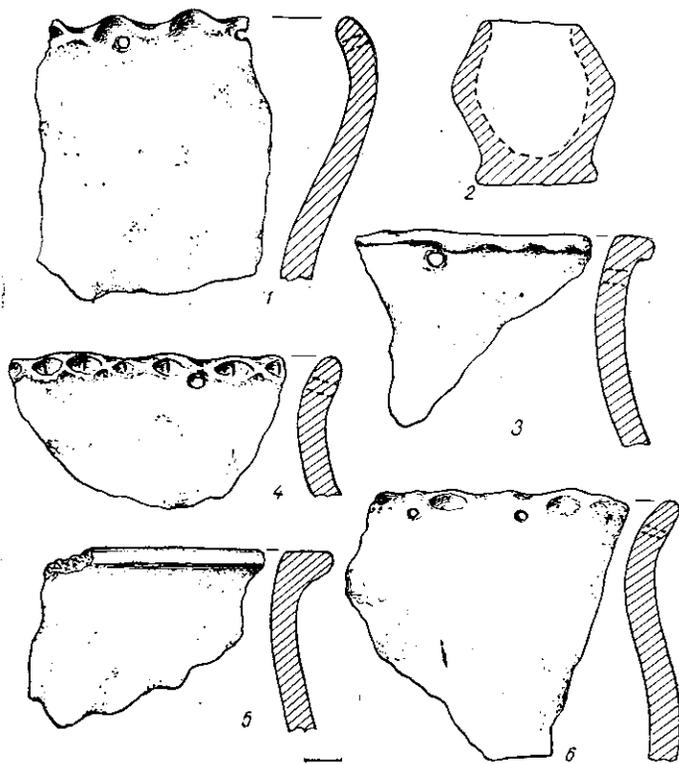

Рис. 12. Кераміка з шурфу на Сівєрському городищі.

того, що з них брали глину для господарських цілей. У виїмках, які іноді оголюють повний профіль валу, видно, що він насипаний з глини без застосування яких-небудь особливих конструктивних споруд.

Підйомного матеріалу на розораних під городи ділянках ні І. І. Ляпушкіну, ні нам зібрати не вдалося. І. І. Ляпушкін знайшов невелику кількість фрагментів ліпної кераміки під час зачистки обрізів траншеї воєнного часу: декілька вінець, орнаментованих по краю пальцевими вдавленнями, денце з рантиком і невелику вотивну посудину у формі плоскодонного горщика. У східній частині городища нами був закладений невеликий шурф. Тут під шаром дерну товщиною 0,15 м зразу ж пішов добре насичений культурний шар товщиною до 0,25 м. Нижче, починаючи з глибини 0,4 м йде тверда материкова глина бурого кольору. У культурному шарі знайдені уламки ліпних горщиків з вінцями, прикрашеними защипами або насічками з наскрізними проколами (рис. 12). Трапляються і гладкі вінця без будь-якого орнаменту. Знайдений уламок античної амфори. Виявлена невелика вотивна посудина у вигляді плоскодонного горщика. Весь матеріал не суперечить датуванню цього городища, запропонованому І. І. Ляпушкіним, — IV—III ст. до н. е.

Усі ці матеріали свідчать про те, що городища біля сіл Велика Гомольша і Мілова за характерними особливостями влаштування укріплень і за речовими знахідками у культурному шарі відносяться до типових лісостепових городищ.

Для спорудження цих городищ вибирали звичайно місце, яке було досить добре захищене природними перешкодами. Найчастіше таким зручним місцем був вузький мис на високому березі річки, обмежений з декількох боків ярами і долиною річки. Як правило, тільки один напольний бік такого мису, що виходив на берегове плато, вимагав спеціального укріплення валами і ровами.

Оборонні споруди городищ раннього залізного віку досить міцні для того часу, але відзначаються технічною простотою споруджень. Скрізь помітне прагнення максимально використати для оборони природні перешкоди і уникнути зайвих витрат людської праці. Очевидно, укріплення споруджувалися силами вільних обшинників, а не рабів.

Як уже відмічалось, вал і рів споруджували з напольного боку, на інших ділянках лише збільшували крутість схилів до 30—40°. З цією метою верхня частина схилу на протязі 10 або 15 м зрізувалася і упиралася у горизонтальну площадку завширшки від 3 до 8 м. У деяких випадках замість горизонтальної площадки вздовж схилу робили невеликий рів. У тих місцях, де схили укріплювалися простим зрізуванням їх верхньої частини, по краю городища все ж таки іноді насипали додатково ще невеликий вал висотою до 1 м. Цей вал, безперечно не служив серйозною перешкодою для тих, хто нападав, але міг укривати захисників городища від стріл, дротиків і каменів, які метав ворог. Тому на земляному валу будували ще якісь дерев'яні стіни, конструкцію яких у деталях ще не вивчено. Щоб глиняний вал не розмивало, його іноді у ряді місць обкладавали камінням.

Більшість донецьких городищ, судячи за даними розвідок і розкопок, мають досить значний, добре насичений культурний шар і, безперечно, були місцем постійного проживання (наприклад, городища біля сіл Караван, Циркуни, Городище та ін.). Такі городища в міру збільшення населення розросталися. Територія, що знову заселялася, також оточувалася валами і ровами. Внаслідок цього городища набували складного вигляду: крім головного двору (місце дерев'яного поселення) виникало ще одне або два передгороддя (додатково приєднаних ділянок).

Деякі донецькі городища, як і городища біля сіл Велика Гомольша і Мілова, складаються з одного головного двору і не мають передградя (наприклад, Люботинське, Яковлівське та ін.). У кожному конкретному випадку це має свої причини.

Городище біля Люботина (Шеерманівське), розташоване на лівому березі невеличкої річки Люботинки²⁰, відноситься до порівняно невеликих. Матеріали дозволяють датувати його появу приблизно VI—V ст. до н. е. Виникло воно, очевидно, внаслідок прагнення укріпити селище, що тут існувало раніше. Цим і пояснюється його незвичайне розташування і характер укріплень. Берег тут порівняно рівний і ніяких більшменш істотних природних перешкод біля поселення немає. Тому городище з усіх боків укріпили валом і ровом. Але і після цього його укріплення було слабким. Тоді на валу були споруджені ще дерев'яні стіни, які вдалось розкопати в 1961 р.

Зустрічаються ще городища-сховища, на яких постійного населення взагалі не було. Тут ховалися мешканці навколишніх селищ в разі воєнної загрози. До таких поселень відноситься, наприклад, Яковлівське городище і городище біля с. Сабиніно. Для них характерні невели-

²⁰ М. Фукс, Про городище скитської доби на Харківщині, Записки ВУАК, т. I, К., 1931, стор. 99.

кі розміри і надзвичайно слабо насичений речовими залишками культурний шар. І. М. Луцкевичу та іншим першим дослідникам не вдалося виявити на Яковлівському городищі ніяких речових залишків²¹. Під час наших розвідок і шурфовки у 1950—1951 рр. було знайдено лише декілька дрібних уламків ліпної кераміки скіфського часу.

Дуже своєрідне найпівнічніше з відомих нам донецьких городищ скіфського часу—Сабинінське. Згадування про нього є в «Покажчику», виданому ще у 1874 р.²² У 1948 р. його оглянув І. І. Ляпушкін. Під час нашої розвідки у 1958 р. були зняті план і профілі городища, закладено декілька шурфів і обслідувано два розташованих поруч селища, пов'язаних з городищем.

Сабинінське городище має форму неправильного чотирикутника, який з трьох боків (західного, північного і південного) укріплений

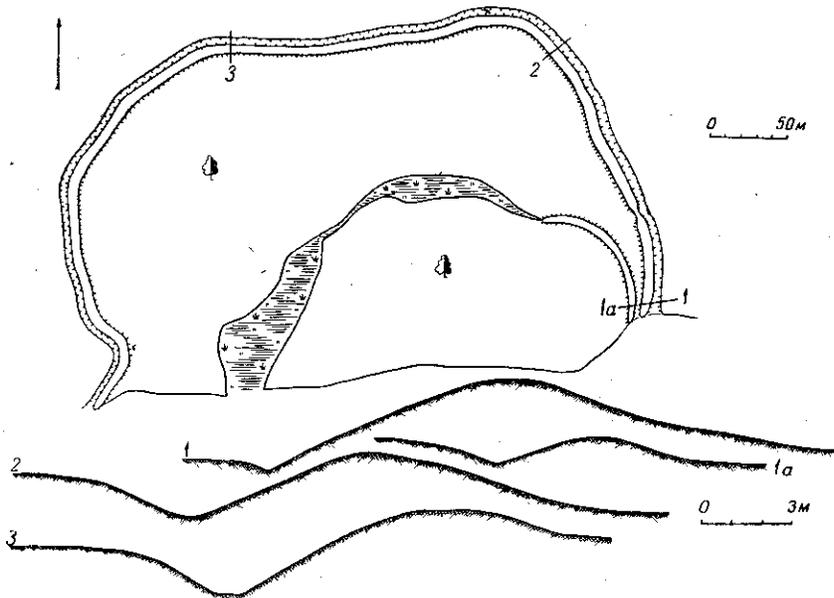

Рис. 13. План городища біля с. Сабиніне.

валом і ровом. Всередині цієї території є ще головний двір, який з східного боку захищено додатковим валом. Південний кінець цього валу упирається в схил яру, а інший примикає до заболоченої ділянки, яка природно розділяє все городище на дві частини (рис. 13). Більша частина городища вкрита лісом.

Ніякого підйомного матеріалу на задернованій поверхні городища зібрати не вдалося. Безрезультатною була і шурфовка та огляд зачисток у місцях природних відслонень. Складається враження, що культурного шару на городищі немає. Нижче 40 см у піщаному ґрунті вже виступає вода. Цією обставиною, очевидно, і пояснюється відсутність культурного шару. Близькість підґрунтових вод і болота робили городище малоприсаєдним для постійного життя, але під час небезпеки тут з успіхом могли укриватися мешканці навколишніх селищ, на яких виявлено хороший матеріал скіфського часу (рис. 14).

Таким чином, в лісостеповій частині басейну Дінця ми бачимо дуже компактну і однорідну за цілим рядом основних ознак групу поселень.

²¹ М. Фукс, вказ. праця, стор. 103.

²² Указатель городищ, курганов и других древних земляных насыпей в Курской губ., Труды Курского губ. статистического комитета, в. IV, 1874.

Південніше городищ зовсім немає, а селища, що зустрічаються дуже рідко, мають особливий характер. Згідно з повідомленням Геродота, одна з груп скотарських скіфських племен, яка займала панівне становище серед інших скіфів, мала назву «царські скіфи», і володіла великою територією причорноморських степів. Їх володіння простяглися на схід до р. Дон (Танаїс)²³, захоплюючи, отже, і степову частину басейну р. Дінця (Сіргісу). Спосіб життя цих кочовиків-скотарів пре-красно описаний у трактаті Псевдо-Гіппократа²⁴.

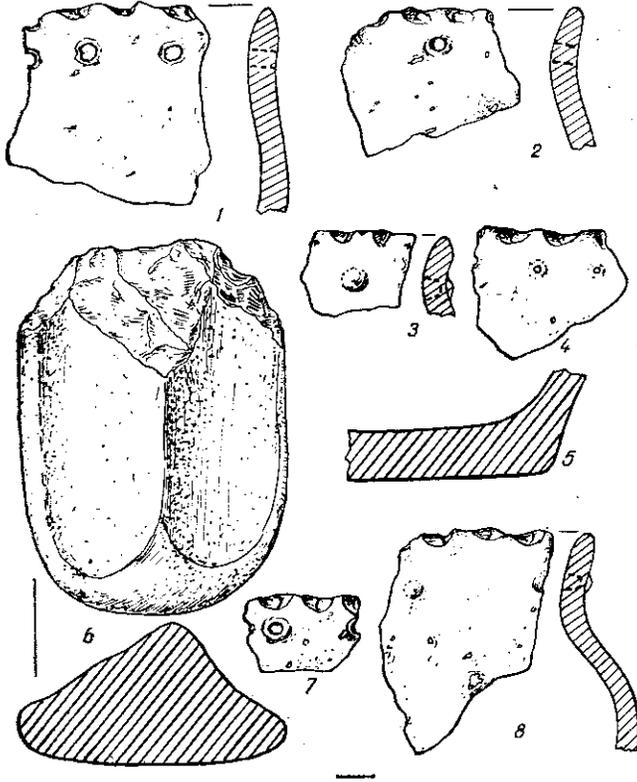

Рис. 14. Знахідки на селищах Перетечка (1—5) і Піщаний Кар'єр (6—8) біля с. Сабиніне.

Улюблені місця, в яких кочовики раннього залізного віку, очевидно, неодноразово влаштовували свої тимчасові стоянки, фіксуються у деяких випадках рядом знахідок окремих речей. Розташовувалися кочовища звичайно у заплаві, де були пасовища з гарною травою і зручними водопоями.

Місцями таких стоянок на Дінці, очевидно, є околиці с. Петрівське і с. Райгородок. У цих двох пунктах, незважаючи на багаторазові дослідження, не вдалося знайти селищ з культурним шаром скіфського часу, який би був ясно виражений, не знайдено залишків постійних жител, відсутні характерні для Лісостепу зольники, але значна кількість окремих знахідок свідчить про багаторазове відвідування цих місць кочовими скіфами.

Селище біля с. Петрівське (Петрівський район, Харківської області) розташоване на піщаній височині, у заплаві лівого берега р. Берези коло впадіння її в Донець. Археологічні розвідки і невеликі роз-

²³ Геродот, История, IV, 20.

²⁴ Псевдо-Гиппократ, О воздухе, водах и местностях, 25.

копки робилися тут неодноразово. Ще у 1901 р. територію лівого берега р. Береки між селами Велика Камишеваха і Петрівське обслідував В. О. Городцов²⁵. Значну кількість різноманітних знахідок дали багатолітні збирання, які провадив тут М. В. Сібільов²⁶. У 1956 р. під час нашої спільної розвідки з П. Д. Ліберовим селище було ще раз оглянуто, і в одному місці був закладений шурф²⁷.

Дослідження показують, що багаті заплавні луки і мисливські угіддя біля невеликих озер у межиріччі Береки і Дінця вже здавна притягали увагу людей. Багатощарове селище біля с. Петрівське містить найрізноманітніші матеріали від епохи неоліту і бронзи до ранньосередньовічних. В околицях багато курганів, які під час розкопок дали поховання бронзового часу.

Ділянок з скільки-небудь вираженим культурним шаром скіфського часу виявити не вдалося тут нікому, але у зборах М. В. Сібільова є досить характерні окремі знахідки, зібрані на цьому селищі (рис. 15). Серед них є типові скіфські наконечники стріл з бронзи, бронзове дзеркало з ручкою, яка прикріплена до нижнього краю плоского диска. Дзеркала цього типу були дуже поширені в Скіфії, їх можна знайти в інвентарі багатьох скіфських курганів. Такі плоскі (без бортів) бронзові дзеркала слід датувати IV—III ст. до н. е.²⁸ Нарешті, тут знайдено бронзову біконічну ворворку від кінської уздечки і залізний псалій, який належить до типу дводіркових скіфських псаліїв класичної епохи. Очевидно, до скіфських старожитностей відносяться і знайдені тут залізні чотиригранні шила.

Особливо слід відзначити глиняний горщик з слабо відігнутими вінцями шийки і округлим тулубом (рис. 15, 7). Дно горщика не збереглося, але було, очевидно, плоским. Форма посудини та її орнаментация дуже близькі до тих зразків скіфської степової кераміки, які відомі по знахідках на Кам'янському городищі²⁹. В цілому зазначені знахідки і аналогії дозволяють твердити, що скіфи зупинялися тут з своїми кочовищами в IV—III ст. до н. е.

Селище біля с. Райгородок (Слов'янський район, Донецької області) розташоване на лівому березі р. Сухий Торець. Воно було відкрито В. Спесівцевим, який зібрав тут різноманітний підйомний матеріал³⁰. Пізніше це селище досліджувалося М. О. Федоровським³¹ і В. О. Городцовим. Останній так характеризує топографію селища: «Слобода Райгородок розташована на лівому березі р. Торця, недалеко від впадіння його в р. Донець. Найближчі околиці слободи являють собою велику рівнину, до складу якої увійшли алювіальні терасові утворення рік Дінця і Торця. На південь ці утворення майже скрізь вкриті дюнными пісками. Ще недавно, на пам'яті старожилів, піски групувалися у ряди горбів, серед яких блищали свіжими водами озера і лагуни, або, місцеве, лимани, які являли собою халишки стариць Торця, але тепер

²⁵ В. А. Городцов, Материалы археологических исследований на берегах р. Донца, Изюмского уезда, Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, М., 1905, стор. 331—332.

²⁶ Н. В. Сибилев, Древности Изюмщины, в. I, Изюм, 1926, табл. XXVII, 1; XXIV, 1, XXXVI, 10; XXXVII, 12; XXXIX, 1.

²⁷ П. Д. Либеров, Археологические памятники р. Береки, КСИИМК, в. 77, 1959, стор. 38.

²⁸ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 54, 1958, стор. 43.

²⁹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, 1954, стор. 10—71, табл. 2 і 3.

³⁰ В. Спесивцев, Случайная археологическая находка, Харьковский сборник, в. 6, Харків, 1892, стор. 186 і далі; див. ОАК за 1898 г., СПб., 1901, стор. 84—87.

³¹ Н. А. Федоровский, Древности окрестности с. Райгородка, Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII АС, т. I, Харків, 1902, стор. 72 і далі.

все змінилося: дюнні горби майже зовсім зникли, а від водних басейнів не залишилося жодного сліду»³².

Цими змінами ландшафту, очевидно, і з'ясовується те, що С. О. Федоровський, який провадив розвідку біля с. Райгородок з метою уточнення повідомлення В. Спесівцева, зовсім не міг знайти деяких пунктів. Різке зменшення знахідок відмічає і В. О. Городцов.

Більшість матеріалів, знайдених на цьому селищі, загинуло під час Великої Вітчизняної війни разом з Археологічним музеєм ХДУ. Частина неолітичної колекції зберігається в ДІМ³³. З дуже коротких повідомлень і рисунків деяких речей все ж можна виявити, що селище біля с. Райгородок багатощарове. Крім неолітичних і значно пізніших залишків (IX і XIII—XIV ст.)³⁴ тут знайдені і матеріали скіфського часу, в тому числі і архаїчні. Один наконечник стріли дуже раннього типу — плоский з ромбічними лопатями і шипом на довгій втулці — опублікований О. С. Федоровським (рис. 15, 6 а)³⁵.

З опису В. Спесівцева можна зрозуміти, що на селищі зустрічається також характерна для ранньоскіфського часу кераміка, прикрашена наліпними валиками з пальцевими зачіпами, причому ці валики облямовують вінця горщиків. У нього ж є вказівка на те, що на поселенні зустрічаються посудини з наліпними валиками з боків, і з шнуровим орнаментом³⁶. Це свідчить про наявність відкладень бронзового віку. Комплекс скіфського часу селища біля с. Райгородок не обмежується тільки архаїчними знахідками. Серед райгородських наконечників стріл зустрічаються у великій кількості також більш пізні тригранні бронзові наконечники з короткою або внутрішньою втулкою та залізні трилопатеві втулчасті наконечники стріл (з «чарками для вставлення ратища», за описом В. Спесівцева)³⁷. Поєднання таких залізних втулчастих наконечників стріл з бронзовими тригранними характерне, як відомо, для комплексів IV—III ст. до н. е. Таким чином, можна вважати, що селище біля с. Райгородок у скіфський час існувало дуже довго, приблизно з кінця VII або VI і до IV—III ст. до н. е.

Інших поселень скіфського часу в степовій частині басейну Дінця, якщо не враховувати особливого, пов'язаного з добуванням руди і виплавою заліза, поселення біля с. Городище у Луганській області³⁸, поки що нам не відомо.

Контраст з лісостеповою зоною дуже різкий. В Лісостепу ми бачимо велику кількість селищ і городищ, пов'язаних з постійним осілим населенням, у господарстві якого дуже велику роль відігравало землеробство. У Степу, навпаки, зустрічаються лише дуже рідкі і слабо виражені поселення, які свідчать про кочовий, в основному, спосіб життя його мешканців.

Такий розподіл не можна з'ясовувати випадковістю або більш слабким вивченням південних районів. Навпаки, широка фіксація і розкопки різних пам'яток тут почалися значно раніше, ніж у більш північних районах басейну Дінця, і провадилися часом у дуже широких масштабах такими невтомними дослідниками, як М. О. Бранденбург,

³² В. А. Городцов, Материалы археологических исследований на берегах р. Дона, стор. 260.

³³ Отчет Исторического музея в Москве за XXV лет, М., 1916, стор. 57.

³⁴ Д. И. Багалей, Послесловие, Харьковский сборник, в. 6, Харків, 1892, стор. 191 і далі; В. А. Городцов, вказ. праця, стор. 260.

³⁵ О. Федоровський, Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних, Харків, 1927, стор. 43, рис. 42.

³⁶ В. Спесивцев, Находки в Райгородке, Труды XII АС, т. I, стор. 153.

³⁷ Там же, стор. 155; перелік знахідок у В. Спесивцева, О. С. Федоровського, В. А. Городцова у Райгородку див. у «Каталогі виставки XII АС в Харкові», Харків, 1902, стор. 6 і далі.

³⁸ Докладний виклад результатів дослідження цього древнього металургійного центру на Дінці буде даний у спеціальній статті.

В. О. Городцов, М. В. Сібільов, С. А. Локтюшев, О. С. Федоровський, І. М. Луцкевич та ін. Пам'ятки, які відкриті за останні роки, не змінюють це співвідношення, а підтверджують його. Під час розвідок, які провадили Д. Я. Телегін, П. Д. Ліберов, В. А. Іллінська, автор цієї статті та інші дослідники на берегах Дінця і його приток, на південь від Балаклії, зафіксований цілий ряд нових поселень епохи неоліту, бронзового і залізного віку, але інших виразних скіфських поселень, крім згаданих вище, не виявлено. Навіть коли у майбутньому і будуть знайдені тут декілька нових селищ, то це не змінить положення, тому що сама трудність їх відшукування свідчить про їх особливий характер і нечисленність.

Таким чином, в ранньому залізному віці на території лісостепової і степової частини басейну Дінця жили різні племена. У Степу жили кочовики-скотарі, які, очевидно, належали до племінної групи царських скіфів. Важче вирішити питання про те, з яким із племен Північного Причорномор'я, згадуваних античними авторами, ми можемо ототожнити населення, яке жило у VI—II ст. до н. е. у лісостеповій частині басейну Дінця. Найімовірніше, у верхній течії Дінця можна помістити плем'я меланхленів.

Вперше згадується про меланхленів у «Землеписі» грецького географа і історика Гекатея Мілетського (кінець VI — початок V ст. до н. е.). Але, на жаль, цей уривок з творів Гекатея дійшов до нас у такому викладі Стефана Візантійського, що будь-яких визначених вказівок на місцезнаходження цього племені він не дає³⁹.

Найповніші і найдостовірніші, хоч і не завжди цілком зрозумілі сучасним дослідникам, відомості з древньої етнографії Північного Причорномор'я є у праці Геродота. Меланхленів він вміщує між андрофагами і будинами. Перші знаходяться на захід від меланхленів, а другі — на схід від них. Описуючи східну частину Скіфії, Геродот відзначає, що володіння царських скіфів простягаються частково до Танаїсу (Дону)⁴⁰. Землі на схід від Танаїсу належать уже савроматам, вище яких живуть будини⁴¹. На північ від території царських скіфів, тобто якраз у басейні Сіргісу (Дінця), живуть меланхлени⁴².

В іншому місці свого твору Геродот уточнює, що від моря до меланхленів 20 днів путі, рахуючи денний путь по 200 стадій⁴³. Нарешті, описуючи рух війська персів на захід із пустині, яка лежить за землею будинів біля р. Оар, Геродот розповідає, як скіфи, «згідно прийнятому рішенню, тікали в землі народів, які відмовили їм у союзі»⁴⁴. Савромати і будини були союзниками скіфів і тому першими, до кого потрапили скіфи, були меланхлени. На захід від останніх відповідно згадується андрофаги, неври, агафірси⁴⁵.

Отже, можна припустити, що меланхлени жили десь у басейні верхньої лісостепової течії Дінця, недалеко від будинів (які займали, очевидно, басейн середнього Дону) і андрофагів. Територія останніх, можливо, охоплювала басейн р. Сули, де археологічно засвідчене існування людодівства (антропофагії) у ранньому залізному віці: під час розкопок В. А. Іллінської на Басівському городищі VI—III ст. до н. е. на різних глибинах у культурному шарі були знайдені численні розрізнені кістки людей (від 17 осіб); на деяких кістках є сліди насильного умиртвіння

³⁹ В. В. Латышев, Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, ВДИ, 1947, № 1, стор. 299.

⁴⁰ Геродот, IV, 20.

⁴¹ Геродот, IV, 21.

⁴² Геродот, IV, 20.

⁴³ Геродот, IV, 101, Іонійська стадія дорівнює 210 м. Путь треба, очевидно, рахувати не по прямій лінії, а по течії річок, які служили основними шляхами сполучення.

⁴⁴ Геродот, IV, 125.

⁴⁵ Там же.

людей. Автор розкопок відзначає, що знайдені кістки людей ні в якому разі не можуть бути пов'язані з якими-небудь зруйнованими похованнями⁴⁶. Все це дуже добре підтверджує вказівки Геродота, що на захід від меланхленів жили андрофаги.

Характеристика меланхленів, яку їм дає Геродот, також не суперечить археологічному матеріалу, знайденому у лісостеповій частині

Рис. 15. Речі, знайдені на околицях с. Петрівське і Райгородок (за М. В. Сибільовим та, О. С. Федоровським).
1-1а — бронзове дзеркало; 2 — залізний наконечник списа; 3 — залізний псалій; 4 — бронзова ворворка; 5 — точильні бруски; 6 — бронзові наконечники стріл; 7 — глиняна посудина.

басейну Дінця. Геродот говорить, що це особливе, не скіфське, плем'я⁴⁷, у якого є свої «царі» (очевидно, племінні вожді), що діють в разі необхідності самостійно. До складу власне Скіфії територія меланхленів не входила. Це незалежне положення місцевого населення знайшло своє відображення у виникненні цілого ряду донецьких городищ, які служили захистом від нападу степових скіфів. Відмічаючи політичну самостійність меланхленів, Геродот одночасно вказує, що спосіб життя у них скіфський. Дійсно, в матеріальній культурі місцевого населення є дуже багато речей, поширених в ранньому залізному віці і на території, де жили власне скіфські іраномовні племена (зброя, кінська зброя, деякі прикраси). А втім, такий вплив відчувається не тільки на Дінці, а й у всій лісостеповій смузі Східної Європи.

⁴⁶ В. А. Іллінська, Верхньосульська експедиція 1947 р., АП, IV, 1952, стор. 41.

⁴⁷ Геродот, IV, 20, 102, 119, 100, 107.

Ю. Г. КОЛОСОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК НЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ НА КЕРЧЕНЬСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Після тривалих досліджень пам'яток неолітичного часу в районі Західного Криму, Яйлах та в Степу Північного Криму загін Кримської первісної експедиції¹ розпочав у 1960 р. роботи на Керченському півострові з тим, щоб завершити планові дослідження неоліту всієї території Кримського півострова.

Розташована на крайньому сході, територія Керченського півострова могла дати матеріали для встановлення схожості неолітичних поселень Західного Кавказу та Криму. Але, на жаль, незважаючи на роботи Д. Я. Самоквасова, А. А. Міллера та інших, неолітичні поселення найближчої до Криму території Кавказу — Таманського півострова — нам ще не відомі. Тому матеріали з неолітичних поселень Керченського півострова доводиться порівнювати лише з даними поселень території самого Криму та південної частини України.

На Керченському півострові загін досліджував як вже відомі з літератури неолітичні пам'ятки, так і нові, виявлені нашою розвідкою.

Початок дослідження пам'яток первісної доби на Керченському півострові припадає на 1927 р. В цьому та наступному роках знайдено три поселення з мікролітичним знаряддям. Одне з них виявив геолог А. Д. Архангельський в гирлі Чорної балки, за 5 км від с. Дальні Комиші, а пізніше, у 1948—1949 рр., наукові співробітники Феодосійського музею зібрали тут невелику кількість мікролітичних крем'яних знарядь, які тепер зберігаються в музеї Феодосії.

Серед цих знарядь відзначаються трапеції із струганою спинкою, уламок сегмента, майже цілий крем'яний наконечник стрілки, кілька скребків округлої форми на кінці ножовидної пластинки, а також багато морських черепашок *Patella*.

Основний матеріал з цього поселення П. І. Заблоцький відносить до раннього неоліту, а окремі знаряддя (наконечник стрілки) — до пізньонеолітичного часу².

Виходячи з наявності трапецій із струганою спинкою та інших геометричних мікролітів, в цілому комплекс крем'яного інвентаря попередньо слід датувати пізньонеолітичним часом. Що ж до знахідки наконечника стрілки, то це знаряддя слід віднести до енеолітичного часу.

Друга стоянка, яку знайшов П. І. Заблоцький в тому ж районі, поблизу с. Дальні Комиші, розташована на довгастих підвищенні в гирлі Піщаної балки. Матеріалу з поселення зібрано значно менше,

¹ До складу керованого автором загону входили лаборанти О. В. Цвек, Л. Г. Мацкевой та інші.

² П. І. Заблоцький, Очерки доисторического прошлого Крыма, Сборник статей по экономике, быту и истории Феодосийского района, в. 1, Феодосия, 1931.

ніж з попереднього,— лише кілька кремінних відщепів та мікропластинок.

Оскільки датуючого матеріалу тут не виявлено, це поселення умовно можна віднести до неолітичного часу на підставі знахідки мікропластинок.

За 8 км на північний захід від с. Дальні Комиші, на березі степового озера на північній околиці с. Фронтове (кол. Кой-Асан), С. І. Забнін виявив третє поселення з мікролітичним крем'яним інвентарем.

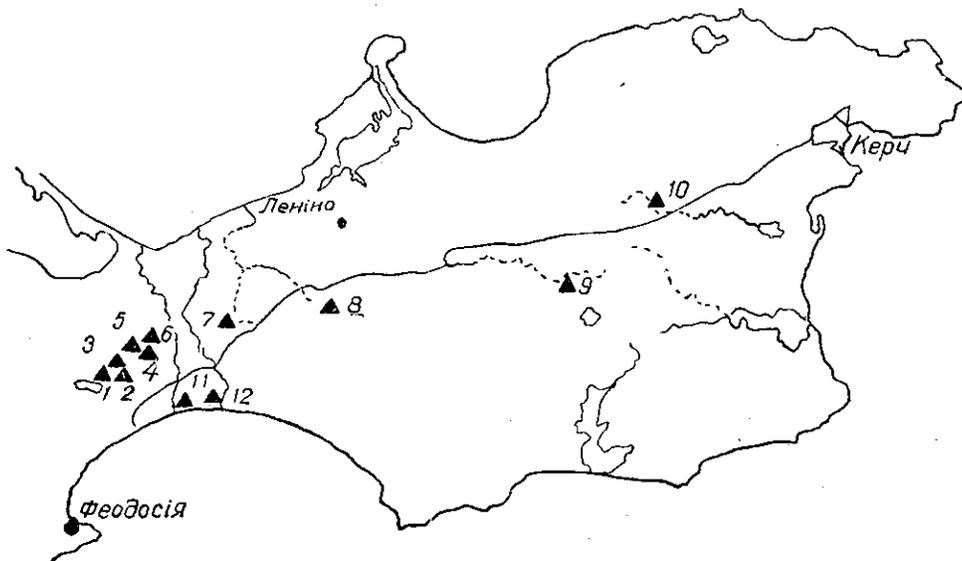

Рис. 1. Неолітичні поселення Керченського півострова.

1—Ачі; 2—Фронтове II; 3—Фронтове; 4—Кой-Асан I; 5—Фронтове III; 6—Кой-Асан II; 7—Ерофеево; 8—Лугове; 9—Тасуново; 10—Олексіївка; 11—Чорна балка; 12—Піщана балка.

Незабаром його відвідав Т. Ф. Геллах, а згодом О. О. Формозов, який і опублікував невелику колекцію свого попередника³.

В зв'язку з спорудженням греблі рівень озера піднявся на кілька метрів, і частина поселення тепер опинилася в воді. Наші збори в 1960 р., серед яких слід відзначити скребки на округлих відщеплах, уламок пластинки з притупленим краєм, різець на сколі та на куті зламаної пластинки, дають підставу попередньо датувати поселення раннім безкерамічним неолітом.

Дослідження поселень неолітичного часу на Керченському півострові відновилося з 1954 р., коли А. О. Щепинський та Д. Б. Шелов виявили тут ще чотири місцезнаходження⁴: в районі с. Фронтове, на правому березі річки на 400 м вище по балці від поселення С. І. Забніна, на околицях сіл Лугове та Тасуново, Ленінського району, та в районі с. Олексіївка, Приморського району.

На всіх цих місцезнаходженнях було зібрано невелику кількість крем'яного інвентаря, в тому числі характерний матеріал, який, на нашу думку, дозволяє датувати його раннім та пізньонеолітичним часом.

У 1960 р. вдалося вже до відомих семи неолітичних пунктів додати ще п'ять (рис. 1 та 2). Більшість з них відкрито в районі с. Фронтове, на лівому та правому берегах балки, по якій колись протікала тепер майже зовсім пересохла річка.

³ А. А. Формозов, Исследование по каменному веку Крыма в 1956 г., КСИИМК, в. 73, 1959, стор. 46, рис. 14, 1—8 (Колекція зборів Т. Ф. Геллаха з Кой-Асана зберігається в Львівському історичному музеї).

⁴ Там же.

Перший пункт було виявлено на лівому березі степового озера, біля самого гирла річки, у греблі, напроти поселення Кой-Асан. На цьому поселенні, позначеному нами як Кой-Асан II, матеріал зустрічається на підвищеній частині берега (1,5 м над серпневим рівнем озера) і, як і на поселенні Кой-Асан I, у воді. Поряд з відщепами, ножовидними та мікропластинками зібрані уламки ножовидних пластинок з боковою ретушшю з спинки та черевця, скребачки округлі та на кінцях зламані пластинки, різці на сколах, уламок мікропластинки з краєвою притупляючою ретушшю та дві трапеції.

Знайдений на цьому поселенні матеріал належить до того ж часу, що і Кой-Асан I; тобто до раннього безкерамічного неоліту.

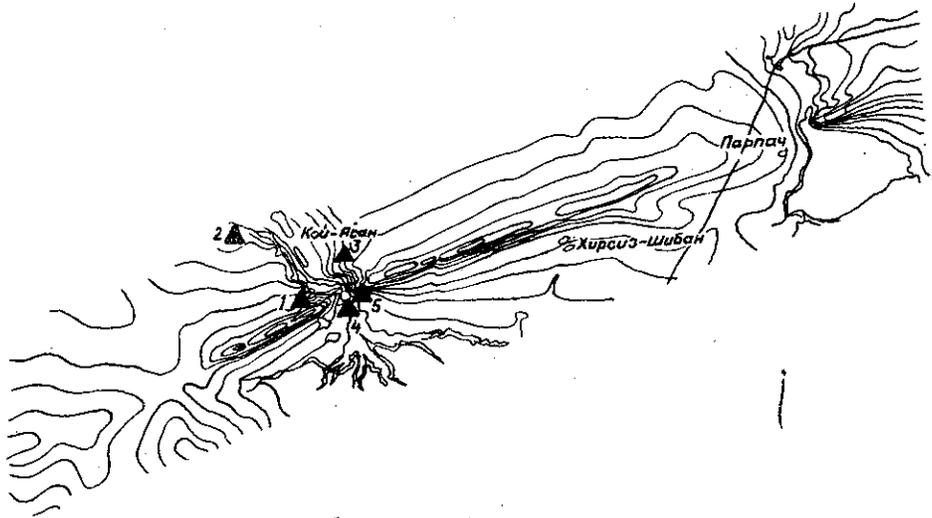

Рис. 2. Ділянка Парпацького гребеня між селами Фронтове та Ячмінне (за І. І. Бабковим).

1 — Фронтове; 2 — Фронтове II; 3 — Фронтове III; 4 — Кой-Асан I; 5 — Кой-Асан II.

Друге місцезнаходження, Фронтове II, розташоване за 300 м від поселення Фронтове, уверх по балці, на правому, підвищеному на 4—5 м над долиною річки, схилі Парпацького гребеня. Тут знайдено кілька уламків ножовидних пластинок та відщепів, що дозволяє умовно датувати пам'ятку неолітичною добою.

На мису високого і в цій частині обривистого лівого берега балки, на західному схилі Парпацького гребеня, на висоті приблизно 18 м виявлено поселення Фронтове III (рис. 3). Тут зібрано досить велику колекцію крем'яного інвентаря, серед якого виділяються ножовидні пластинки та мікропластинки, скребки на відщепі округлої форми та на кінцях зламані ножовидних пластинок, геометричні мікроліти та ін.

Докладно на матеріалі з цього поселення зупинимося нижче. За 5 км на схід від станції Владиславовка, на правому березі безіменної зовсім пересохлої річки, яка колись впадала в озеро Ачі (тепер також пересохле), знайдено кілька екземплярів кременю та фрагментів ліпної кераміки. Підйомний матеріал, зібраний на підвищеній частині берега, складається з кількох ножовидних пластинок, кінцевого скребка і трапеції, умовно датованих неолітичним часом.

В Ленінському районі, приблизно за 6 км на північ від с. Єрофєєво, на найбільш підвищеному в цьому районі лівому березі Єрофєєвської балки (4—5 м), знайдено кілька уламків мікропластинок та трапецію, які умовно слід віднести до неолітичного часу. В цьому місці річкові

тераси мають добре вироблені форми, а відносно значні розміри долини свідчать про те, що в неолітичну добу тут протікала повноводна річка.

Дослідження поселень з мікролітичним інвентарем на Керченському півострові досі обмежувалися тільки зборами підйомного матеріалу. Тому було вирішено провести розвідкові розкопки найбільш значних пам'яток: на поселенні Фронтове III, Фронтове та Қой-Асан II.

На поселенні Фронтове III розкопано 130 м². На цій площі крем'яний інвентар залягав у чорному гумусі і в жовтому суглинку.

Стратиграфія стоянки Фронтове III ускладнюється тим, що тут знаходився скіфо-сарматський ґрунтовий могильник.

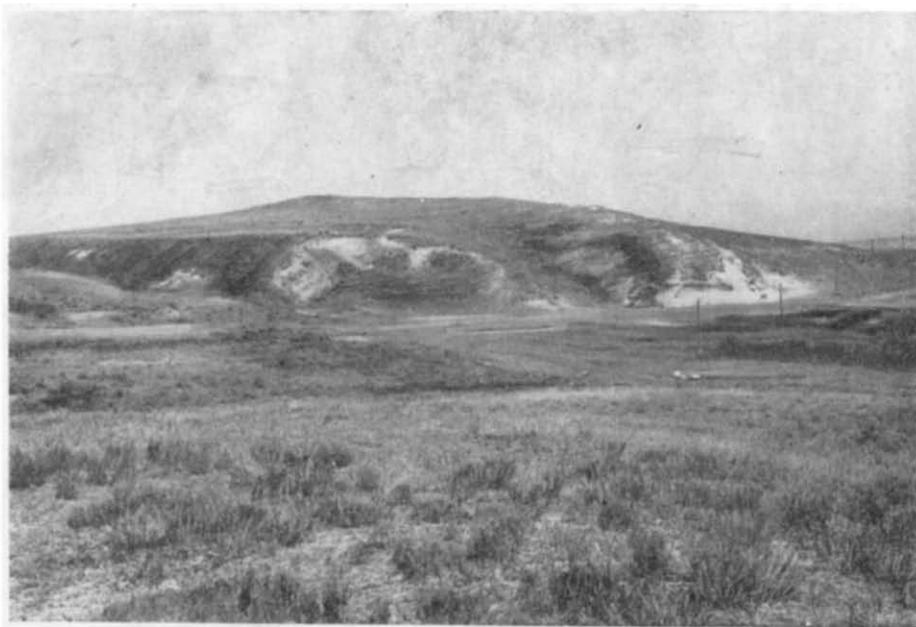

Рис. 3. Вид на поселення Фронтове III.

Тому знахідки крем'яного інвентаря траплялися на різній глибині і не тільки між могильними ямами, а й в засипці самих поховань.

Крем'яний інвентар на поселенні Фронтове III виготовлявся здебільшого з кремінної річкової гальки.

Колір кременю рожевий, інколи з темно-рожевими та коричневими прожилками. Траплявся також кремій сірого кольору з білою патиною та жовто-білий прозорий. Окремі уламки кременю мають сліди жовтої корки або вапнякового напливу. В колекції є один екземпляр гальки з двома відщепленими сколами. Зовнішня поверхня, корки гальки, жовто-коричневого кольору, а самого кременю — рожевого.

Усього на площі розкопу, разом з підйомним матеріалом, знайдено: 1) нуклеусів — 2; 2) сколів з нуклеусів — 2; 3) скребків на сколах та відщеплах — 23; 4) скребків на кінці ножовидної пластинки — 9; 5) різців на сколах — 11; 6) різців на пластинках — 2; 7) пластинок з виїмками — 10; 8) пластинок з боковою ретушю — 40; 9) свердел — 2; 10) вкладишів кукрекського типу — 3; 11) геометричних мікролітів — 19.

З нуклеусів (рис. 4, 1) один має форму олівця з рівними вузькими фасетками. Сколювання пластинок робилося не по всій поверхні. Збереглася невелика вузька частина з жовтою коркою. Відбивна площадка скошена, її протилежний нижній край загострений для упору.

Другий нуклеус відноситься до клиновидної форми, його відбивна площадка скошена відносно вертикальної осі. Вузькі пластинки з пара-

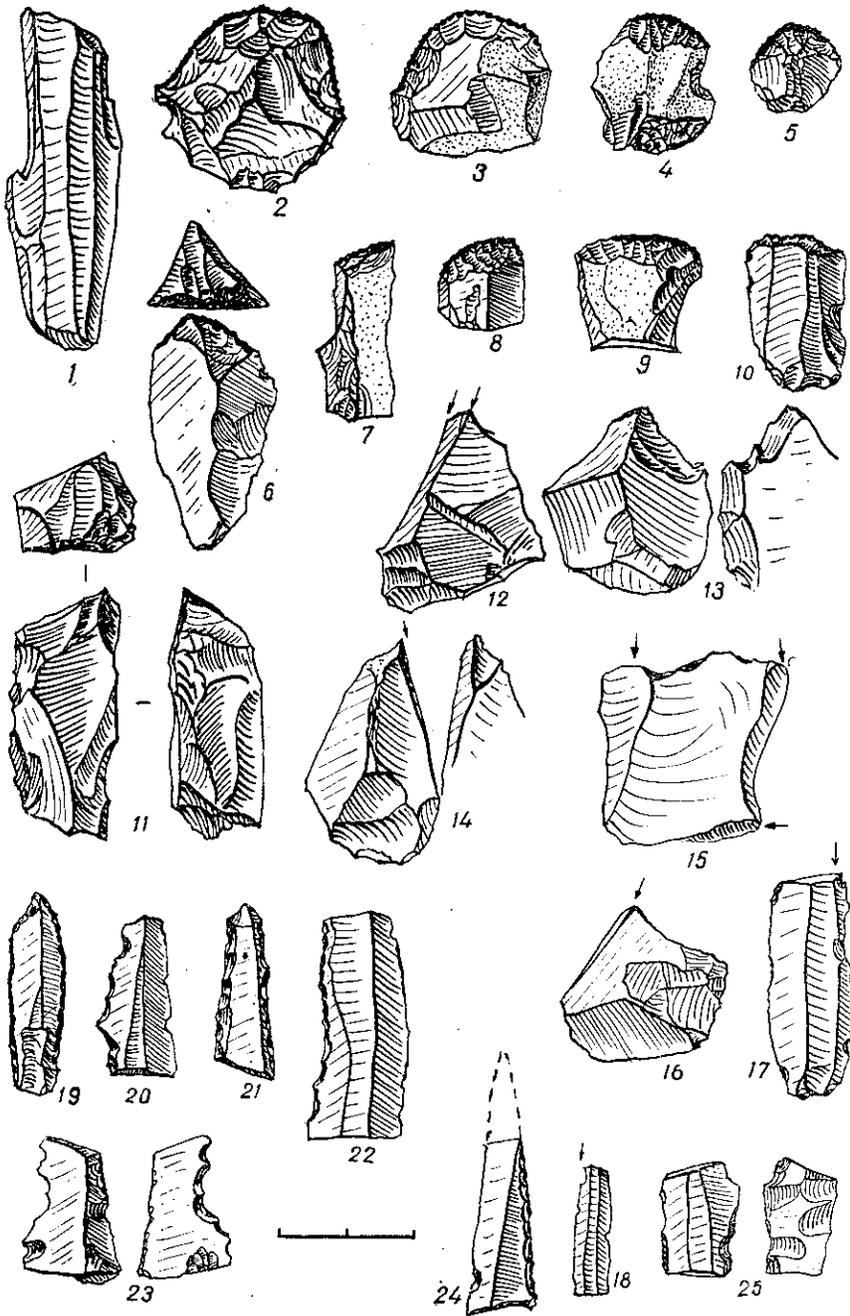

Рис. 4. Крем'яний інвентар з поселення Фронтове III.

лельними гранями сколювалися з потовщеного, підвищеного краю ударної площадки.

Скребки (рис. 4, 2—11) в більшості виготовлені на сколах та відщеплах. Переважають округлі або овальні форми. Робочий край частіше оформлювався майже по всьому периметру відщепу. Один скребок подвійний (рис. 4, 4). Майже всю його спинку, за винятком робочих кінців, покриває жовто-коричнева жовнева корка. В колекції є також скребок на кінці ребристої пластинки, на якій робочий край скошений, а з лівого боку знятий широким різцевим сколом, можливо, для упору пальця (рис. 4, 7). Немалий інтерес становлять два скребка

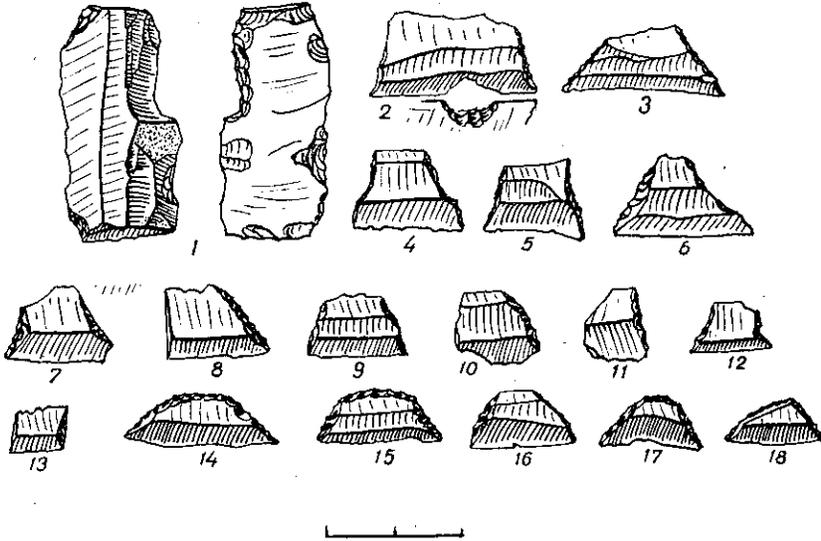

Рис. 5. Вкладиш кукрекського типу та геометричні мікроліти з поселення Фронтове III.

архаїчної форми. Перший скребок (рис. 4, 6) виготовлений на сколі високого перетину. Його робочий край витягнутий. Такого роду скребки, але більших розмірів, нагадують пізньопалеолітичні знаряддя. Другий скребок — високої форми (рис. 4, 11). Виготовлений він на масивному сколі, робочий край скошений в лівий бік.

Різці (рис. 4, 12—18) майже всі виготовлені на сколах та уламках. Серед них є серединні та бокові різці. Один різець має різцеві сколи на трьох кутах, четвертий кут вкриває ретуш (рис. 4, 15). Різців на пластинках два: один на куті зламаної пластинки (рис. 4, 17), другий — на мікропластинці (рис. 4, 18). На цьому різці, мабуть, в давнину в процесі роботи зламався скошений і оформлений мікроретушню кінець, тому він має вигляд зламаної мікропластинки, на куті якої зберігся короткий та тонкий різцевий скол.

Пластинки з виїмками (рис. 4, 20, 22, 23) знайдені в невеликій кількості, вони мають одну або декілька старанно відретушованих виїмків.

Пластинки з боковою ретушню (ширина 1—2,5 см) є найчисленнішою групою знарядь, яка представлена здебільшого уламками. Далі йдуть свердла (рис. 4, 19, 21) та мікропластинки з притупленим краєм.

Знайдено три так звані вкладиші кукрекського типу. Це уламки ножовидних пластинок з двобічною ретушню та плоскою підтескою з черевця (рис. 4, 25 та рис. 5, 1).

До геометричних мікролітів (рис. 5, 2—18) відноситься 15 трапецій, 3 сегменти та витягнутий асиметричний трикутник (рис. 4, 24). Останній, що, можливо, використовувався як наконечник стріли, часто трап-

ляється на стоянках мезолітичного часу в Криму, на півдні України, на Кавказі та інших південних територіях. Геометричні мікроліти зроблені з уламків ножовидних пластинок з двогранною чи тригранною спинкою. Довжина трапецій по нижній основі 1,2—2,5 см, по верхній — 0,5—1,9 см. Деякі з трапецій та сегментів на нижній основі мають досить глибокі підретушовані виїмки (рис. 5, 2), а деякі інші зламані сильними ударами (рис. 5, 10, 11). Кількісно переважають мініатюрні трапеції та сегменти.

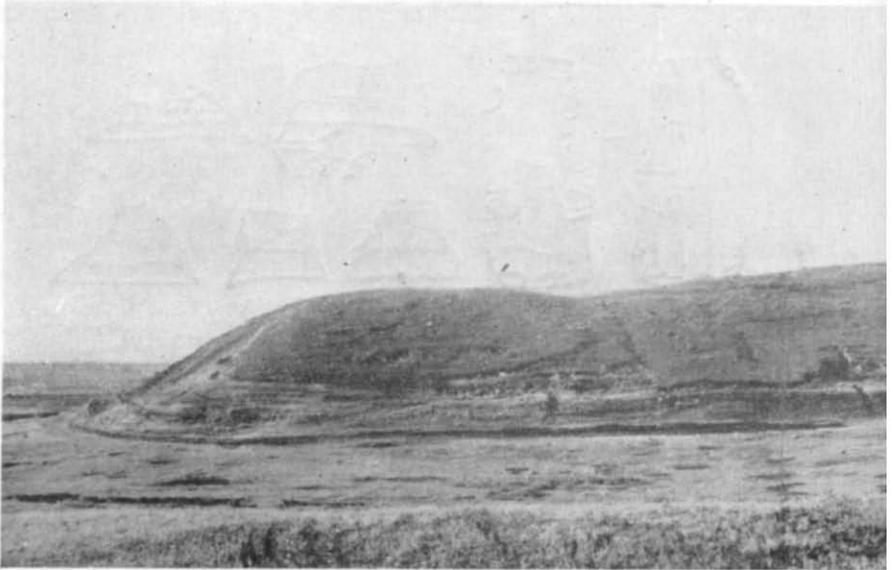

Рис. 6. Вид на поселення Фронтове (×). Продовження

Слід підкреслити, що бічні сторони всіх трапецій та сегментів оброблені притупляючою, а не плоскою ретушшю, як на місцевих пізньонеолітичних пам'ятках.

Крем'яний інвентар з поселення Фронтове III в межах Криму має найближчі аналогії в матеріалі ранньонеолітичного поселення Кукрек.

Як про це вже писали дослідники Кукрека⁵, своєрідність його насамперед визначається наявністю великої кількості різців на сколах та своєрідних вкладишів.

Вкладиші кукрекського типу автором цієї статті були виявлені на ряді неолітичних поселень гірського і степового Криму. Що ж до різців на сколах, то ці знаряддя до останнього часу становили характерну групу, властиву тільки самому Кукреку, що начебто відокремлювало цю пам'ятку від інших неолітичних пам'яток Криму.

За межами Криму аналогічний матеріал відомий з нижніх безкерамічних шарів поселення біля Кам'яної могили⁶.

Як видно з наведеного опису крем'яного матеріалу поселення Фронтове III, для нього, як і для Кукрека та поселення біля Кам'яної Могили, характерні різці на сколах, вкладиші кукрекського типу, в дещо іншому кількісному співвідношенні, геометричні мікроліти та ін.

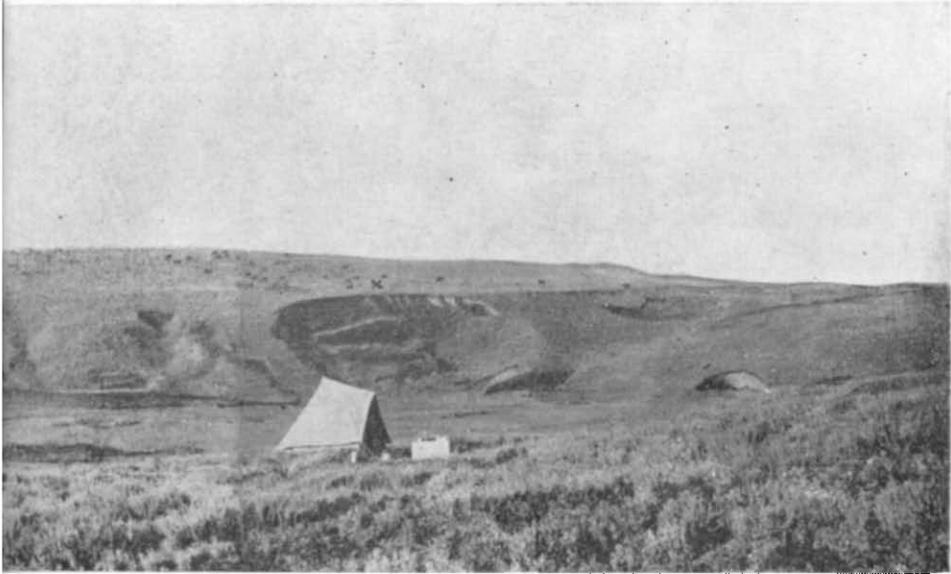
Вказана схожість типів знарядь Фронтівого III з Кукреком дозволяє включити Фронтове III в коло пам'яток кукрекського типу.

Залишається невирішеним питання про більш точне датування та місце цієї пам'ятки серед інших поселень Криму.

⁵ Е. А. Векилова, Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму, КСИИМК, в. XXXVI, 1951.

⁶ Колекція з розкопок В. М. Даниленко, Фонди IA АН УРСР.

Для з'ясування цього питання насамперед спинимося на геометричних знаряддях, які знайдені у Фронтовому III в досить значній кількості. В зв'язку з цим слід підкреслити, що ні під час розкопок, ні при розвідці всієї території поселення Фронтове III не було виявлено жодної трапеції із струганою спинкою чи з плоскою ретушшю, яка частково заходила б на спинку. Повторюємо, бічні сторони усіх цих трапецій, а у сегментів — дуги, оброблені дрібною притупляючою ретушшю, характерною для техніки пізньомезолітичного часу. Як відомо, в Кукреці

Парпацького гребеня, на якому розташоване поселення Фронтове.

з дев'яти геометричних форм лише один сегмент має плоску ретуш, яка заходить на спинку, і одна трапеція оброблена ретушшю, що частково заходить на спинку⁷.

Аналіз геометричних мікролітів дає нам підстави відносити Фронтове III до більш раннього, ніж Кукрек, часу. Таким чином, безкерамічне поселення Фронтове III є одною з найдавніших неолітичних пам'яток Криму, яка пов'язує пам'ятки двох діб — пізній мезоліт з докерамічним неолітом.

Після розкопок Фронтового III, з метою виявлення наявності та площі поширення культурного шару, проводилась розвідкова шурфівка на поселенні Фронтове (рис. 6), яке знаходиться на правому березі балки, на висоті 20 м над її дном.

Шурфівка показала, що, як і на більшості відомих нам поселень Криму, матеріал неолітичного часу знаходиться в перевідкладеному стані. Про це, перш за все, свідчить залягання матеріалу в гумусованому шарі.

Дослідження неолітичних пам'яток Криму, як і велика кількість аналогій з більш північних районів, показує, що неолітичний матеріал *in situ* може залягати тільки в суглинку, а не в покривному гумусованому шарі.

Незважаючи на те, що на поселенні Фронтове матеріал змістився з більш високих точок Парпацького гребеня і внаслідок цього до певної міри змішаний, його все ж на підставі деяких стратиграфічних даних та за ступенем патинізації кременю вдалося розчленувати на два хронологічно різні комплекси.

⁷ Е. А. Векилова, вказ. праця, стор. 92, рис. 22, 30, 32.

До першого комплексу, більшість з'являється якого виготовлена з такого ж за якістю кременю, як і на поселенні Фронтове III (галька рожевого кольору та сірий з білою патиною кремій), належать: 1) нуклеус плоский — 1 (рис. 7, 1); 2) скребки на сколах та відщеплах округлої форми — 6 (рис. 7, 2—7); 3) скребки на кінці ножовидної пластинки — 5; 4) різці на сколах — 6 (рис. 7, 9—11); 5) різці на куті зламаної пластинки — 2; 6) пластинки з виїмками — 4 (рис. 7, 12—13);

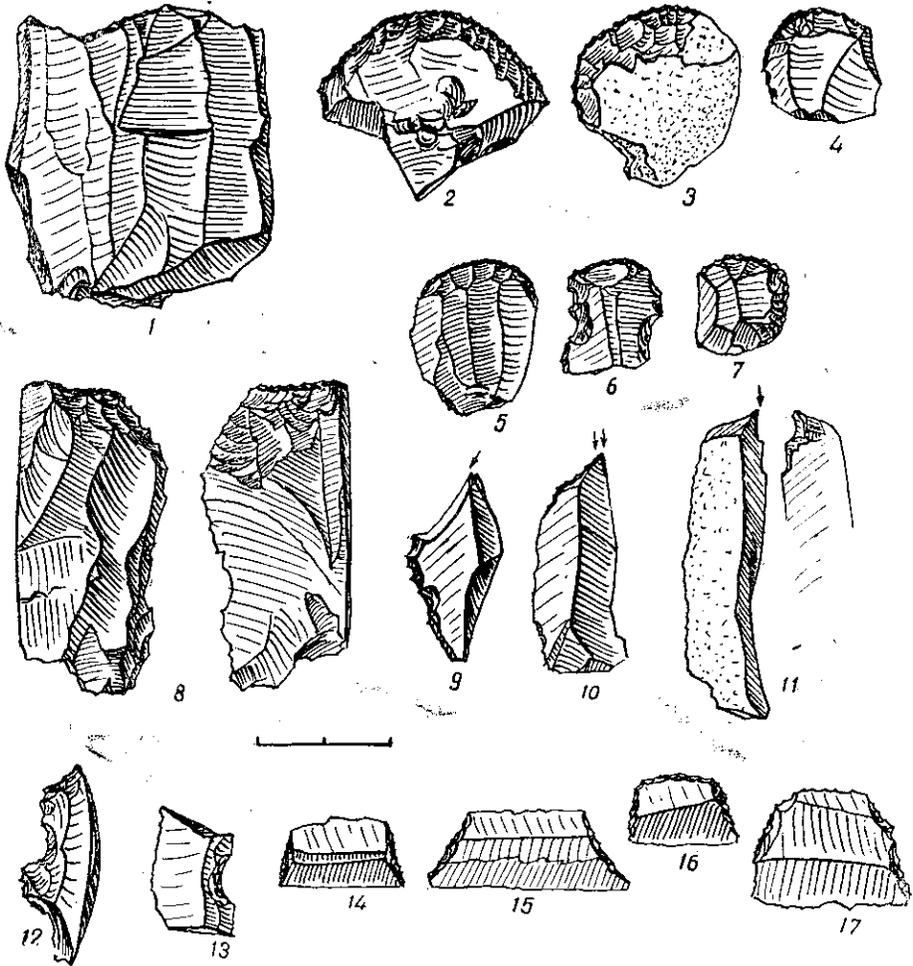

Рис. 7. Крем'яний інвентар першого комплексу з поселення Фронтове.

7) пластинки з боковою ретушшю — 18; 8) вкладиші кукрекського типу — 1; 9) трапеції з боковою притуплюючою ретушшю — 4 (рис. 7, 14—17); 10) знаряддя з підтескою кінців — 1 (рис. 7, 8).

Патинізований крем'яний інвентар в цілому аналогічний інвентарю поселення Фронтове III, що дозволяє датувати його тим же часом.

До другого комплексу, який включає непатинізовані вироби, відносяться: 1) нуклеуси плоскі — 2 (рис. 8, 1); 2) скребки на сколах і відщеплах округлої форми — 3 (рис. 8, 3); 3) скребки на кінці ножовидної пластинки — 2; 4) різці на сколах — 3 (рис. 8, 2, 9); 5) різці на куті зламаної пластинки — 2; 6) пластинки з боковою ретушшю — 2; 7) вкладиші кукрекського типу — 1 (рис. 8, 7); 8) трапеції зі струганою спинкою — 2 і з ретушшю, яка частково заходить на спинку, — 2 (рис. 8, 4—5, 6—8).

Другий комплекс поселення Фронтове на основі трапецій зі стру-

ганою спинкою, а також знахідок ліпної, на жаль, неорнаментованої кераміки можна віднести до часу пізнього неоліту.

Слід зауважити, що в процесі розкопок поселення Фронтоне ближче до денної поверхні разом з ліпною керамікою і кістками тварин досить часто зустрічалась кераміка середньовіччя. Тільки починаючи з третього та четвертого штихів, на межі з жовтим суглинком, знахідки матеріалу середньовіччя зникають.

На третій стоянці Кой-Асан II проводилися незначні роботи. На південному березі (1,5 м над серпневим рівнем озера) шурф глибиною 1,4 м дав кілька кремінних відщепів.

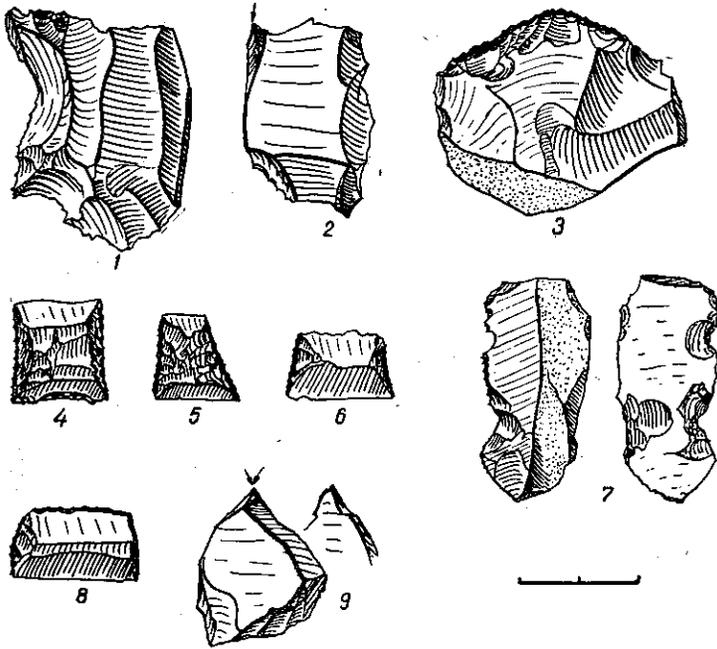

Рис. 8. Крем'яний інвентар другого комплексу з поселення Фронтоне.

В найближчі роки розкопки поселення Кой-Асан I та II стануть доступними: передбачено осушення озера в зв'язку із спорудженням в цьому місці великого водосховища, системи Північно-Кримського каналу.

Підбиваючи короткі підсумки робіт Степового загону на Керченському півострові, можна сказати, що перші розкопки на цій території дали досить важливий матеріал, який по-новому висвітлює окремі питання неоліту Криму.

В результаті цих робіт вдалося встановити хронологічно різні етапи неоліту на Керченському півострові.

Найдавніший етап в розвитку неоліту на Керченському півострові передує Кукреку — докерамічний неоліт Фронтоне III, менш досліджений перший комплекс Фронтоне та, можливо, Кой-Асан I і II.

Пам'ятки пізнього етапу неолітичної доби тут представлені поселеннями Фронтоне (другий комплекс) і Черною Балкою.

Інші дев'ять неолітичних поселень Керченського півострова точно датувати ще не вдалося.

Таким чином, на сьогодні пам'яток раннього і пізнього неоліту, які дають знахідки вкладишів кукрекського типу або різців на відщепках та сколах, в Криму є десять: Кукрек, Фронтоне III, Фронтоне, Ала-Чук

(Карабі-Яйла), Зуя I⁸, Олексіївська засуха (гирло р. Суджилки), Ішунське, Долінське поселення⁹ та Таш-Аір (ІХ шар)¹⁰.

З наведеного вище можна зробити висновок про те, що територія Керченського півострова в різні часи неолітичної доби відвідувалася мисливцями досить часто. Але всі поселення цієї місцевості мають характер короткочасних зупинок мисливців.

Можливо, групи мисливців приходили сюди на полювання з району другого пасма Кримських гір — з території, де в печерах та під навісами розміщувалися їхні довгочасні житла.

Мабуть, ще з мезолітичної доби, коли почалося досить швидке винищення дичини в долинах річок другого пасма та на Яйлах, мисливці поступово розширюють територію полювання і вже десь на рубежі мезоліту та неоліту охоплюють всю степову смугу Північного Криму та Керченського півострова.

Чи не цим суто мисливським кочуванням пояснюється відсутність кісток свійських тварин на неолітичних поселеннях степової смуги Криму, які нам відомі з поселень передгірського району Криму ще з мезолітичного часу?

⁸ Матеріал з поселення Зуя I знаходиться в фондах МАЕ (Ленінград) та фондах Сімферопольського краєзнавчого музею.

⁹ Ю. Г. Колосов, Исследование послепалеолитических стоянок Крыма в 1958—1959 гг., КСИА, в. 13.

¹⁰ Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, № 91, 1960. Д. А. Крайнов датує ІХ шар пізньомадленським або ранньоазильським часом. Наші заперечення докладно наведені в статті «Некоторые вопросы истории неолита Крыма», яка має публікуватися в журналі «Советская археология».

В. Ф. ПЕТРУНЬ, Л. С. БІЛОКРИС

(Кривий Ріг)

НОВІ ЗНАХІДКИ КАМ'ЯНОГО ВІКУ В КРИМУ

Протягом 1957—1959 рр., під час учбових геологічних зйомок в південно-західній частині Сімферопольського та східній частині Бахчисарайського районів, ми практикували археологічне обстеження окремих ділянок цієї території з метою ознайомлення студентів з навиками збору підйомного матеріалу — передумови для використання археологічного методу при картуванні четвертинних відкладів¹.

Незважаючи на те, що ця територія в археологічному відношенні досить повно вивчена, вдалося виявити нові місцезнаходження обробленого кременю та інших археологічних матеріалів різних історичних епох — від палеоліту до пізньої бронзи та скіфського часу. Більшість з 42 обстежених ділянок, з яких зібрано підйомний матеріал, є новими місцезнаходженнями, а менша їх частина — вдруге або втретє «відкритими» (№ 5—7, 15, 19, 22, 33, 36, 37). Деякі з нових місцезнаходжень дали невиразний матеріал (№ 17, 29—32, 34, 35, 39 та ін.), інші, з цілими комплексами знарядь, становлять значний археологічний інтерес (рис. 1).

Окремі нові місцезнаходження заслуговують проведення спеціальних досліджень², деякі — № 1—2 і 25 — розкопок.

Район обстеження розташований в межах північної частини другого пасма Кримських гір, яке характеризується поєднанням сприятливих географічних умов з наявністю в практично невичерпній кількості кременю в верхньокрейдяних відкладах, що і обумовило заселення цих місць людиною вже в глибокій давнині.

Геоморфології району властиві як порівняно давні форми четвертинного рельєфу, так і молоді сучасні форми. До перших належать основні куєстові форми, долини поперечні (Альма, Бодрак, Кача) і деякі діагональні або субдіагональні. До других звичайно відносяться ерозійні і, частково, акумулятивні новоутворення. Всі ці форми знаходяться в тісному поєднанні. При наявності у великій кількості останцевих форм давнього рельєфу і неповністю сформованого молодого утворюється складна система різновікових елементів.

Загалом спостерігається приуроченість більш давніх археологічних знахідок до уступів нумулітової та датської куєст з типовими скельними навісами та печерами. Наявність під потужними шарами вапняків менш стійких мергелів чи глин сприяє більш швидкому вивітрюванню основи вапняків, внаслідок чого в ній утворюються численні

¹ В. Ф. Петрунь, Л. С. Белокрис, К применению археологического метода, ВКЧП, № 26, 1961.

² Резолюция рабочего совещания по принципам периодизации и стратиграфии палеолита Восточной Европы, СГ, № 5, 1960, стор. 136—137.

ніші, нависи і печери. Верхня ж частина шару вапняків, виявляючись більш стійкою, відстає в процесі вивітрювання і, зазнаючи періодичного обвалювання по вертикальних тріщинах, утворює стрімкі скельні уступи куест.

Під цими скельними уступами в правому борту долини р. Альми в районі сіл Кабазі і Кукуреківки в результаті площового обстеження виявлена група ділянок з купчасто розподіленим кременем, серед якого зібрані безсумнівні знаряддя. Ці ділянки відокремлюються одна від одної проміжками, практично позбавленими кременю (рис. 2—3).

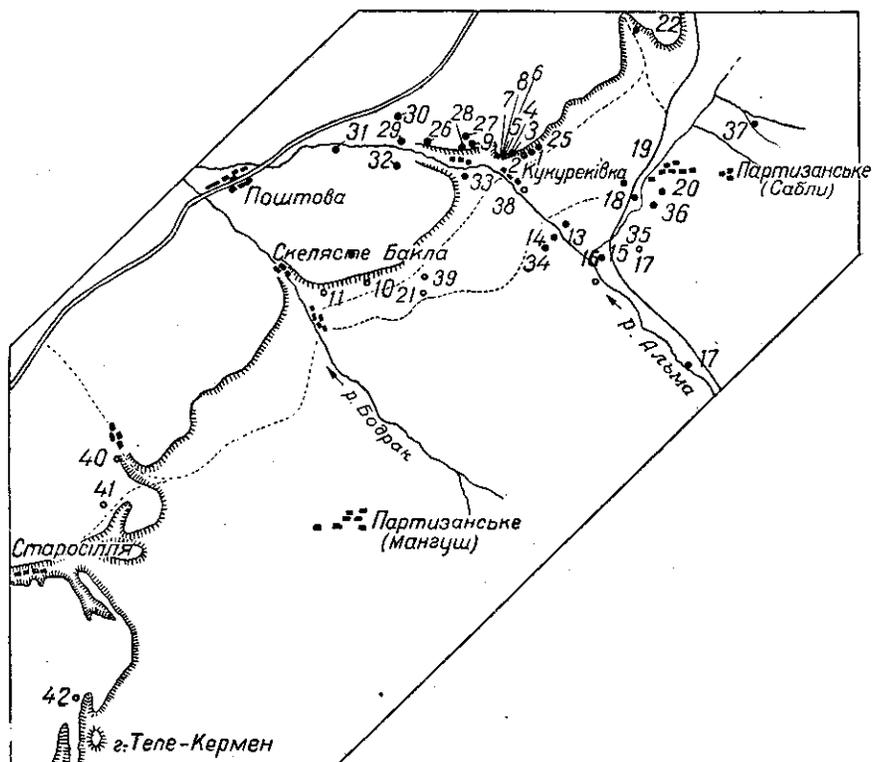

Рис. 1. Схематичне зображення району археологічних обстежень з місцезнаходженнями підйомного матеріалу. Номери місцезнаходжень подані за реєстраційним каталогом колекції, що зберігається в геологічному музеї Криворізького гірничорудного інституту.

Точки № 5—8 умовно об'єднуються нами в місцезнаходження Кабазі I (рис. 2), яке відкрито К. С. Мережковським у 1880 році і частково розкопано (в точці № 7) О. О. Формозовим у 1954—1955 рр.³ Слід відзначити, що оброблений кремій мустьєрського типу поширений на більший, ніж це показано О. О. Формозовим, площі: нами він знайдений в заповненій сіромергелисто-глинистою масою вузькій тріщині в скельній підлозі навису (точка № 8), розташованого трохи нижче по річці від розкопу О. О. Формозова (точка № 7 за нашим реєстром).

Вище по річці від печери Храма, біля якої зафіксовано два близькі місцезнаходження (№ 3—4), там, де уступ куести повертає від річки на північний схід, в інтервалі 100—200 м досить чітко відособлюється друга група точок з типовим мустьєрським крем'яним інвентарем.

³ А. А. Формозов, Мустьєрская стоянка Кабазы в Крыму, СА, XXIX—XXX, 1959, стор. 143—159.

рем (№ 1—2, 25, рис. 2—3). Цю групу точок ми об'єднуємо під назвою Кабазі II. Крем'яний матеріал зібрано на схилі на віддалі 20—80 м від основи скельного уступу. В цих місцях схили вкриті щабневим делювієм, в якому є великі (до 3—7 м в поперечнику) брили нумулітового вапняку, що дає підставу припустити наявність тут похованого навісу, аналогічного Кабазі I.

Нижче по річці від с. Кабазі як в правому, так і в лівому бортах долини виявлені локальні скупчення обробленого кременю (№ 9, 26—33) з окремими закінченими знаряддями. Серед цих точок найбільш цікавим є місцезнаходження № 26 з окремими виробами пізньомустьєрського типу.

Ретельно було обстежено схили датської куести від печерного поселення Бакла до Бодракської долини. Тут зафіксовано два місцезнаходження: одне за 250 м (№ 11) і друге за 1 км від р. Бодрак (№ 10). Матеріал з цих точок складається з грубих малопатинізованих відщепів, сколотих з призматичних або субконічних нуклеусів, інколи з відретушованими робочими краями, і серії чудових відбійників. Майже скрізь схили вкриті обвалами, що в поєднанні з природними осколками кременю, який залягає в основі скельних уступів, утруднює оконтурювання місцезнаходжень.

В околицях Бахчисарая вибірково було обстежено ділянки плато датської (північний борт долини проти гори Тепе-Кермен, № 42) та нумулітової (за 0,5 км на північ від устя балки Осипова, № 41) куест. На цих поверхнях виявилися скупчення грубо сколотого з дисковидних та примітивних нуклеусів сильно патинізованого кременю. Численні великі відщепи з яскраво виявленими відбійними горбками мають сліди вторинної правки. Знайдено три дисковидні нуклеуси, декілька фрагментів великих знарядь, що нагадують скребачки чи скобелі, та рубильце. В цілому весь комплекс кременю дуже нагадує аналогічний матеріал відходів мустьєрської обробки, але більш грубий. З цієї точки зору, обстеження давньої поверхні рельєфу в околицях Бахчисарая може дати цікаві результати щодо знаходження тут нових пам'яток матеріальної культури давнього палеоліту.

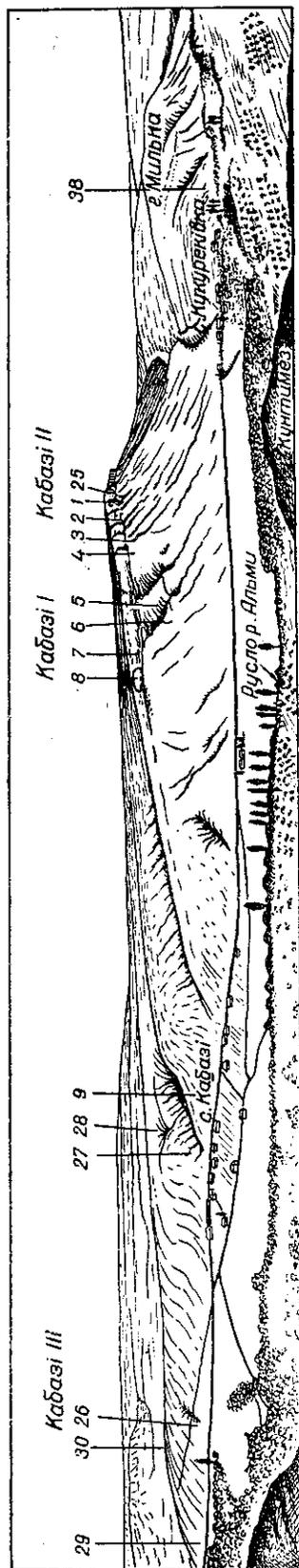

Рис. 2. Загальний вигляд правого борта долини р. Альми біля сіл Кабазі та Кукуреківки з Кунтимезької скелі. Цифри вказують на відповідні місцезнаходження (номери подано за каталогом).

Окремо спинимось на розгляді більш повно представленого матеріалу з місцезнаходжень, що тяжіють до долини р. Альми.

Матеріалом для виготовлення знарядь з усіх місцезнаходжень був місцевий крейдовий кремень: чорний, сірий, молочно-білий (виходи якого на сучасну поверхню відомі на південь та схід від Кабазі II в туронських мергелях, а на Лівобережжі—і в верхньомаастріхтських та нижньодатських відкладах) і жовтий. Кількісно переважають вироби з сірого та чорного кременю, хоч усі чотири гатунки в цій частині гірського Криму були відомі та використовувались людиною від мустьє і до передскіфського часу включно.

Не менше 10% від загальної кількості штучно розколотих фрагментів кременю з району Кабазі II мають ознаки перебування у вогні, змінивши зафарблення з чорного або сірого на світло-сіре чи навіть рожеве.

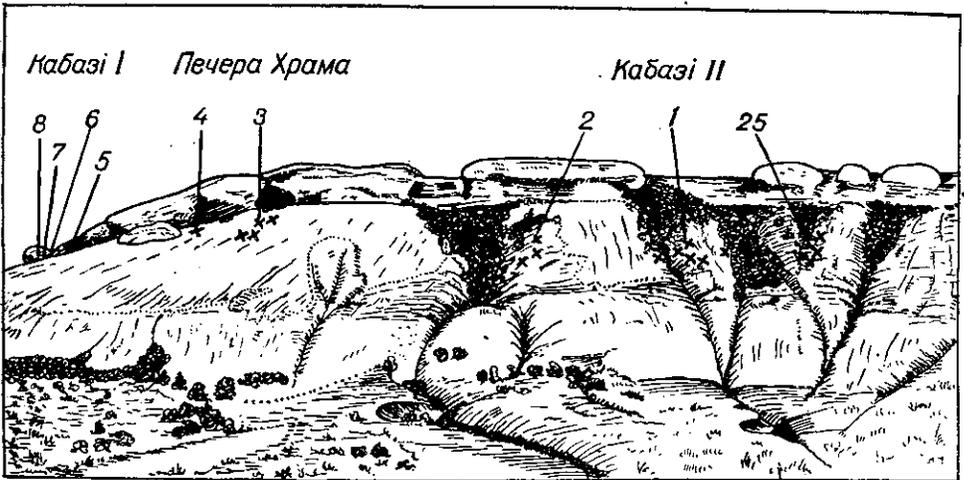

Рис. 3. Вид на групу місцезнаходжень Кабазі I та Кабазі II з гори Мильної.

На багатьох ділянках, незважаючи на, здавалось би, вичерпне двократне вибирання кременю з району похованих навісів значною кількістю учасників, третє відвідування тих самих місць супроводилося новими, надзвичайно виразними знахідками (рис. 4, 7; рис. 5, 1), підтверджуючи відомі вказівки щодо цього Г. А. Бонч-Осмоловського⁴.

Зібрана тут колекція складається з значної кількості розколотого кременю (850 екземплярів), серед якого закінчені знаряддя, їх заготовки або уламки становлять приблизно 10—15%.

Це, перш за все, сплюснені у поперечному перерізі дисковидні нуклеуси з радіально розташованими негативами сколів (рис. 9, 18), як двобічні (рис. 8, 1), так і однобічні (рис. 6, 6; рис. 9, 19). Переважають невеликі спрацьовані (близько 5 см у діаметрі) ядрища, аналогічні дискам Кабазі I та Старосілля⁵. Рідше зустрічаються плоскі нуклеуси з односторонньою огранкою й жовневою коркою на протилежному боці, овальні ядрища (рис. 8, 2), а також примітивні призматично-пірамідальні нуклеуси (рис. 8, 4), такого ж зразка, що й у Старосілля⁶. Огляд

⁴ Г. А. Бонч-Осмоловський, Грот Кник-Коба, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1940, стор. 31.

⁵ А. А. Формозов, вказ. праця, 1959, стор. 154; його ж, Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите, МИА, № 71, 1958, стор. 87, 88, рис. 46, 3; стор. 89, рис. 47, 2.

⁶ А. А. Формозов, Пещерная стоянка..., стор. 90, 91, рис. 48, 1, 3.

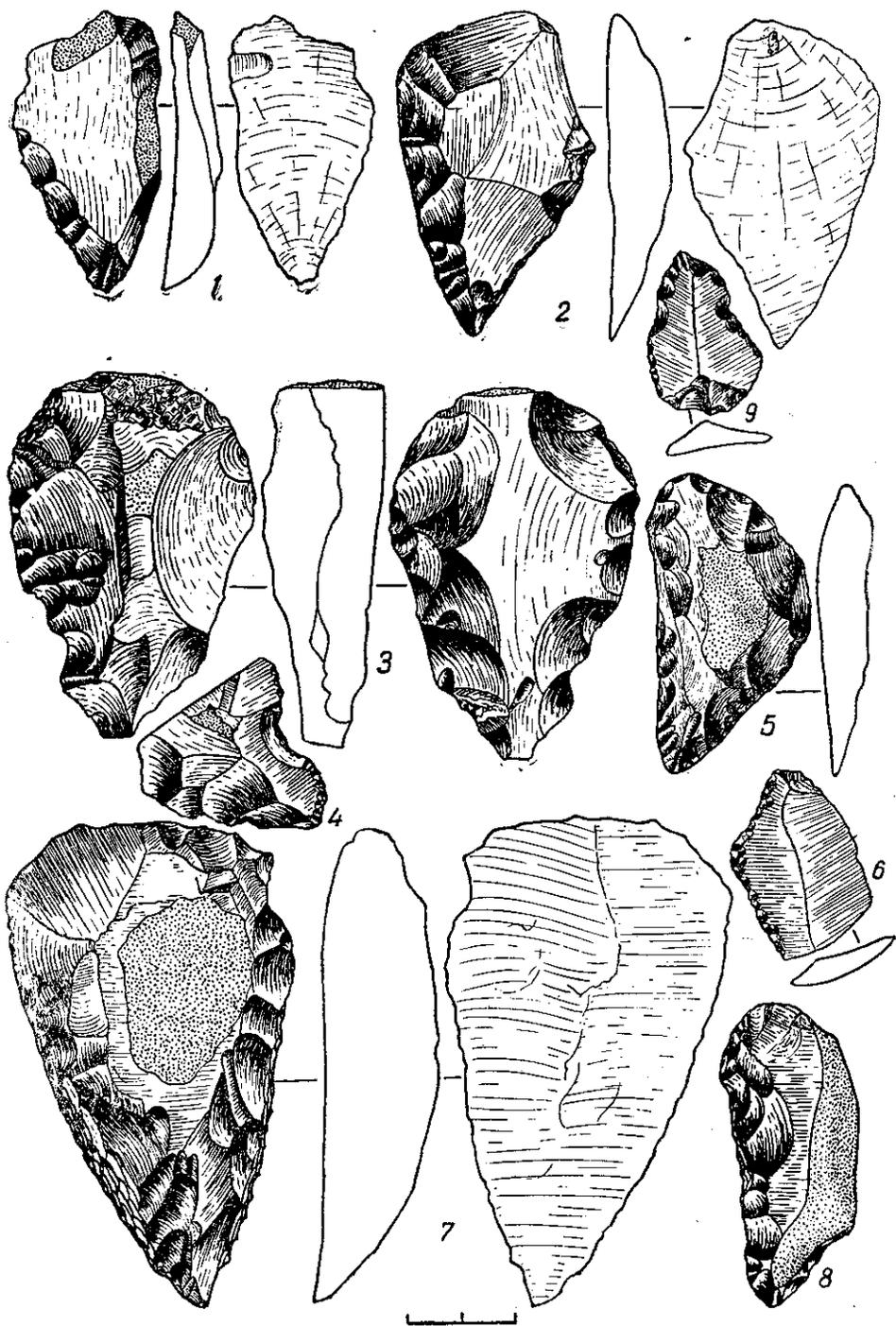

Рис. 4. Крем'яні вироби муст'єрського віку.

1, 2, 5, 7 — гостроконечники; 3 — ручне рубильце; 8 — скребло; 4, 6, 9 — скобелі.
2, 4, 6, 7, 9 — точка 1; 3, 5 — точка 5; 1, 8 — точка 6.

відщепів та примітивних пластин із точок № 1, 2, 25 (Кабазі II) також доводить їх походження з різних нуклеусів:

Характер відщепів	Місцезнаходження		
	25	1	2
Відщепи і примітивні пластини з тупим кутом між площиною черевця та ударною площадкою	5	53	12
Те ж саме, але з ознаками підправки на ударній площадці	2	11	8
Відщепи і примітивні пластини з прямим кутом між площиною черевця та ударною площадкою	6	27	4
Те ж саме, але з ознаками додаткової підправки на ударній площадці	4	14	2

Переважають тонкі гострореберні відщепи з опуклими відбійними горбками, ударними мітками й хвилястістю на черевці, іноді з гранями попередніх сколів на верхній стороні. Довжина відщепів (у напрямку сколюючого удару) звичайно менша за ширину; невеличкі (площею менше 0,5 см²) лусочки в точках 1, 2, 25, а також № 3—4, становлять майже 6% від загальної кількості кусочків штучно розщепленого кременю.

Хоч правильні призматичні нуклеуси (типу зображеного на рис. 10, 9) в районі похованих навісів не були виявлені, тут вдалося зібрати чимало ножовидних пластин, їх фрагментів і краєвих сколів з нуклеусів, у тому числі досить довгих, з трапецієвидним та трикутним перерізом (рис. 8, 7, 10, 11, 14, 15; рис. 9, 1, 3, 5, 6, 10, 11), постмустьєрський вік яких не викликає сумнівів.

Серед двобічно оброблених сколовою технікою знарядь мустьєрського типу слід відзначити насамперед знахідки двох цілих і одного розбитого мініатюрних ручних рубилець, виготовлених з чорного кременю (рис. 4, 3; рис. 5, 3, 4). П'ятка двох перших екземплярів має, очевидно, навмисне залишену (для більш зручного опору долоні руки) жовневу корку. Краї одного із знарядь (рис. 4, 3) оформлені широкими і короткими уступчастими сколами і додатково майже не відретушовані. Нитка леза слабо хвиляста, самий кінець рубила відбито.

Не зовсім зрозуміло функціональне призначення ще ряду двобічно оброблених виробів. Серед них, мабуть, є один гостроконечник з темно-сірого, без патини, кременю і дзьобовидне (?) знаряддя з рештками жовневої корки (рис. 7, 13), форма якого, проте, дуже відрізняється від форми дзьобовидних знарядь інших мустьєрських стоянок Криму. Краї знаряддя, що сходяться під гострим кутом, оформлені крутою притупляючою ретушшю, а вістря доповнене різцевим сколом. Прості різцеві сколи кутового типу зустрінуто ще на трьох відщепях з точки № 1 (рис. 5, 2, 10, 11), а також на одній примітивній пластині з підправкою (рис. 8, 15). Загальний архаїчний вигляд цих знарядь дозволяє порівнювати їх з різцями Чокурчи, Старосілля та інших середньо-пізньомустьєрських стоянок⁷.

До двобічно оброблених знарядь відноситься і наконечник списа (?) видовжено-мигдалевидної форми (рис. 6, 9). Від мініатюрних ручних рубилець він відрізняється виразною плескуватістю тильної частини, що відігравала роль не п'ятки, а насадки. Можливо, фрагментом тильної частини великого наконечника списа (сумірного з наконечниками в Кабазі I та Старосілля) є також уламок двобічно обробленого знаряддя з місцезнаходження № 25 (рис. 6, 12).

Однобічно оброблені гостроконечники колекції мають на собі ре-

⁷ А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 91, рис. 48, 2, 4.

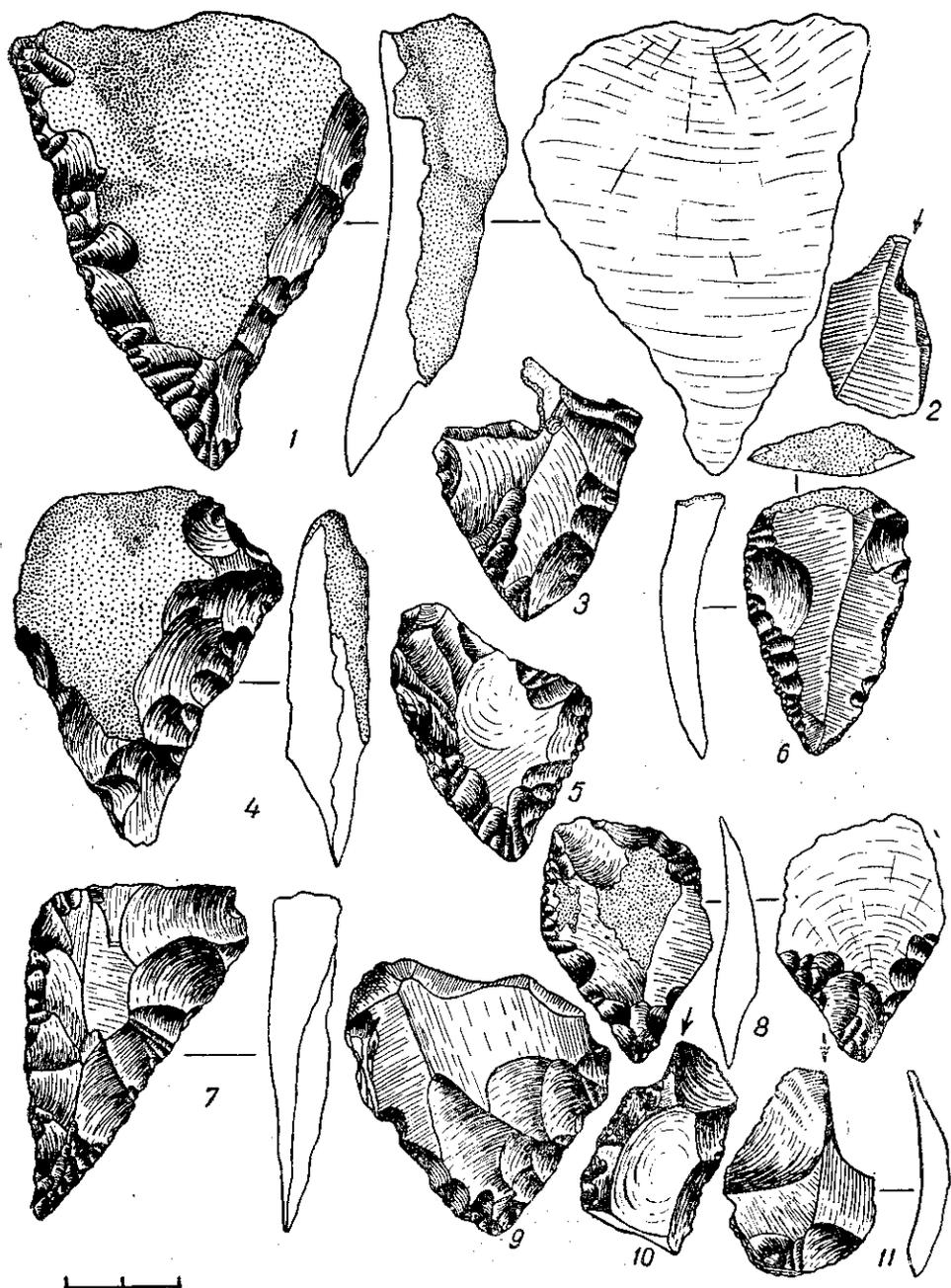

Рис. 5. Крем'яні гостроконечники, рубильця та різці.

1, 5, 6, 7, 8, 9 — симетричні і асиметричні гостроконечники; 3, 4 — мініатюрні ручні рубильця; 2, 10, 11 — різці на відщепках. 2, 4, 10, 11 — точка 1; 3, 9 — точка 6; 1, 5 — точка 25; 6, 8 — точка 26.

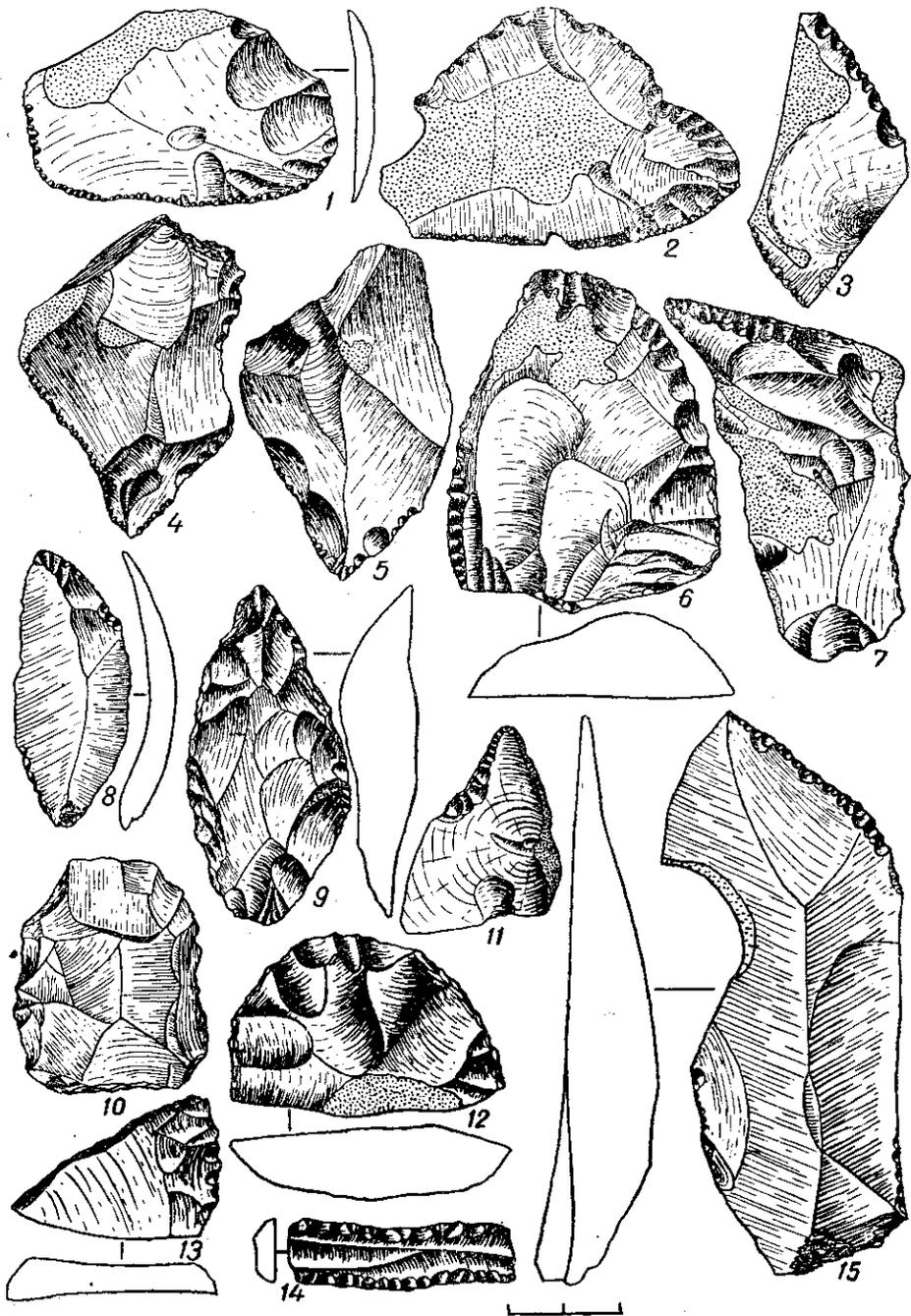

Рис. 6. Крем'яні знаряддя з місцезнаходжень Кабазі.

1, II та III. 1, 2, 3 — скребла другого типу (ножі); 6, 13 — уламки скребел першого типу; 7, 8 — гостроконечники; 4, 5, 11, 15 — індивідуалізовані знаряддя; 9, 12 — наконечники; 10 — нуклеус; 14 — ножовидна пластина. 1, 3, 6 — точка 1; 4, 5, 7 — точка 5; 8, 10, 15 — точка 6; 9, 12, 13 — точка 25; 4 — точка 25; 14 — точка 37.

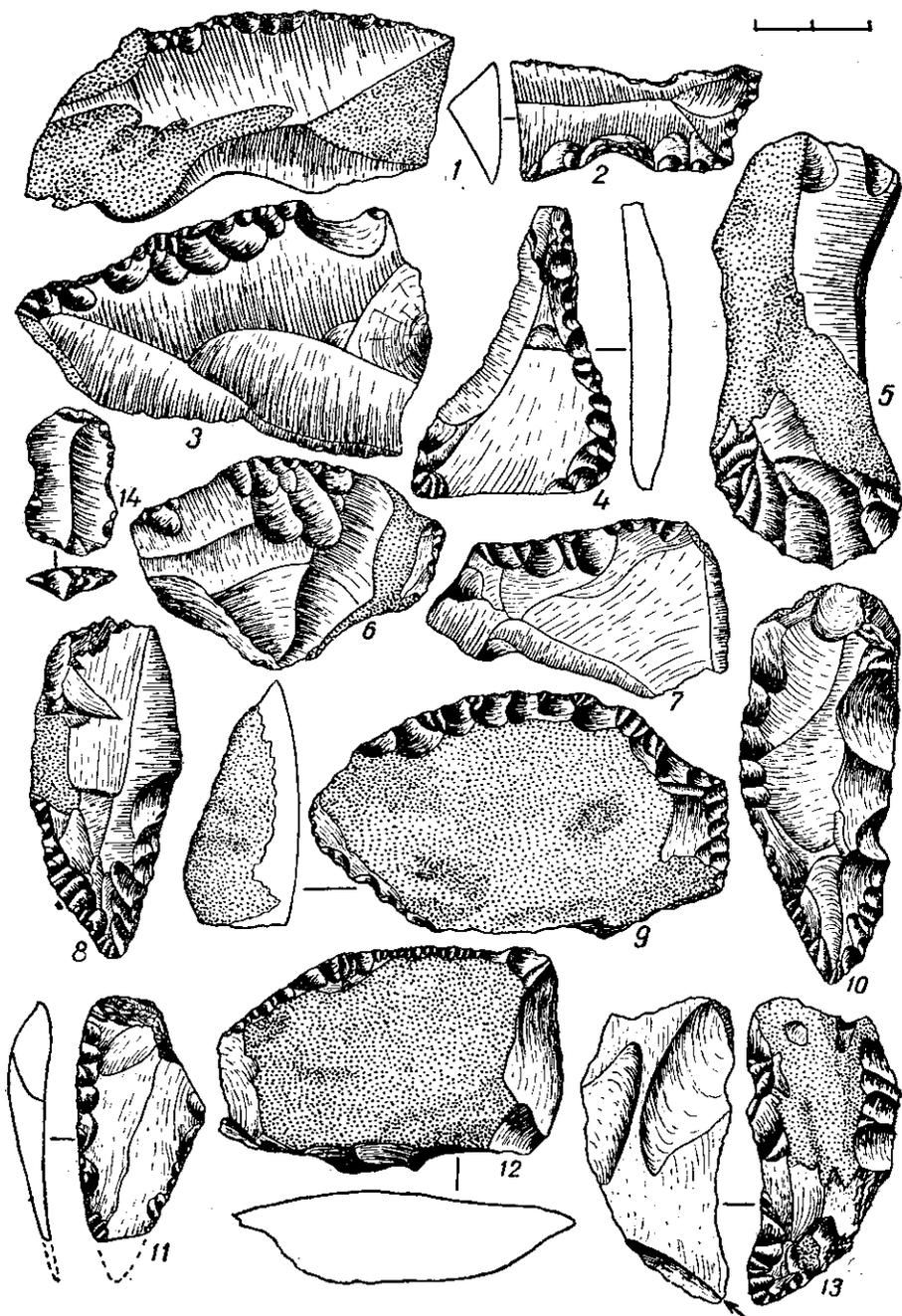

Рис. 7. Крем'яні скребла та гостроконечники з району похованих печер.
 1, 3, 6, 7, 9, 12 — скребла; 8, 10, 11 — гостроконечники на видовжених відшепах; 2, 4, 5, 14 — скобелевидні знаряддя; 13 — дзьобоподібне знаряддя з різцевим сколом. 1, 3, 6, 8 — точка 1; 2 — точка 3; 5, 9 — точка 5; 4, 7, 11, 12 — точка 6; 10 — точка 26; 14 — точка 37.

туш двох типів: круту нижньопалеолітичну з типовими «заломами» на кінці фасеток, та тонку, плоску, віджимного характеру, що підправляє першу або загострює кінець знаряддя.

Так, великий симетричний гостроконечник на масивному сколі ясно-сірого з білою патиною кременю, зі спинкою, вкритою вапняним напливом (рис. 4, 7), має масивні робочі краї та вістря, оформлені крутою, з заломами, широко фасеточною ретушшю, подекуди підправленою більш тонкими фасетками. Спинка знаряддя висока, протилежний бік цілком плоский. За визначенням С. М. Бібікова, описаний гостроконечник найбільш близький до аналогічних знарядь втраченої колекції з Чокурчі⁸, але відрізняється більшою масивністю⁹.

Відрізняється своєю масивністю й гостроконечник, знайдений на сусідній точці № 25 (рис. 5, 1). Він асиметричний, зі спинки вкритий жовневою коркою, яка захоплює й тильну частину знаряддя. Масивний вигнутий робочий край теж оформлено фасетками крутої, з заломами, ретуші, протилежний дещо опукліший, як у скребка (знаряддя, можливо, було комбінованим), край укріплено менш грубою, плоскою ретушшю.

Серед інших асиметричних гостроконечників досконалістю обробки відзначається невелике знаряддя на сколі білого кременю з рештками жовневої кірки на спинці (рис. 4, 2). Прямий край оформлено крутою вузькофасеточною притуплюючою ретушшю, гострий вигнутий ріжучий край і саме вістря — дрібнофасеточною, віджимного типу.

У другого гостроконечника асиметричних обрисів на плоскому відщепі (рис. 4, 5) обидва ріжучих робочих краї підправлені із спинки пригострюючою плоскою ретушшю.

Гостроконечником є, очевидно, і знаряддя з масивною тильною частиною, дуже зручною для захвату рукою (рис. 6, 7).

Симетричні гостроконечники представлені двома типами: а) серцевидними, скорочених пропорцій на плоских відщепах (рис. 5, 5, 9), аналогічними деяким з виробів Старосілля¹⁰, та б) знаряддями на довгих відщепах, які наближаються до примітивних пластин (рис. 7, 8, 10). Відбивні бугорки, розташовані на черевці біля п'ятої частини подібних гостроконечників, звичайно зняті плоскими сколами.

До гостроконечників (з додатковою функцією скребла?) слід віднести також підтрикутні відщепи з гострими ріжучими краями, які сходяться під гострим кутом і з яких лише один підправлено ретушшю (рис. 5, 6, 8). Один з таких відщепів на тонкому ріжучому краї має тільки поодинокі вищерблини виробничого типу. Ударна площадка знаряддя утворює тупий кут з площиною черевця.

З дисковидного ядрища було сколото і відщеп, на якому виготовлено двобічний гостроконечник (?) з маловиразною ретушшю, що пригострює один з кінців виробу (рис. 6, 8).

Скребла представлені двома основними відмінними типами. Це, по-перше, знаряддя на масивних відщепах, з плоскою нижньою стороною й півкруглим випуклим робочим краєм, оформленим ретушшю з заломами та дрібною підправляючою ретушшю. Спинка таких скребел серією поперечних ударів перетворена на зручну для упору площадку. Переважають скребла (та їх уламки) з однією ретушшю (рис. 7, 3, 9, 12), хоч зустрічаються знаряддя й з двома відретушованими краями, які сходяться під гострим кутом (рис. 6, 6). Взагалі

⁸ Н. Л. Эрнст, Четвертичная стоянка в пещере у д. Чокурча в Крыму, Труды II конференци АИЧПЕ, в. V, М.—Л., 1934, стор. 198, табл. III, рис. 1.

⁹ Автори користуються нагодою висловити С. М. Бібікову свою щирю подяку за ряд цінних порад і вказівок по опрацюванню зібраного матеріалу.

¹⁰ А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 83.

скребла дуже нагадують аналогічні знаряддя з Чокурчі, Кабазі та Старосілля¹¹.

По-друге, це скребловидні знаряддя, призначені не для скобління, як перші, а для різання, визначені О. О. Формозовим для Старосілля як ножі¹². Виготовлені на тонких, майже пластинчатих відщепях, вони мають прямий, низький та вузький робочий край, пригострений плоскою дрібнофасеточною віджимною (?) ретушшю (рис. 6, 1, 2). В Кабазі вони досі, за даними О. О. Формозова, не були відомі.

Подібне ріжуче знаряддя, виготовлене на великому пластинчатому відщепі з прямим кутом між черевцем й ударною площадкою, має більш грубу пильчасту ретуш на одному краї, та дрібну, дещо заполіровану в результаті використання,— на другому (рис. 9, 17). Первісно дуже великий відбійний бугорок знаряддя навмисне збито кількома ударами, від яких лишилися плоскі витягнуті негативи. Підтесано бугорок й на іншому аналогічному скребловому знарядді, яке виготовлено на незвичайному для району жовтому кремені (рис. 6, 1).

До ріжучих (розпорюючих?) індивідуалізованих знарядь відносяться й видовжений відщеп з природним, вкритим коркою півкруглим заглибленням, куди під час роботи зручно входив один з пальців руки (рис. 6, 15). Робочим краєм було вістря, пригострене плоскою, трохи заполірованою ретушшю.

Дещо нагадують за технікою виготовлення скребла другого типу скоблевидні знаряддя з виїмчастим робочим краєм на пластинчатих відщепях (рис. 4, 4, 6; рис. 7, 2). На одному з них ретуш взагалі має круговий характер (рис. 4, 9). Зустрічаються знаряддя з виїмками й на більш грубих сколах. Їх крутий робочий край оформлено широкофасеточною, як на скреблах першого типу, ретушшю (рис. 7, 2). Мустьєрський вік цих знарядь не викликає сумнівів.

Крім мустьєрських місцезнаходжень, матеріал з яких розглянуто вище, виявлено багато інших ділянок з купчасто поширеним обробленим кременем (рис. 1). Не маючи змоги розглянути окремо кожне місцезнаходження, нижче спинимось на короткому переліку найбільш виразних, явно пізніших, ніж мустье, виробів, які в цілому дають деяке уявлення про вік цих місцезнаходжень.

До таких виробів треба віднести ножовидну пластинку з однією підправкою на черевці (рис. 8, 6), так званий вкладкиш кукрекського типу¹³. Такі ж вироби, за даними Ю. Г. Колосова, виявлені те-пер в неолітичних комплексах Криму¹⁴.

Наконецник дротика (?) на відщепі (рис. 9, 9), який походить з точки № 3, з першого погляду нагадує мустьєрську форму, але безсумнівно має більш пізній вік.

Не викликає сумніву вік другого наконецника дротика (рис. 8, 8), який походить із місцезнаходження № 21 («Тютюнове поле»). Останнє розташоване на правому схилі поперечної долини, за 1,7 км на південь від печерного міста Бакла I, і характеризується, поряд з ліпною архаїчною керамікою (прикрашеною валиками з ямками, що їх відтиснуто пальцем при навкісному відбитку нігтя), величезною кількістю двобічно оброблених технікою сколювання знарядь типу пік, доліт з вузьким лезом, примітивних сокир-різаків з широким тілом та тесел. Подібні поодинокі знаряддя знайдені і в ряді інших місцезнаходжень (№ 13, 17 та ін.) у Альмінській долині.

¹¹ Ю. Г. Колосов, Неопубликованные кремневые орудия из грота Чокурча в Крыму, КСИА, в. 9, 1959, стор. 50, рис. 2, 4, 5. А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 94, 95, рис. 50, 1—5.

¹² А. А. Формозов, вказ. праця, 1958, стор. 94, 96, рис. 51, 1, 5—7.

¹³ Е. А. Векилова, Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму, КСИИМК, в. XXXVI, 1951, стор. 95.

¹⁴ Ю. Г. Колосов, Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА, в. 7, стор. 14.

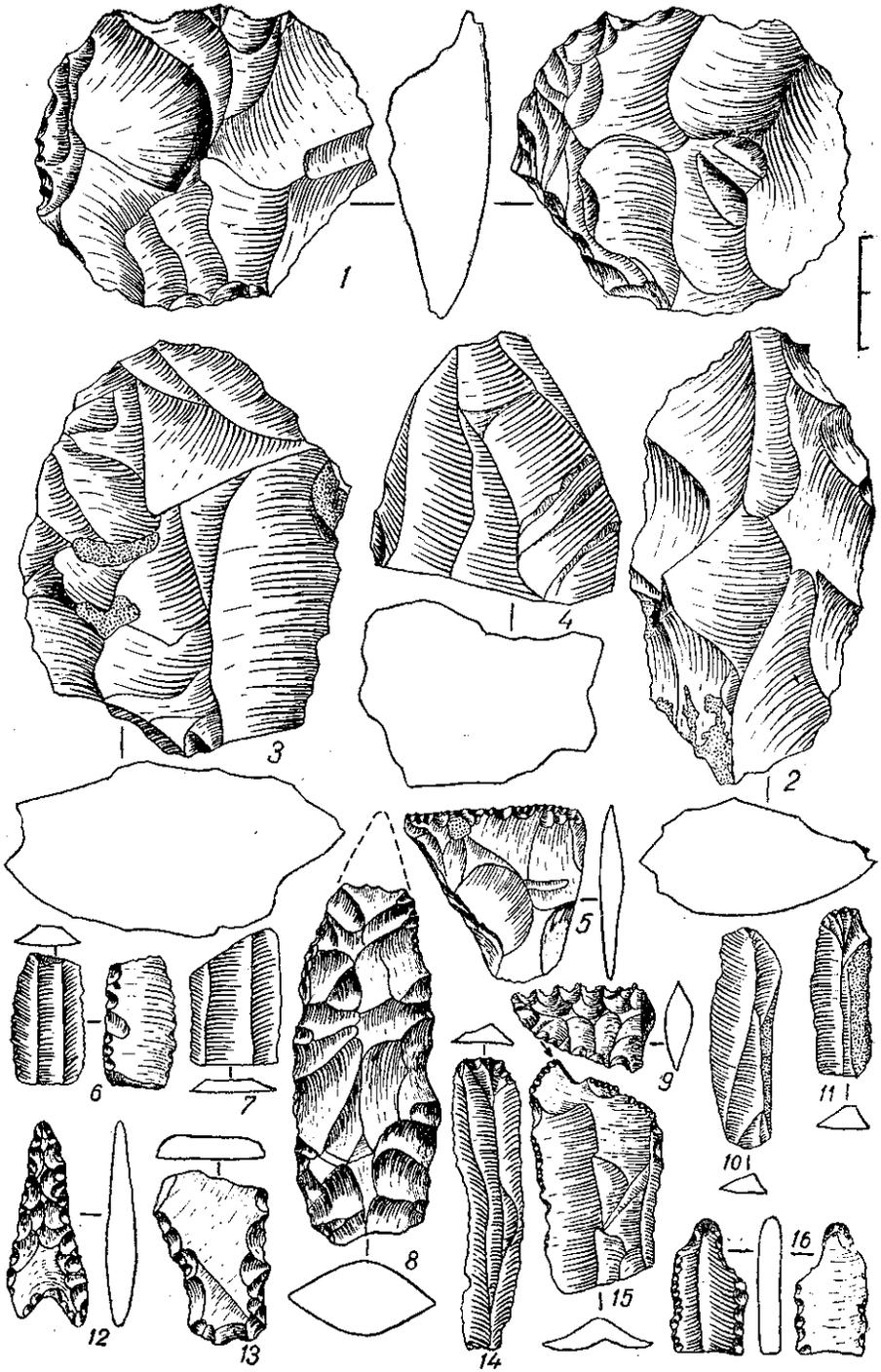

Рис. 8. Мустьєрські нуклеуси та крем'яні знаряддя епохи неоліту — бронзи.
 1, 3 — дисковидні нуклеуси; 2 — овальний нуклеус; 4 — призматично-пірамідальний нуклеус;
 6, 10, 11, 14 — ножовидні пластинки та їх фрагменти; 8 — наконечник списа; 15 — пластинки
 з різцевим сколом; 13 — скобель; 9 — вкладиш серпа; 5 — уламок ножа (?); 16 — спрацьоване
 свердло. 1, 3 — точка 1; 13 — точка 2; 10, 11 — точка 3; 15 — точка 4; 2 — точка 5; 4 — точка 6;
 9 — точка 15; 6 — точка 16; 16 — точка 18; 8 — точка 21; 5, 7, 11 — точка 25.

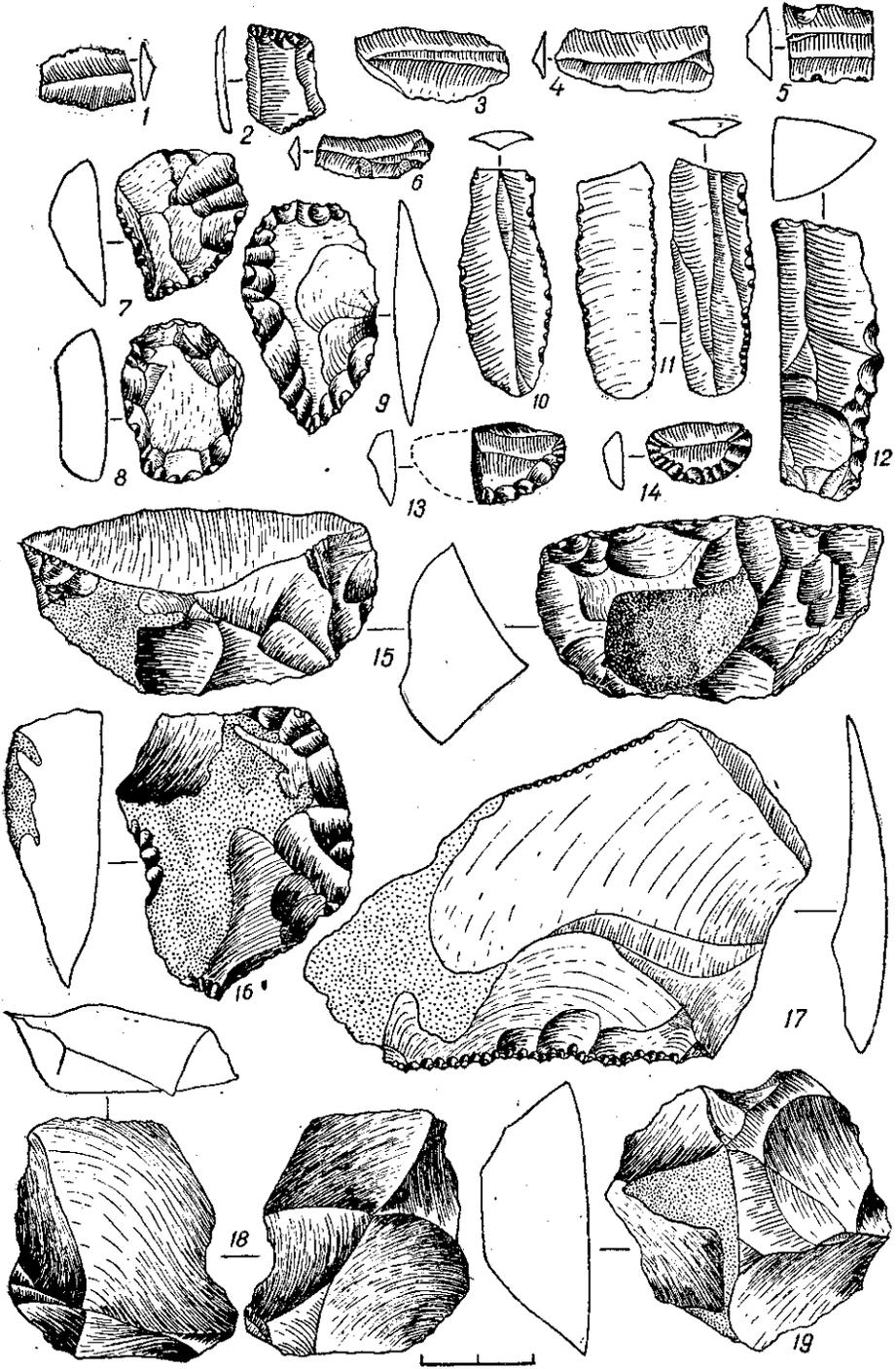

Рис. 9. Крем'яні вироби та їх уламки різного віку.

1, 3, 4, 5, 6, 10, 11 — ножовидні пластинки та їх уламки; 2 — пластина із скоєним краєм; 7 — проколка на відщепі; 8, 9 — скребачки; 12 — краєвий скол з нуклеуса (?); 13, 14 — сегменти; 15 — нуклеусовидне знаряддя з підправленим краєм; 16 — уламок скребачки (?); 17 — віж на пластинчастому відщепі; 18, 19 — спрацьовані дисковидні нуклеуси. 11, 16, 17, 19 — точка 1; 12 — точка 2; 3, 5, 6, 7, 8, 9 — точка 3; 1, 2, 13, 14 — точка 4; 15, 18 — точка 25.

Весь цей комплекс відноситься до часів пізньої бронзи; крем'яні знаряддя (рис. 10, 1—5) застосовувалися, очевидно, для обробки дерева, землі або м'яких, типу мергелів або глин, гірських порід. Додатковим вкладишем для серпа є знайдене там же двобічно оброблене плоскою ретушню знаряддя, яке з першого погляду нагадує уламок пера наконечника списа (рис. 10, 6).

Аналогічні комплексу з «Тютюнового поля» знаряддя, які відрізняються (при досить значних розмірах) своєю недбалістю виготовлення і вперше для півострова були описані ще в 20-х роках¹⁵, за останні декілька років зафіксовані серед інвентаря завідомо пізніх поселень¹⁶. Остаточно з ужитку їх витіснило лише залізо.

Надзвичайно виразні сегменти (рис. 9, 13, 14) з чорного кременю. Серед них один розбитий, з високою плоскою ретушню, нанесеною по дузі з боку спинки. Сегменти на фрагментах пластин подібного типу використовувались в Криму теж протягом довгого часу. Мікролітична плоска пластинка з скошеним краєм, який оформлено пригострюючою ретушню (рис. 9, 2), більше скидається на епіпалеолітичні вироби, хоч і не має бічного різцевого сколу.

Поряд з проколкою на високому відщепі (рис. 9, 7), в колекції привертає до себе увагу чудове свердло на пластинці (рис. 8, 16), робоча частина якого внаслідок спрацьованості (свердління по кістці, черепашнику чи каменю) заокруглилась та заплірувалась.

Мініатюрний кінцевий вкладиш серпа (рис. 8, 9), а також і наконечник стріли катакомбного типу (рис. 8, 12) не залишають сумнівів щодо їх належності до досить пізніх комплексів (середня бронза).

Справжніх скребачок, типу кінцевої скребачки на пластинці з околиць с. Партизанського (рис. 10, 7), майже не було знайдено. Умовно до них можна віднести знаряддя з високою круговою ретушню на товстому відщепі (рис. 9, 8).

Такий в загальних рисах характер найбільш виразного матеріалу з пізніх місцезнаходжень.

Для геоморфологічних узагальнень значний інтерес становить раніше невідоме місцезнаходження № 26 (Кабазі III, за нашою назвою, рис. 2). Тут серед численних, купчасто розміщених, безформних крем'яних осколків та відщепів, часто з добре виявленими відбійними бугорками, знайдені безсумнівні гостроконечники пізньомустьєрського типу (рис. 7, 10; рис. 5, 6, 8). Місцезнаходження розташоване на правому схилі долини р. Альми, приблизно за 400 м на північний захід від с. Кабазі по дорозі на с. Поштове. У рельєфі тут чітко виявляється порівняно крутий (до 25—35°) схил цокольної тераси, загальна висота якої над сучасною заплавою становить в цьому місці близько 20 м. Поверхня тераси вкрита галечниковим алювієм невеликої (0—0,5 м) потужності, а її цоколь складається з нумулітових, середньоеоценових вапняків, які трохи далі на південний схід, біля сіл Кабазі і Кукуреківка, внаслідок моноклінального залягання здіймаються на значну височину, досягаючи 100—150 м над заплавою.

Більша частина кременю (в тому числі й гостроконечники) зібрана на нижній частині схилу тераси, тобто на висоті в декілька метрів над заплавою, менша — на верхній. Середина схилу майже позбавлена кременю, оскільки тільки безпосередньо відслонюється корінна порода цоколю, на якій щебінний матеріал не затримується і легко змивається донизу.

¹⁵ С. Забнин, *Находки каменного века в Крыму*, ИТУАК, № 54, 1918; стор. 368; Г. А. Бонч-Осмоловский, *Доисторические культуры Крыма*, Крым, 1926, № 2, стор. 92.

¹⁶ Х. И. Крис, *Разведки на поселениях эпохи поздней бронзы и раннего железа в балке Ашлама близ Бахчисарая*, СА, XXV, 1955, стор. 194—195.

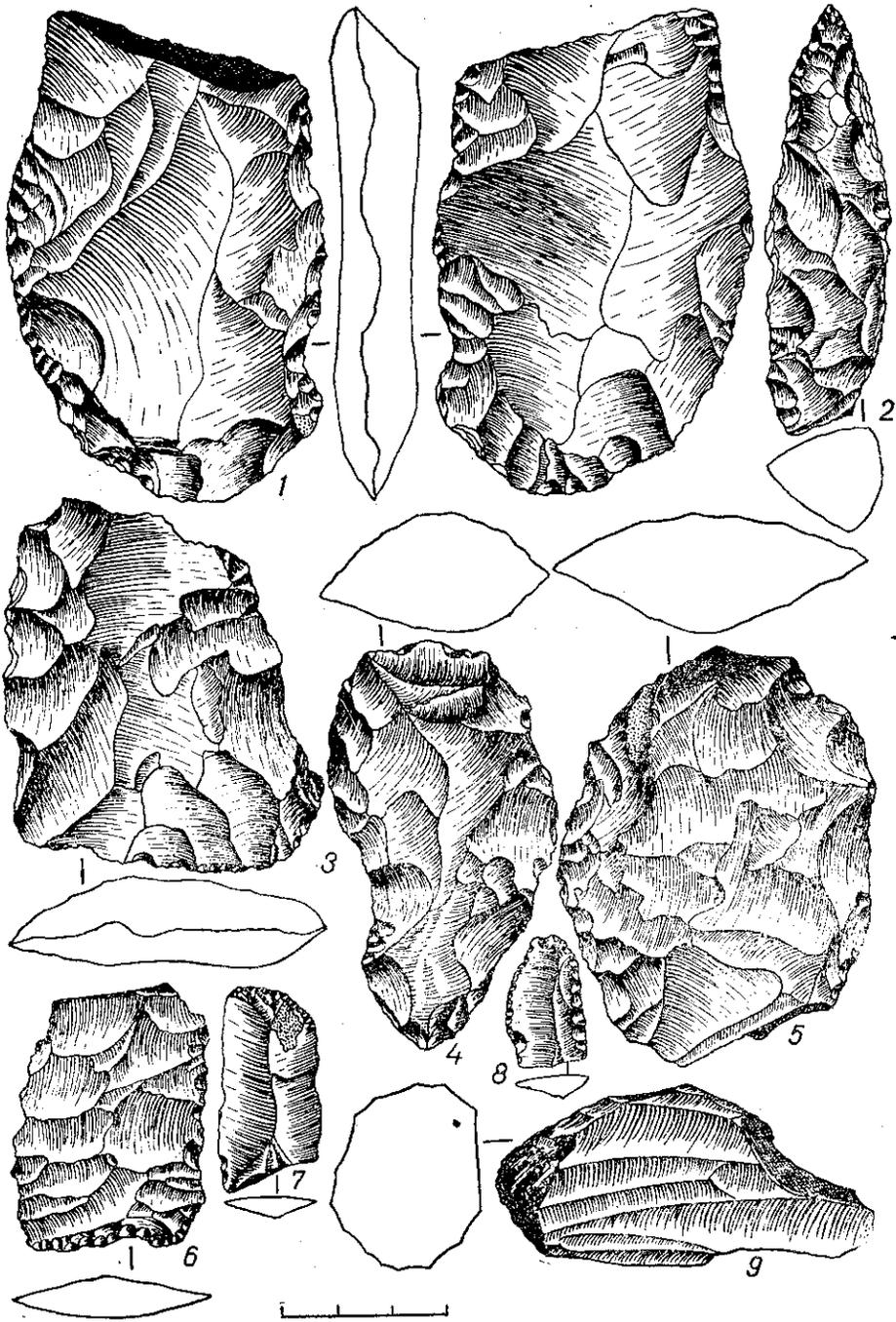

Рис. 10.

Двобічно оброблені технікою сколювання крем'яні знаряддя епохи пізньої бронзи (1, 2, 3, 4, 5), призматичний нуклеус (9), пластина з ретушню (8) та кінцева скребачка (7).
 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9 — точка 21; 7 — точка 37.

Хоч кремень тут і знаходиться у вторинному заляганні, але він зазнав зовсім незначного переміщення (відсутність ознак будь-якої округлості тощо) і знаходиться поблизу площі свого первісного залягання.

Нема сумнівів, що цей схил Альмінської долини в минулому був більш стрімким. Беручи ж до уваги літолого-текстурні особливості нумулітового вапняку, можна гадати, що в ньому тут існувала серія невеликих навісів такого ж, як і в Кабазі I—II, типу, причому мустьєрська стоянка (?) була пов'язана саме з останніми.

В усякому разі, гіпсометрично дуже низьке розташування Кабазі III є фактом, який дозволяє знову повернутися до питання про геоморфологічну спрямованість дальших розшуків кримського палеоліту.

Як відомо, деякі автори прямо пов'язують між собою різне висотне положення ряду палеолітичних стоянок півострова з їх геолого-археологічним віком¹⁷. Якщо в принципі це припущення вірне, то для даної частини Гірського Криму воно потребує певних застережень, беручи до уваги, наприклад, широкий гіпсометричний діапазон таких безсумнівно мустьєрських стоянок, як Чокурча, Вовчий Грот, Шайтан-Коба, Старосілля (висота 7—20 м) і Кіік-Коба, Кабазі I та Кабазі II (відповідно 130—160 м).

Як вже зазначалося, моноклінальне залягання порід крейди-палеогену (з падінням на північний захід під кутом 8—15°) обумовило в результаті геотектонічних піднять утворення чітко виявленого куестового рельєфу з типовими похилими поверхнями плато, сформованими по покрівлі середньоеоценових, датських та неокомських шарів. На схилах річкових долин ці поверхні є відповідно і поверхнями структурних терас, які в профілях поперечних чи субдіагональних долин (серед них — Салгір, Альма, Кача та більшість інших долин Гірського Криму) на рівній відстані від обривів куестового пасма, так само як і вздовж нього, мають і різні висоти (від кількох метрів до 100—200 м і більше). Наочним прикладом цього може бути структурна (а місцями докольно-аккумулятивна) тераса—долинний край нумулітової куести в бортах зазначених долин.

Погоджуючись з закликком О. О. Формозова та С. М. Замятіна¹⁸ про необхідність геолого-археологічних досліджень похованих пам'яток давнього палеоліту, слід зазначити, що було б безумовно помилковим орієнтуватися при цьому лише на гіпсометрично найбільш високі ерозійно-аккумулятивні рівні. Отже, слід визнати, що стародавні пам'ятки палеоліту можуть трапитися на дуже низьких (як відносно, так і абсолютно) рівнях, які в дійсності можуть бути геологічно не менш давніми, ніж інші, нині значно вищі. Інакше кажучи, тільки ретельний геоморфологічний аналіз у кожному конкретному випадку дозволить реконструювати як первісне розміщення палеолітичних стоянок, так і ті геологічні процеси, що привели до зміни існуючого рельєфу. Погляди, висловлені з цього приводу С. М. Бібіковим¹⁹, не тільки здаються цілком вірними, а й знаходять переконливе підтвердження в розглянутому випадку.

В зв'язку з цим і питання про збереження або «незмінність» печерних пам'яток палеоліту заслуговує спеціального вивчення. Відкриття похованих навісів безумовно свідчить про значну еволюцію рельєфу на протязі післяпалеолітичного часу. Наші спостереження останніх п'яти років доводять відносно швидко зміну в деяких місцях сучасних мер-

¹⁷ Н. И. Николаев, Материалы к геологии палеолита Крыма и связанные с ними некоторые общие вопросы четвертичной геологии, БМОИП, отд. геологии, т. XVIII, в. 2, 1940, стор. 42—43; А. А. Формозов, вказ. праця, 1959, стор. 156.

¹⁸ А. А. Формозов, вказ. праця, 1959, стор. 143, 157—158; С. Н. Замятин, О первоначальном заселении пещер, КСИИМК, в. XXXI, 1950, стор. 55—63.

¹⁹ С. Н. Бибилов, О датировке и реконструкции палеолитических убежищ Крыма, БКЧП, № 21, 1957, стор. 79—81.

гельних схилів датської та нумулітової куест під впливом десквамації. Дезінтегровані продукти останньої легко зносяться вниз тимчасовими потоками, а на рівні сучасних тальвегів остаточно руйнуються численними струмками та річками, що протікають по більшості долин цілий рік, або в осінньо-зимові сезони. Безперервний «підмив» уступів куест з їх численними навісами та гротами, здавна обжитими первісною людиною, призводить до періодичного обвалювання великих ділянок і руйнування таким чином древніх печер. Один з авторів влітку 1957 р. був свідком подібного явища, коли частина уступу датської куести в районі печерного міста Бакла раптово завалилася, захаращивши схил обвалом (поверхня уступу куести зменшилася при цьому приблизно на 20 м²).

Численні нещодавні обвали, зафіксовані вздовж куести від Бакли до Бодракської долини, а також сліди більш давніх обвалів в інших місцях підкреслюють відчутні масштаби «відступання» куест. Звичайно, цей процес на різних ділянках йде з різною швидкістю і обумовлюється сукупністю місцевих причин, як на це вказує С. М. Бібіков²⁰. Цілком закономірним через це є одночасне співзнаходження в Криму поруч з майже незмінними палеолітичними пам'ятками також зруйнованих, похованих аналогічно тому, як це має місце у відношенні до елементів рельєфу (близьке сусідство молодих голоценових та древніх, ранньоплейстоценових форм, наприклад, у вигляді різних терас, що спостерігається мало чи не в кожній значній долині Гірського Криму).

Купчасте розташування знахідок в районі обстеження, навіть незважаючи на їх взагалі не дуже велику кількість, дозволяє, як нам здається, використати підйомні збірки і для хронологічних визначень, подібно до того, як це було запропоновано О. О. Формозовим для підйомного матеріалу дюнних стоянок²¹.

Так, наприклад, в районі схилу нумулітової куести біля сіл Кабазі та Кукуреківки п'ять найбільш східних точок місцезнаходжень виразно підрозділяються, завдяки застосуванню методу площового обстеження, на три мустьєрських, типу Кабазі I і Старосілля (№ 1, 2, 25), і два (№ 3, 4) значно більш пізніх (неоліт—бронза). Більше того, переважання найвиразніших виробів, скупчень відходів крем'яного виробництва та кременю з ознаками перебування у вогні саме в точках № 1 та 3 свідчить про їх більшу перспективність в разі дальших розкопок.

Але навіть визнаючи приблизність хронологічних узагальнень за підйомними збірками, слід вважати безумовним досягненням відкриття в безпосередній близькості до місця нещодавніх розкопок О. О. Формозова нової, раніше не відомої науці, мустьєрської похованої пам'ятки — Кабазі II.

²⁰ С. Н. Биби́ков, вказ. праця, 1957, стор. 81—85.

²¹ А. А. Формозов, Использование подъемного материала с дюнных стоянок в археологических исследованиях, КСИИМК, в. 75, 1959, стор. 89.

Д. І. БЛІФЕЛЬД

З ПРИВОДУ ТЛУМАЧЕННЯ СВДЧЕНЬ ПРО АНТІВ ПСЕВДО-МАВРІКІЯ

Серед творів візантійських авторів, що згадують антів, в яких вбачають східних слов'ян або їх частину, дуже важливе значення має «Стратегікон» невідомого автора — Псевдо-Маврикія, чи не найбільш багатий на відомості про антів твір.

Проте уявлення про антське суспільство і концепція так званого «антського періоду східних слов'ян», що дістали значне поширення останнім часом, як про суспільство, яке «знало уже політичну владу князів та бояр», утворило політичне «об'єднання державного типу» і «мало в своєму розпорядженні власну, досить сильну і організовану армію», знало «розвинуте рабовласництво та работоргівлю»¹, не погоджуються з даними Псевдо-Маврикія. В світлі даних Псевдо-Маврикія анти виступають, за виразом щойно цитованого автора, як «суспільство з типовими рисами родового ладу», де немає ще політичної влади і дуже слабо розвинуте рабовласництво².

Таким чином, постала необхідність або відмовитись від цих уявлень про антське суспільство чи, принаймні, внести корективи відповідно до свідчень Псевдо-Маврикія, або ж зовсім відкинути ці свідчення. Деякі дослідники вибрали саме останнє. З обґрунтуванням цього вибору виступив кілька років тому М. Ю. Брайчевський, присвятивши цьому питанню спеціальну статтю «Об «антах» Псевдо-Маврикія», уривки з якої ми наводили вище. В цій статті автор зробив спробу виключити «Стратегікон» з кола джерел історії антів, а всі його відомості про них віднести лише до одного східнослов'янського племені — сіверян.

Стаття М. Ю. Брайчевського, яка, на думку редакції «Советской этнографии», «містила в собі низку спірних положень», була опублікована в порядку обговорення майже 10 років тому. Але відгукнувся на неї лише В. В. Мавродін, палко підтримавши положення М. Ю. Брайчевського, не наводячи, проте, на їх користь будь-яких серйозних аргументів. На цьому обговорення питання закінчилось, і «вирок», винесений «Стратегікону», як джерелу історії антів, залишився в силі.

Але «вирок» цей не обґрунтований і його необхідно скасувати. Перш за все кілька слів про методичу дослідження. М. Ю. Брайчевський запевняє, що «при уважному читанні «Стратегікона» виявляється, що наведені в цьому творі відомості, які стосуються антів, в корені розходяться, а в ряді випадків прямо суперечать відомостям із творів письменників IV—VII ст. н. е.— Прокопія Кесарійського, Агафія Мірі-

¹ М. Ю. Брайчевский, Об «антах» Псевдо-Маврикія, «Советская этнография», 1952, № 2, стор. 21—22.

² Там же.

нейського, Іордана, Менандра Протіктора, Феофілакта Сімокати, Іоанна Ефеського та ін. Ці розходження стосуються питань соціальної організації антського суспільства, антського військового мистецтва та способу життя антів³.

Цей обширний список авторів, що закінчується багатозначним «та інші», за яким в дійсності нічого не стоїть, створює лише видимість великої кількості джерел, що ніби суперечать відомостям Псевдо-Маврикія.

Основна маса творів, названих автором, являє собою літературні твори різного характеру, в яких знаходяться відомості, іноді дуже коротенькі, про події або окремі епізоди слов'яно-візантійських воєн. Про самих слов'ян, в тому числі і антів, їх побут, уклад життя, суспільний лад тощо в більшості випадків ніяких відомостей немає, або вони надто скупі.

Деяким винятком щодо цього є твір Прокопія Кесарійського, в якому, крім опису ходу військової боротьби Візантії з слов'янами та антами, подана коротка, але цікава загальна характеристика цих племен. Саме з цими даними Прокопія ми і повинні насамперед порівняти відомості Псевдо-Маврикія. Але при цьому необхідно пам'ятати, що Псевдо-Маврикії і Прокопій, як і інші автори, писали, зрозуміло, не за одним планом і, звичайно, не завжди відбивали одні й ті ж явища. Так, наприклад, майже третина тексту Прокопія про слов'ян та антів відведена опису їх релігійних вірувань, про які Псевдо-Маврикії майже нічого не говорить. І навпаки, низка явищ, описаних Псевдо-Маврикієм, в тому числі і такі як господарство та використання рабської праці, зовсім не відзначені Прокопієм. Проте такі відмінності в текстах лише доповнюють одне одного, і їх не можна розглядати як різнобіжності, тим більше, протиріччя. Про це можна говорити лише в тому разі, коли різні джерела по-різному характеризують одні і ті ж явища.

І ще одне. Замість того щоб порівнювати безпосередньо відомості Псевдо-Маврикія і інших авторів відносно тих чи інших явищ життя антів, М. Ю. Брайчевський здебільшого вважає за краще оперувати власним тлумаченням цих відомостей. Але тут ми уже маємо справу не з порівнянням джерел, а з їх інтерпретацією. Такий прийом нам не здається науково правомірним, бо він не гарантує від привнесення суб'єктивізму вже в сам об'єкт дослідження. Суворо кажучи, таке зіставлення не може з'ясувати співвідношення даних Псевдо-Маврикія і відповідних даних інших джерел, а лише дає співвідношення інтерпретації цих даних М. Ю. Брайчевським. По суті все зводиться до того, що відомості Псевдо-Маврикія не відповідають уявленню названого дослідника про антське суспільство, що, зрозуміло, не може служити вихідним пунктом джерелознавчої критики або критерієм правдивості того чи іншого джерела.

Те ж саме слід сказати і про співвідношення даних Псевдо-Маврикія та археологічних пам'яток, де взагалі немає уже конкретних зіставлень і все зводиться до інтерпретації матеріалу в цілому. Суть тут полягає в тому, що нібито більш архаїчне суспільство антів Псевдо-Маврикія відповідає більш архаїчним слов'янським пам'яткам Лівобережжя. Але, як з'ясувалось, археологічні пам'ятки Правобережжя другої половини I тисячоліття н. е. мало чим відрізняються від синхронних пам'яток Лівобережжя і в соціально-економічному і в культурному відношенні. Слов'янські племена цих двох районів нічим не поступались одне перед одним.

В плані наших заміток ми не можемо зараз розглядати питання про суть антського суспільства та уявлення про нього того чи іншого

³ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 21.

дослідника. Наше завдання полягає в даному разі в тому, щоб, абстрагуючись від готових тлумачень про антів, виявити шляхом зіставлення самих джерел відповідності та розбіжності даних Псевдо-Маврикія та інших авторів про ті чи інші явища суспільного життя антів і таким чином з'ясувати правомірність реконструкції антського суспільства всупереч свідченням Псевдо-Маврикія.

* * *

Свою характеристику антів Псевдо-Маврикії починає з констатації визначного факту, висловленого в простій та лаконічній фразі: «Племена слов'ян та антів подібні за своїм способом життя»⁴. І в дальшому він характеризує їх вже разом. Те ж саме знаходимо ми і у Прокопія. Він теж відмічає, що у слов'ян та антів «все життя та узаконення однакові»⁵. Збіг свідчень обох авторів тут повний. Це має виключне важливе значення. Якщо припустити, що анти Псевдо-Маврикія щось інше, ніж анти Прокопія (сіверяни), то доведеться визнати, що його слов'яни в тій же мірі відмінні від слов'ян Прокопія (теж сіверян), тобто доведеться визнати наявність двох, так би мовити, різновидностей антів і таких же двох паралельних їм різновидностей слов'ян. Штучність та неймовірність такого припущення цілком очевидна, але логічно воно неминуче, якщо визнати, що обидва автори говорять про одних і тих же антів та слов'ян.

Спробуємо зіставити відомості Псевдо-Маврикія та інших джерел, які відносяться до характеристики побуту антів. За даними Псевдо-Маврикія, анти «селяться в лісах, коло нелегкопрохідних річок, боліт та озер, утворюють в своїх житлах багато виходів, внаслідок небезпек, які з ними, що і природно, трапляються. Необхідні для них речі вони заривають в тайниках, нічим зайвим відкрито не володіють та ведуть життя бродяче»⁶. Йордан пише, що «замість городів у них (склавів.— Д. Б.) болота та ліси»⁷. Прокопій повідомляє, що анти та слов'яни «живуть в жалюгідних хатинах на великій відстані один від одного, і всі вони часто міняють місце проживання» і що «в старовину обидва ці племені називали спорами (розпорощеними) тому, що вони жили, займаючи країну «спораден», «розпорощено», окремими селищами»⁸.

Як бачимо, дані Псевдо-Маврикія про характер поселення слов'ян та антів цілком відповідають даним Йордана. Останній, правда, лише пише про склавів, але анти за способом життя, як відзначають джерела, цілком подібні до них. У повідомленні Прокопія ми не знаходимо прямих вказівок на поселення слов'ян та антів в лісових та болотистих або взагалі труднодоступних місцях. Проте його вказівки на те, що слов'яни та анти жили «розпорощеними», окремими селищами скоріше свідчать про те, що мова йде не про широку та відкриту місцевість. Окремо слід відзначити вказівку Прокопія на часту зміну антами місця проживання. Ця риса в утрированому, щоправда, вигляді відзначена в зауваженні Псевдо-Маврикія про «бродяче життя» антів. Отже, дані Псевдо-Маврикія про поселення антів цілком погоджуються з відомостями Йордана і не виявляють серйозних розходжень, а тим більше прямих протиріч, з даними Прокопія.

Характеристика жител антів дана обома авторами лаконічно і дуже невиразно. Прокопій називає їх просто «жалюгідними хатинами»,

⁴ А. В. Мишулин, Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э., ВДИ, 1941, № 1, стор. 253. Далі даємо тільки ВДИ.

⁵ Прокопій из Кесарии, Война с готами, М., 1950, стор. 297.

⁶ ВДИ, стор. 253.

⁷ Йордан, О происхождении и деяниях гетов, М., 1960, стор. 72.

⁸ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 297—298.

Псевдо-Маврикій відмічає лише наявність в них багатьох виходів. Цю вказівку Псевдо-Маврикія звичайно зіставляють в радянській літературі з житлами Боршевського городища, які, на думку його дослідників, були між собою поєднані критими переходами. На цій підставі всі пам'ятки роменського та боршевського типу зараховувались до антських. Як з'ясувалось, факти, що спостерігалися на Боршевському городищі, дослідники не зрозуміли і тлумачили неправильно. Ніякого з'єднання жител як на Боршевському, так і роменських городищах в дійсності взагалі не було⁹. Таким чином, головний аргумент на користь того, що анти Псевдо-Маврикія були носіями роменської культури, відпадає. В. В. Мавродін, правда, не поступається і гадає, що у житлі Псевдо-Маврикія «слід вбачати городище роменсько-боршевського типу, яке має дійсно «багато виходів»¹⁰. Звідкіля взята ця риса роменсько-боршевських городищ, мені не відомо. В археологічних публікаціях таких відомостей немає. Але найважливіше те, що роменські городища взагалі датуються VIII—X ст.¹¹, тобто з'явилися, в крайньому разі, двома століттями пізніше «Стратегікона» і ніяк не можуть фігурувати в останньому. Одним словом, припущення В. В. Мавродіна не врятує справу і не дає підстави вважати антив Псевдо-Маврикія, на відміну від антив інших джерел, носіями роменської культури.

Спинимось ще на деяких рисах побуту та звичаях антив, що привернули до себе увагу Псевдо-Маврикія. Псевдо-Маврикій пише, що анти «витривалі, легко переносять спеку, холод, дощ, наготу, нестатки в їжі»¹². Прокопій повідомляє, що «спосіб життя у них, як у массагетів, грубий, без усіляких вигод, завжди вони покриті грязюкою», що, вступаючи в бій, «деякі (з них.— Д. Б.) не носять ні сорочок (хитонів), ні плащів, а одні тільки штани»¹³. Обидва ці повідомлення, правда, не ідентичні, але дуже близькі і не тільки не суперечать, а цілком погоджуються одне з одним.

Псевдо-Маврикій повідомляє, що «до прибулих іноземців вони (слов'яни та анти.— Д. Б.) ставляться ласкаво та виявляють ознаки своєї прихильності, охороняють їх, а коли іноземцю завдають шкоду, то той, що приймав його раніше, вважає своїм обов'язком відомстити за чужоземця»¹⁴. Ця риса побуту перекликається і в якійсь мірі навіть погоджується з відзивом Прокопія про те, що «по суті вони (слов'яни і анти.— Д. Б.) не погані і зовсім не злі люди»¹⁵.

Очевидно, на підставі наведеного повідомлення, М. Ю. Брайчевський твердить, що у антив Псевдо-Маврикія «ще дуже розвинута родова помста», що є характерним «для розвинутої родової організації»¹⁶ і що не відповідає, як він гадає, рівню розвитку антського суспільства. Але, як відомо, з цим інститутом родового ладу ми зустрічаємось у східних слов'ян в значно більш пізній час, в період Київської Русі. Таким чином, наявність родової помсти у антив середини I тисячоліття н. е. цілком закономірна, незважаючи на те, що іншими візантійськими авторами це явище у них не зафіксовано.

Псевдо-Маврикій повідомляє, що скромність їх (антських.— Д. Б.) жінок перевищує всіляку людську природу, так що більшість їх вва-

⁹ Про це докладно див. И. И. Ляпушкин, О жилищах восточных славян Днепровского Левобережья VIII—X вв., КСИИМК, в. 68, 1957, стор. 3—13.

¹⁰ В. В. Мавродин, К вопросу об «антах» Псевдо-Маврикия, «Советская этнография», 1954, № 2, стор. 39. (Підкреслено мною.— Д. Б.).

¹¹ И. И. Ляпушкин, Про датування городищ роменсько-боршевської культури, Радянська археологія, IX, 1947, стор. 121—136.

¹² ВДИ, стор. 253.

¹³ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 227.

¹⁴ ВДИ, стор. 253.

¹⁵ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 297.

¹⁶ М. Ю. Брайчевский, вказ. праця, стор. 22.

жають смерть свого чоловіка своєю смертю і добровільно душать себе, не вважаючи перебування вдовою за життя»¹⁷.

М. Ю. Брайчевський досить детально спиняється на цьому повідомленні. Відзначаючи, що в творах інших візантійських письменників «не зустрічається і натяку на цей звичай»¹⁸, він вказує, з одного боку, на відсутність парних поховань в могильниках черняхівської культури як і в курганных могильниках на території її поширення в більш пізній час, а з другого боку, — на наявність парних поховань у волинцівському могильнику ранньо-роменського часу (VII—VIII ст.), як і в могильниках більш пізнього часу на території розповсюдження роменської культури. З цього він робить висновок, що «дана риса зайвий раз підкреслює відповідність відомостей, переданих Псевдо-Маврикієм про антів, характеру культури городищ роменського типу»¹⁹. Це твердження М. Ю. Брайчевського також не обгрунтоване. Відсутність цієї риси поховального обряду антів у інших візантійських авторів сама по собі значення не має, оскільки вони взагалі поховальних обрядів не торкаються. Відсутність парних поховань в могильниках черняхівської культури також не вирішує справу, оскільки належність до антів візантійських джерел саме цих пам'яток — питання далеко ще не вирішене.

Звичай супроводження поховання чоловіка убитою жінкою, головним чином у вигляді різного роду пережитків, зафіксований, як відомо, у слов'ян, в тому числі і східних, багатьма джерелами більш пізнього часу, зокрема візантійським автором X ст. Львом Діавоном та рядом східних авторів того ж часу. Цей поховальний обряд зафіксований археологічними пам'ятками у вигляді парних поховань — поховання чоловіка та жінки. Поховання чоловіка в супроводі жінки — один з різновидів так званих дружинних поховань, що зустрічаються в тих могильниках, де маються поховання цього типу, в тому числі і на території лісостепового Правобережжя. Так, парні поховання виявлені серед дружинних поховань древнього Києва²⁰ та Пліснеска²¹. Про поховання більш раннього часу — VII—VIII ст. — типу волинцівського могильника говорити не доводиться, оскільки могильники цього часу ще, по суті, зовсім невідомі.

Таким чином, спроба М. Ю. Брайчевського прив'язати вказаний тип парних поховань, а разом з ним і відповідне свідчення Псевдо-Маврикія до території поширення роменської культури не обгрунтована. Зазначене повідомлення Псевдо-Маврикія цілком укладається в загальне коло історичних джерел з цього питання. Воно найбільш раннє з них і не суперечить відомостям інших візантійських джерел.

Отже, все вищезазначене дозволяє прийти до висновку, що за даними про спосіб життя та цілий ряд явищ, які визначають в певній мірі етнографічне обличчя антів, повідомлення Псевдо-Маврикія або цілком погоджуються з повідомленнями інших візантійських джерел, або не мають у них аналогій в зв'язку з відсутністю в цих джерелах відомостей про відповідні сторони побуту, що не можна розглядати як розходження та протиріччя між Псевдо-Маврикієм та іншими авторами.

* *
* *

Так стоїть справа і з повідомленнями Псевдо-Маврикія про суспільні відносини антів.

¹⁷ ВДИ, стор. 253.

¹⁸ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 31.

¹⁹ Там же, стор. 32.

²⁰ М. К. Каргер, Древний Киев, М.—Л., 1958, стор. 108—109, 127—182, 185—187.

²¹ О. Ратич, Древноруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР, К., 1957, стор. 26.

Розглянемо насамперед відомості про рабовласництво.

М. Ю. Брайчевський твердить, що у антів Псевдо-Маврикія дуже слабо розвинуто рабовласництво, тому що вони «охоче відпускають полонених на війні за викуп», тоді як, нібито за даними інших авторів, «у антів було розвинуто рабовласництво та проводилась работоргівля всередині самого суспільства»²². Тут що не фраза, то помилка або натяжка і все разом не витримує ніякої критики.

Повідомлення Псевдо-Маврикія про рабство у антів досить багатогранне. Він сповіщає, що антів «ніяким чином не можна схилити до рабства або підкорення у своїй країні... Тих, що знаходяться у них в полоні, вони не держать в рабстві, як інші племена, протягом необмеженого часу, а, обмежуючи (строк рабства) визначеним часом, пропонують їм на вибір: або, якщо вони бажають, за певний викуп повернутися до себе, або залишитися там (де вони знаходяться) в стані вільних і друзів»²³.

Надзвичайне здивування викликає той факт, що з цієї досить багатогранної характеристики рабства у антів, даної Псевдо-Маврикієм, М. Ю. Брайчевський відзначив і, по суті, абсолютизував лише одну, найменш важливу деталь — відпуск полонених за викуп, виклавши її до того ж велими неточно, а також опустив вказівку джерела про те, що полонені відпускаються за викуп лише після закінчення якогось визначеного строку рабства. І найголовніше: в цьому повідомленні про відпуск полонених за викуп він угледів один з доказів того, що, на відміну від інших, автор «Стратегікона» під ім'ям антів малює суспільство з типовими рисами родового ладу²⁴, хоча він, безумовно, добре знає, що відпуск полонених за викуп — явище, власне кажучи, звичайне, широко відоме, з яким ми зустрічаємося навіть в епоху Київської Русі, як про це свідчать договори Русі з Візантією від 911 та 944 рр.²⁵

Все це тим більш дивно, що в ряді своїх робіт М. Ю. Брайчевський, категорично заперечуючи іншим дослідникам, твердить, що слова Псевдо-Маврикія не можна розглядати як свідчення того, що «полонені могли ставати рівноправними членами родової організації» антів, а треба розглядати як доказ того, що «полонені у антів переходять з рабського стану в якусь іншу форму особистої залежності», що «дає підставу гадати, що уже в середині I тисячоліття н. е. у східних слов'ян існували деякі зародки феодальних відносин»²⁶. Прямо-таки не вірилося, що такі протилежні твердження висловлені на підставі не тільки одного і того ж джерела, а навіть однієї і тієї ж фрази.

В творах візантійських авторів немає відомостей про работоргівлю всередині суспільства, як запевняє М. Ю. Брайчевський. Очевидно, він має тут на увазі один епізод з відомого оповідання Прокопія про Хільбудія, а саме операцію, внаслідок якої полонений Хільбудій переходить від скловена до анта. Але таке тлумачення цієї операції цілком довільне. Насамперед, операція відбувається між антом і склавром, між представниками двох різних суспільств, які знаходились недавно в стані війни, внаслідок чого ант Хільбудій і опинився у полоні у склаврона. Але цю операцію взагалі не можна розглядати як акт купівлі-продажу. Для хазяїна Хільбудія це, безперечно, був звичайний акт відпуску полоненого за викуп. А для анта це зовсім виключний випадок, зумовлений особливим, зовсім незвичайним авантюричним заду-

²² М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 22.

²³ ВДИ, стор. 253.

²⁴ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 22.

²⁵ Повесть временных лет, ч. I, М.—Л., 1950, стор. 28, 37.

²⁶ М. Ю. Брайчевський, Антський період в історії східних слов'ян, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 37—38; його ж, Основные вопросы археологического изучения антов, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 73.

мом, і його не можна розглядати як прояв інституту работоргівлі. Цей епізод слід розглядати просто як конкретний випадок відпуску військовополоненого за викуп. Саме так розглядає це Прокопій, який говорить, що римлянин, який придумав цю авантюру, запропонував «в и куп и ти (підкреслено мною.— Д. Б.) Хільбудія та доставити його в землю римлян»²⁷. Таким чином, розглянуте свідчення Прокопія не може служити доказом наявності работоргівлі всередині антського суспільства.

Свідчення Псевдо-Маврикія є головним та виключно важливим джерелом вивчення рабства у слов'ян середини I тисячоліття. І воно цілком погоджується з повідомленням інших візантійських авторів. Повідомлення Псевдо-Маврикія про те, що анти не знають поневолення своїх членів суспільства, конкретно виявляється у випадку з Хільбудієм. Як розповідає Прокопій, куплений антом Хільбудій заявив, що оскільки він сам теж ант, то «прийшовши в рідні землі, він в дальнішому, згідно з законом, буде вже вільним»²⁸. Як бачимо, в найважливішому, для характеристики соціальних відносин в антському суспільстві повідомлення Псевдо-Маврикія та Прокопія цілком збігаються.

За даними Псевдо-Маврикія, єдиним джерелом рабства у антив являється захоплення полонених. І це також цілком погоджується з даними інших авторів, які повідомляють про угон в рабство слов'янськими та антськими воїнами тисячних натовпів людей. Про дальшу долю цих людей, про характер рабства, в яке вони потрапляли, ці джерела нічого не говорять і, отже, протиставити їх Псевдо-Маврикію в даному разі не можна. Більше того, немає рішуче ніяких підстав заперечувати можливість використання всіх цих полонених саме так, як це описано Псевдо-Маврикієм, тим більше що він якраз і говорить про «тих, що знаходяться у них (слов'ян та антив.— Д. Б.) в полоні». Тут, отже, джерела не суперечать одне одному, а навпаки, по суті, доповнюють одне другого. Таким чином, повідомлення Псевдо-Маврикія про рабство у антив не тільки не розходяться з повідомленнями інших візантійських авторів, а цілком з ними погоджуються і в основному прямо збігаються.

За твердженням М. Ю. Брайчевського, відомості Псевдо-Маврикія розходяться з іншими джерелами і у відношенні суспільного устрою антив. Псевдо-Маврикії, пише він, «говорить про відсутність у антив всякої політичної влади, він твердить, що у антського суспільства не було «голови», тобто якогось верховного правителя», тоді як «в творах Прокопія та інших авторів міститься багато відомостей про антських князів, королів (рексів) та вельмож взагалі, що володіють політичною владою..., «яка, можна припустити..., була вже спадковою»²⁹.

Але тут ми знову ж таки маємо справу не з джерелами, а з їх підміною, певним трактуванням, яке впливає не з самих джерел, а з певної історичної концепції.

Звернемось до фактів. Псевдо-Маврикії не дає спеціальної характеристики суспільного устрою антив, але деякі його зауваження в зв'язку з військовою справою торкаються саме цього питання. «Не маючи над собою глави,— читаємо у «Стратегіконі»,— та ворогуючи один з одним, вони (анти.— Д. Б.) не визнають військового строю... Оскільки між ними немає єдності, то вони не збираються разом, а якщо і збираються, то прийняте ними рішення зараз же порушують другі, тому що вони ворожі один одному і при цьому ніхто не хоче поступитися другому... Якщо серед них багато вожаків і немає між ними згоди, не-

²⁷ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 296.

²⁸ Там же.

²⁹ М. Ю. Брайчевский, Об антах Псевдо-Маврикия., стор. 22—24.

погано деяких з них притягти на свій бік., щоб не всі прониклись (до нас) ворожнечею або не стали під владу одного вождя»³⁰.

Ми навели повністю всі ті місця «Стратегікона», які мають відношення до питання, що нас цікавить.

В цих відомостях ми знаходимо деякі риси суспільного устрою антів, а саме: 1) вони не мають «над собою глави»; 2) мають багато вожаків; 3) іноді, при певних умовах, можуть «стати під владу одного вождя»; 4) між ними немає згоди, і вони живуть у розбратах та ворожнечі.

Чи сумісні всі ці риси з даними інших джерел про суспільний лад антів, чи знаходяться в протиріччі з ними? Почнемо з Прокопія, свідчення якого в даному випадку особливо цінне, тому що він єдиний з древніх авторів, який залишив нам хоч і дуже коротку, але змістовну характеристику суспільного ладу слов'ян та антів. «Ці племена слов'ян та антів, — пише Прокопій, — не керуються однією людиною, але здавна живуть в народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою загальною»³¹.

На думку М. Ю. Браїчевського, «зміст повідомлення Прокопія зводиться до того, що у антів (як і у споріднених їм склавинів) органом політичної влади були народні збори», які «можна розглядати як пережиток родового ладу», що «аж ніяк не виключає наявності одночасно влади князів та вельмож»³². Немає, здається, потреби доводити, що всі ці міркування мають дуже мало спільного з наведеними словами Прокопія, які цілком ясно свідчать про відсутність у антів особистої влади, що цілком збігається з даними Псевдо-Маврикія. До цього слід додати, що взагалі у творах Прокопія немає жодного слова про антських «князів», «королів», «вельмож», про яких би то не було «володарів політичної влади», як це твердить М. Ю. Браїчевський. Посилання в даному разі на Прокопія — дивне і прикре непорозуміння.

Повідомленню Псевдо-Маврикія про суспільний лад антів протиставляється також повідомлення Іордана «про антського» «короля Божа», який був розп'ятий «разом зі своїми синами та 70 найголовнішими вельможами», що здійснювали, «в чому не може бути ніякого сумніву (підкреслене мною. — Д. Б.), політичну владу». Такий категоричний висновок робиться лише на тій підставі, що «Вінітар прагнув обезглавити антське суспільство, щоб позбавити антів здатності до опору»³³. Таке бажання у Вінітара, певна річ, припустити можна, але, виходячи з цього припущення, судити про розп'ятого ним представників антів більш, ніж ризиковано. Логічного зв'язку тут прямо-таки немає ніякого. В самому джерелі підстави для такого висновку ми не знаходимо. Іордан повідомляє, що Вінітар після перемоги над антами «розп'яв короля їх Божа з синами його та 70 старійшинами для налякання, щоб трупи повішених, як жахливий приклад, подвоювали жах підкорених»³⁴. Ось все, що ми знаємо про Божа та його «вельмож». Судити про їх соціальну природу і суть ми не можемо.

Як би там не було, немає ніяких перешкод вбачати в старійшинах, «вельможах» Іордана саме тих «багатьох вожаків» Псевдо-Маврикія, які «пройнялись ворожнечею» до готів і для боротьби з ними стали, як він говорить, «під владу одного вождя», в даному разі Божа. Епізод, який розповів Іордан, можна, отже, розглядати як конкретний випадок здійснення можливості, відзначеної Псевдо-Маврикієм.

Те ж саме слід сказати і про «антських володарів», згадуваних Менандром. Чим вони, справді, відрізняються від антських «вожаків».

³⁰ ВДИ, стор. 254—255.

³¹ Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 297.

³² М. Ю. Браїчевський, вказ. праця, стор. 22—23.

³³ Там же.

³⁴ Іордан, вказ. праця, стор. 115.

згадуваних Псевдо-Маврикієм? Про тих і других ми, власне, так мало знаємо, що протиставлення їх ні на чому не ґрунтується. Правда, посилаються ще на повідомлення Менандра про родинні зв'язки антського посланника «Мезаміра — сина Ідаризова, брата Келагастова»³⁵, яке розглядають як вказівку на династичні зв'язки, як підставу припускати, що влада їх («князів та вельмож». — Д. Б.) була в той час вже спадковою»³⁶. На підставі цього дійсно цікавого повідомлення можна говорити тільки про виділення в антському суспільстві знатних родин або родів, але не більше. Це не суперечить даним Псевдо-Маврикія.

Як на конкретного володаря політичної влади у антив вказують на Мусокія, якого М. Ю. Брайчевський ставить особливо високо, вважаючи його главою «політичного об'єднання» східних слов'ян і навіть родоначальником якоїсь князівської династії епохи Київської Русі³⁷. Картина намальована, прямо скажемо, дуже широкими мазками, але явно мало погоджена з джерелами. Очевидно, найважливішою підставою говорити про політичну владу Мусокія служить те, що у Мусокія начебто «за прямим свідченням Феофілакта, було багато підданих»³⁸. Свідчення джерела передано тут досить неточно. Ось що ми читаємо у Феофілакта Симокатти: «Він (тобто один із взятих у полон розвідників, гепід за походженням, що передався візантієм. — Д. Б.) сказав, що полонені являються підданими Мусокія, якого варвари на своїй мові називають «рексом» («вождем»)»³⁹, за іншим перекладом — «царем»⁴⁰.

Як бачимо, в джерелі підданими Мусокія названі тільки полонені розвідники, що, зрозуміло, не визначає кількість підданих, і тому заяву М. Ю. Брайчевського про те, що у Мусокія «було багато підданих», треба віднести до числа вільностей, що можуть вводити в оману недосвідченого читача. Далі, ми не маємо тут «прямого свідчення Феофілакта», як це підкреслює названий автор, а лише слова зрадника-гепіда (зацікавленого, природно, в тому, щоб піднести роль зраджуваного ним Мусокія), які особливо довір'я не заслуговують. І той факт, що йому доводиться пояснювати, хто такий Мусокій, свідчить про те, що останній не був якимось «верховним правителем» антив, якого візантіїці, певно, знали б. Найімовірніше, це був просто вождь одного або декількох об'єднаних антських племен. Всі обставини, в зв'язку з якими згадується Мусокій, говорять саме на користь цього. Нагадаємо хоча б, що поряд з Мусокієм згадується другий такий же вождь, — Ардогаст. Ніяких даних про політичну владу Мусокія ми не маємо, і ніщо не дає підстави протиставляти «рексам» Мусокія тим «рексам», про яких говорять Псевдо-Маврикієм.

Всі інші візантійські джерела, які згадують антських «князів», «королів», «вельмож», не відрізняються від розглянутих і нічого нового не додають до наведених даних про суспільний устрій антив.

Отже, якщо розглядати джерела не крізь призму упереджених концепцій і не засліплюватися термінологією («королі», «вельможі», «піддані»), яка до того ж в значній мірі залежить від перекладу, то буде цілком очевидно, що дані Псевдо-Маврикія про суспільний устрій антив не розходяться і не суперечать свідченням інших джерел.

Анти Псевдо-Маврикія протиставляються М. Ю. Брайчевським антам Прокопія також на тій підставі, що, за даними першого, у них не-

³⁵ ВДИ, стор. 233.

³⁶ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 23.

³⁷ М. Ю. Брайчевський, Антський період., стор. 31.

³⁸ М. Ю. Брайчевський, Об «антах» Псевдо-Маврикія, стор. 23.

³⁹ ВДИ, стор. 263—264.

⁴⁰ Феофілакт Симокатта, История, М., 1957, стор. 147.

має односторонності і вони «ворожі один одному», а за даними другого— «у них щастя та нещастя в житті вважається справою загальною»⁴¹.

Тут немає суперечності. Мова йде про різні сторони суспільного ладу. Слова Прокопія, що у антів «щастя та нещастя в житті вважається справою загальною», можна розуміти тільки як свідчення спільності повсякденних життєвих інтересів, як вказівку на якусь близькість, можливо навіть спорідненість, членів суспільства, певно, не в масштабі всіх антів, а лише в межах окремих общин. Псевдо-Маврикій говорить зовсім про інше: про відношення між окремими суспільними осередками, з яких і складається так зване антське суспільство. Цього не заперчує і М. Ю. Брайчевський, але гадає, що мова йде «про роз'єднаність якихось первинних суспільних осередків, тобто родів або общин»⁴².

З цим зовсім неможливо погодитись. Такого роду «первинні суспільні осередки» не могли цікавити Псевдо-Маврикія, особливо в даному конкретному випадку. Адже всі вищенаведені повідомлення Псевдо-Маврикія мали для нього цілком практичний сенс: саме виходячи з цих даних, він робив свої висновки виключно воєнного характеру та давав відповідні рекомендації. В цьому разі, певно, мали значення не відносини «первинних суспільних осередків», а більш крупних суспільних організацій — племен, з якими, як певною організованою силою, і доводилось мати справу Візантії. Не можна ж гадати, що автор «Стратегікона», рекомендуючи застосовувати політику в дусі «розділяй та володарюй», радить Візантійській імперії вступити в дипломатичну гру з кожною окремою общиною або родом.

Племінний поділ антів, зрозуміло, не викликає сумнівів. Про «незліченні племена антів» пише і Прокопій та інші автори. Що ж стосується взаємовідносин між антськими племенами, непримиренності та ворожнечі між ними, то повідомлення Псевдо-Маврикія, мабуть, декілька утрироване в силу специфіки і цілеспрямованості його праці, хоч сутички між окремими антськими племенами в цей час не тільки не виключені, але цілком імовірні. Та це не суперечить вказаному вище характеру відносин всередині окремих общин.

Таким чином, риси суспільного устрою антів, повідомлені Псевдо-Маврикієм, не знаходяться в суперечності з даними інших джерел і цілком погоджуються з суспільним устроєм, названим Прокопієм «народоправством», що не знає особистої влади, де всі члени суспільства живуть загальними інтересами.

* *
* *

Якщо відносно відзначених явищ суспільного життя антів (побут, соціальні відносини, суспільний устрій) ми легко могли виявити, що повідомлення Псевдо-Маврикія не розходяться з повідомленнями інших авторів, то відносно повідомлень, які стосуються військової справи, питання стоїть складніше. Багато що з повідомленого Псевдо-Маврикієм цілком стверджується іншими джерелами, а багато що з ними розходиться. Завдання полягає в тому, щоб правильно оцінити суть і значення таких розбіжностей і з'ясувати причини, що їх зумовили.

Відомості «Стратегікона» саме про військову справу антів розпадаються на дві частини: 1) характеристика військової справи антів, їх озброєння і тактика і 2) тактичні настанови та рекомендації візантійським військам для боротьби з антами, враховуючи особли-

⁴¹ М. Ю. Брайчевський, вказ. праця, стор. 23.

⁴² Там же, стор. 23—24.

вості їх військової системи. Для нас важливі, по суті, дані лише першого з цих розділів, але щоб правильно зрозуміти їх, необхідно врахувати дані другого розділу.

Почнемо з озброєння антів. «Кожний (з антів.— Д. Б.),— пише Псевдо-Маврикій,— озброєний двома невеличкими списами, деякі мають також щити, які, однак, важко переносяться (з місця на місце). Вони користуються також дерев'яними луками і невеликими стрілами, змоченими особливою для стріл отрутою...»⁴³.

Аналогічне повідомлення ми знаходимо у Прокопія: «Ідучи в бій, більшість з них йдуть на ворога з щитом та дротиками в руках, панцирі вони ніколи не одягають»⁴⁴.

Іоанн Ефеський, розповідаючи про те, що «проклятий народ слов'ян» протягом чотирьох років «спалив, пограбував і підкорив собі країну» і що слов'яни «стали багаті, мають золото і срібло, табуни коней та багато зброї», разом з тим відзначає, що вони «люди прості, які не насмілювались показуватися з лісів і степів і не знали, що таке зброя, за винятком двох або трьох дротиків»⁴⁵. Як бачимо, при конкретній характеристиці слов'янського озброєння Іоанн Ефеський не розходить з Псевдо-Маврикієм, навіть кількість дротиків збігається. Що ж стосується дуже розпливчастого його зауваження про те, що слов'яни мають «багато зброї», то з контексту цілком ясно, що мова йде про зброю, яку захоплено поряд з табунами коней і всякими іншими багатством у римлян.

Таким чином, щодо озброєння антів, то дані Псевдо-Маврикія не розходяться з даними інших авторів, а лише повніші та докладніші за них.

Характеристика тактики антів висвітлена Псевдо-Маврикієм в таких словах: «Битися з своїми ворогами вони (анти.— Д. Б.) люблять в місцях, які поросли густим лісом, в міжгір'ях, на кручах, з вигодою для себе користуються (засідками) раптовими атаками, хитрощами, і вдень і вночі винаходячи багато (різноманітних) засобів... Не маючи над собою глави і ворогуючи один з одним, вони не визнають військового строю, неспроможні битися в правильній битві, показуватися на відкритих і рівних місцях»⁴⁶.

Обидва ці свідчення тісно пов'язані одне з одним і, по суті, говорять про те ж саме, про одну і ту ж тактику. Але друге з цих повідомлень має і дещо більш ширший зміст, включаючи в себе, до деякої міри, загальну характеристику військової організації антів, яка представлена тут, на думку М. Ю. Браїчевського, «дуже примітивною, по суті її зовсім нема»⁴⁷.

Це, звичайно, не так. Слова Псевдо-Маврикія про відсутність «військового строю» і т. д. не можна розуміти як відсутність військової організації антів, їх «трусливість» і взагалі неспроможність до воєнної боротьби. Таке тлумачення зовсім не відповідає тій серйозній увазі, яку приділяє Псевдо-Маврикій питанню слов'яно-візантійської боротьби, тій старанності і докладності численних настанов, які він дає візантійським військам, враховуючи особливості тактики, військової організації антів, яка в значній мірі відрізняється від візантійської військової системи. З точки зору візантійського військового спеціаліста, все, що не укладалось в цю систему, було невірним і викликало навіть зневажливе до себе ставлення; організація військ не за візантійським зразком, без характерних для нього форм покори, означала взагалі відсутність військового строю; битви, які розігрувалися не за правилами

⁴³ ВДИ, стор. 252—254.

⁴⁴ Прокопій из Кесарии, указ. праця, стор. 297.

⁴⁵ ВДИ, стор. 252.

⁴⁶ Там же, стор. 253—254.

⁴⁷ М. Ю. Браичевский, указ. праця, стор. 22.

візантійського військового мистецтва, були неправильними битвами і т. д.

Слід особливо підкреслити, що все це стосується не тільки антів, а всіх так званих варварських народів. «Хай,— пише Псевдо-Маврикій,— навіть цих варварів багато, але вони не мають військового строю і єдиного начальника; такі слов'яни та анти, рівно і інші варварські племена, що не вміють ні підкорятися, ні битися в строю»⁴⁸. Ця відмінність військових систем відчувалася в самій візантійській армії і утворювала чималі труднощі для імперії. Візантійська армія, як відомо, включала значні контингенти воїнів різних племен та народів, в тому числі слов'ян та антів, які називалися у Візантії варварами. Ці війська, що входили до візантійської армії на правах федератів, були, звичайно, проти загальних правил дисципліни і вимагали, щоб з ними поводитись відповідно з їх народними звичаями та традиціями.

Зазначимо, до речі, що у світлі наведеного позбавлені всякого сенсу посилення М. Ю. Брайчевського на участь антів у візантійській армії як на факт, з яким, начебто, несумісне вказане повідомлення Псевдо-Маврикія. Факт цей сам по собі мало що говорить про військову організацію і тактику навіть тих антських загонів, які безпосередньо брали участь у візантійському війську, а тим більше про військову систему антів в цілому.

Таким чином, наведені вище слова Псевдо-Маврикія про відсутність у антів «військового строю» і т. ін. можна розуміти тільки як протиставлення військової системи антів і всіх інших «варварів» військової системі Візантії, виробленій віковими традиціями рабовласницького світу. Перед нами військові системи двох різних світів.

В цьому зв'язку значний інтерес становить частково вже згаданий епізод, описаний Феофілактом Сімокаттою. Мова йде про зустріч візантійського загону під командуванням Олександра з розвідувальною групою слов'ян. «Варвари,— пише він,— побачивши військовий стрій римлян, побігли в найближчі болота і дикі ліси». Римляни спробували захопити їх там, «але коли вони потрапили в трясовину, вони зазнали непереборного лиха» і мало не загинули. Оточивши цю місцевість, вони «спробували піддати слов'ян вогню», але і «ця спроба нападу не принесла Олександрові ніякої слави». Справа кінчилася тим, що розвідників видав один із них, гепід за походженням»⁴⁹.

У цьому повідомленні дуже чітко виступають дві військові системи: військовому строю римлян анти протиставили свою тактику, заманили їх в болото, ліс, нав'язали їм не вигідні для них умови боротьби, внаслідок чого вони мало не загинули.

Ця тактика знайшла свій вираз і в ряді зауважень Прокопія. Так, згадуючи 300 антів, які брали участь у візантійському війську, що воювало в Італії, він відзначає, що «ці варвари краще за всіх інших вміли битися в гірських та трудних місцях»⁵⁰. У того ж Прокопія, в іншому місці, ми читаємо, що в числі воїнів Валеріана були люди слов'янського племені, які звикли ховатися навіть за маленькими камінцями або за першим зустрічним кущем і ловити ворога»⁵¹.

Дуже цікаве щодо тактики антів повідомлення Прокопія про взяття ними укріплення міста Топера. Місто було взято таким чином: велика частина антів «сховалася перед укріпленням в труднопрохідних місцях, а невеличка частина, опинившись біля воріт..., непокоїла римлян, які були на стіні. Римські воїни, що знаходилися в гарнізоні, уявивши, що ворогів не більше, ніж вони бачать», виступили проти них,

⁴⁸ ВДИ, стор. 253.

⁴⁹ Феофілакт Сімокатта, вказ. праця, стор. 147.

⁵⁰ Прокопій із Кесарии, вказ. праця, стор. 319.

⁵¹ Там же, стор. 243—244.

ті почали відступати і, «удаючи, що налякані, побігли». Коли, захопившись переслідуванням, римляни опинились далеко від кріпості, «піднялись ті, що були в засаді», а відступаючі повернулись до переслідуючих їх римлян; і таким чином анти «поставили їх між двома вогнями» і знищили. Міські жителі, залишившись «в повній безпорадності», спробували відбити нападаючих, «але, правда, не дуже довго». Анти, «пустивши в них хмару стріл, примусили їх залишити стіни і, приставивши драбинки, силою взяли місто»⁵².

Отже, здобуття міста Топера, що служить, на думку М. Ю. Брайчевського, показником того, «яких успіхів досягли анти в галузі військового мистецтва», являє собою конкретний зразок застосування тієї самої тактики, про яку писав Псевдо-Маврикій і яку М. Ю. Брайчевський вважає невідповідною стану військової справи у антив за даними інших джерел.

Навіть твердження Псевдо-Маврикія про те, що анти не можуть «показатися на відкритих і рівних місцях»⁵³, має певні паралелі в повідомленнях інших авторів. Так, Прокопій, розповідаючи про поразки, нанесені візантійським військам слов'янами в 550—551 рр., зауважує, що «раніше слов'яни ніколи не насмільювалися підходити до стін, або спускатися на рівнини (для відкритого бою)». Іоанн Ефеський, повідомляючи під 583 р. про жакхливий розгром візантійських володінь, також відзначає, що вони «люди прості, які не наважувались показатися з лісів і степів».

При всьому цьому, проте, необхідно визнати, що з джерел відомо немало випадків, коли слов'яни та анти діяли великими з'єднаннями, і маючи своїх воєначальників, вступали у відкритий бій і т. ін. Таким чином, багато повідомлень про конкретні події слов'яно-візантійських воєн не погоджуються і навіть суперечать тактиці і взагалі військовій справі антив, як її малює Псевдо-Маврикій.

Ми не маємо підстав брати під сумнів ані повідомлення візантійських авторів про значні перемоги слов'ян, ані компетентність Псевдо-Маврикія в питаннях військової справи у них, хоча і в тих і в інших повідомленнях напевно відбилось суб'єктивне ставлення їх авторів до описуваних ними подій. Але розбіжність у джерелах обумовлено не цим, а відмінністю тих конкретних історичних обставин, в умовах яких створювались джерела, тобто ходом слов'яно-візантійської боротьби, яка є головним змістом цих джерел.

Слов'яно-візантійська боротьба, що тривала багато років і закінчилася нарешті заселенням слов'янами багатьох візантійських земель на Балканах, не була суцільним переможним походом слов'ян. Протягом досить довгого часу, в епоху Юстиніана та його наступників, коли Візантійська імперія, яку роздирали внутрішні суперечності, знемагала в безперервних і кровопролитних війнах (на сході — з Персією, в Італії, Африці та з навколишніми так званими варварськими народами), ініціатива була в руках слов'ян, що здійснювали широкий наступ на Балканах. Відповідно до цього вони додержувалися наступальної тактики, неможливої без відкритих боїв, та діяли часто великими об'єднаними загонами, що підкорялися одному начальнику. Все це і знайшло своє відображення в повідомленнях Прокопія, Агафія, Менандра та інших авторів, твори яких сповнені красномовними описами нещастя та жаху слов'янського наступу на балканські землі імперії.

В інших умовах був створений «Стратегікон». Якщо уважно читати ту його частину, де даються настанови та конкретні поради командуванню візантійських військ в боротьбі з слов'янами, то легко помітити, що автор цього трактату пише в умовах відновлення дунайських

⁵² Прокопій из Кесарии, вказ. праця, стор. 365—366.

⁵³ Там же, стор. 365.

границь імперії. В усякому разі він має на увазі саме боротьбу в районі Наддунайщини та ставить завдання не тільки оборони дунайських рубежів, а й перенесення військових дій за Дунай на територію слов'ян та антів і здійснення пов'язаного з цим пограбування і розорення їх землі. Про все це Псевдо-Маврикій говорить дуже докладно і цілком конкретно.

Звичайно, коли слов'яни та анти переможно пересувалися майже по всьому Балканському півострову, змітаючи все на своєму шляху, забираючи в рабство тисячні натовпи полонених,— у цих умовах такого роду настанови Псевдо-Маврикія були б сприйняті сучасниками як зла іронія, як блюзнірська насмішка над горем і бідою народу. І тут, зрозуміло, навіть реальне існування якого-небудь невідомого, або, в кращому разі, мало кому відомого відсталого слов'янського племені сіверян, не міняло справи. Але головне те, що весь твір Псевдо-Маврикія губить в такому випадку взагалі всякий сенс, оскільки Візантійській імперії протистояло і загрожувало не якесь окреме і до того ж відстале плем'я сіверян, а всі слов'яни та анти у всій своїй силі. Судячи з зазначеного характеру настанов, «Стратегікон» був написаний в кінці царювання Маврикія, коли, уклавши мир з Персією, влаштувавши справи в Італії і Африці, Візантії вдалось на деякий час відновити дунайську границю та провести ряд каральних експедицій на слов'янську територію.

В цих умовах, на цій фазі слов'яно-візантійських воєн, тактика слов'ян була оборонною, переважали дії невеликих самостійних загонів, які надавали перевагу всілякого роду тактичним хитрощам, користуючись вигодами місцевості і т. д., над відкритими боями. Все це і лягло в основу тієї картини військової справи слов'ян та антів, яку намалював Псевдо-Маврикій.

Слід, проте, відзначити, що він зовсім не виключає і дії слов'ян об'єднаними силами. Навпаки, він всіляко рекомендує уникати зустрічі з такими силами слов'ян. Так, наприклад, він радить, підготовляючи переправу, поширювати чутки, «що готується перехід в іншому місці. Завдяки такій чутці та передбачливості вождів,— підкреслює він,— кожний (з ворогів) буде чекати, що йому прийдеться боротися за своє, і таким чином ворогам не видасться можливості об'єднатися і нанести (нашому війську) який-небудь удар»⁵⁴. В іншому місці він радить деяких з вождів «привернути на свою сторону промовами або подарунками... і нападати на других» з тим, «щоб вони не стали під владу одного вождя»⁵⁵. Було б наївно думати, що ці побоювання і застереження — просто результат прозорливості та передбачливості автора «Стратегікона». Все це, треба гадати, добре йому відоме з досвіду недавнього минулого, можливо тих саме подій, про які сповіщають інші автори.

Таким чином, відомості Псевдо-Маврикія про військову справу антів багато в чому цілком погоджуються з повідомленнями інших авторів. Що ж стосується розбіжності між ними, то вона пояснюється тим, що в різних повідомленнях знайшли відображення різні конкретні умови, що склалися в ході слов'яно-візантійської боротьби. Розбіжності ці, отже, не свідчать про якусь різницю між антами Псевдо-Маврикія та антами інших візантійських авторів.

Ми досить докладно і, як нам здається, цілком об'єктивно розглянули всі основні аргументи, що їх висунуто на користь того, що анти Псевдо-Маврикія — це інше, більш відстале суспільство, ніж анти решти візантійських авторів. Ми зіставили самі свідчення цих джерел про антів, їх спосіб життя, суспільний устрій, військову справу і дійшли

⁵⁴ ВДИ, стор. 255.

⁵⁵ Там же.

до незаперечного висновку про неправомірність протиставлення свідчень Псевдо-Маврикія свідченням інших авторів про антів: ніякої скільки-небудь суттєвої розбіжності між ними немає.

Звідси впливає другий висновок про те, що всі історичні побудови про антське суспільство, які зроблені всупереч або без врахування даних «Стратегікону», суперечать також даним і всіх інших джерел і не відповідають історичній дійсності. Правильне уявлення про антів можна одержати лише в результаті аналізу всіх письмових джерел в усій сукупності, враховуючи особливості кожного з них.

Спроба М. Ю. Брайчевського протиставити Псевдо-Маврикія усім іншим авторам, що повідомляють про слов'ян середини I тисячоліття н. е., викликано ні чим іншим, як прагненням позбавитись дуже яскравого історичного джерела, що непримиренно суперечить його концепції «антського періоду».

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИЧПЕ — Ассоциация по изучению четвертичного периода Европы.
 АП — Археологічні пам'ятки УРСР.
 АС — Археологический съезд.
 БКЧП — Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода.
 ВДИ — Вестник древней истории.
 ВССА — зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954.
 ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.
 ГИМ — Государственный исторический музей (Москва).
 ГХМ — Государственный Херсонесский музей (Севастополь).
 ГЭ — Государственный Эрмитаж (Ленинград).
 ДП — Древности Приднепровья.
 ЖРБ — Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, СПб., 1886.
 ЗНОРАО — Записки нумизматического отделения Русского археологического общества.
 ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей.
 ЗРАО — Записки Русского археологического общества.
 ИАК — Известия Археологической комиссии.
 ИРАИМК — Известия Российской академии истории материальной культуры.
 КДИМ — Київський державний історичний музей.
 КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН УССР.
 КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры.
 ЛГУ — Ленинградский государственный университет (укр. ЛДУ).
 МАР — Материалы по археологии России.
 МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья.
 МИА — Материалы и исследования по археологии СССР.
 МРЗ — Д. Я. Самоквасов, Могила русской земли, СПб., 1908.
 НС — Нумизматический сборник.
 ОАК — Отчет Археологической комиссии.
 СА — Советская археология.
 СГ — Советская геология.
 СГАИМК — Сообщения Государственной академии истории материальной культуры.
 Смела — А. Бобринский, Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смела.
 ТОВЭ — Труды Отдела Востока Эрмитажа.
 ХДУ — Харківський державний університет.
 АЖА — American Journal of Archeology.
 ВСН — Bulletin de Correspondance Hellénique.
 СВА — Corpus Vasorum Antiquorum.
 ІРЕ — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.
 Materiale — Materiale si cercetari archeologice Academia Republicii Populare Române. Institutul de Archeologia.
 SC — Scythica et Caucasia.
 SCIV — Studii și cercetari de Istorie Veche.
 WN — Wiadomości Numizmatyczne.

ЗМІСТ

За творче вивчення історії стародавніх суспільств	3
СТАТТІ	

В. П. Петров, Ранньослов'янські пам'ятки корчацького типу	3
В. В. Лапін, Північне Причорномор'я напередодні античної колонізації	17
В. О. Анохін, Хронологія тетрасаріїв Херсонеса	31
В. А. Іллінська, Кургани скіфського часу посульсько-донецького Лісостепу	52
Д. Я. Телегін, Природно-географічне оточення неолітичної людини на Україні	76

МАТЕРІАЛИ І ДОСЛІДЖЕННЯ

А. Т. Брайчевська, До вивчення ювелірного ремесла у населення Середнього Подніпров'я в перші століття нашої ери	82
М. П. Кучера, Древньоруське городище в х. Миклашевському	89
Л. М. Рутківська, Про одну групу сасанідських глечиків	109
Ю. І. Козуб, Лекіфи ольвійського некрополя V—IV ст. до н. е.	116
Б. А. Шрамко (Харків), Поселення скіфського часу в басейні Дінця	135
Ю. Г. Колосов, Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові	156
В. Ф. Петрунь, Л. С. Білокрис (Кривий Ріг). Нові знахідки кам'яного віку в Криму	167

КРИТИКА

Д. І. Бліфельд, З приводу тлумачення свідчень про антів Псевдо-Маврикія	184
Список скорочень	199

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
81	13 зв.	донної	денної
85	19 зв.	І тис. н. е.	І тис. до н. е.
188	23 зв.	Львом Діавоном	Львом Діаконом
188	2 зн.	Так стоїть	Так же стоїть

Зак.9

